ISSN 2663 - 4619

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

НАУЧНАЯ РАБОТА

международный научный журнал

BAKI - BAKU - БАКУ
2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar və ictimai elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly International scientific journal on humanitarian and social sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал по гуманитарным и общественным наукам

№01/50

Bakı – Baku –Баку
2020

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Jurnalın indekslənməsi
/ indexed by /

ISSN 2663-4619 / Print
ISSN / Online

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı ş., Yasamal r-nu,
Mətbuat pr., 529-cu məhəllə,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68
http: // www.aem.az
e-mail: elmmerkezi@gmail.com

TARİX HISTORY ИСТОРИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/4-8

Əli Umud oğlu Əliyev
ADPU-nun Ağcabədi filialı

26 FEVRAL XOCALI SOYQIRIMI GÜNÜDÜR. SAĞALMAZ XOCALI YARASI MƏQSƏDLİ HƏYATA KEÇİRİLƏN SOYQIRIMDIR

Açar sözlər: *Xocalı yarası, məqsədli soyqırım, Ərmən Alban tayfası, "bolorqir" ermənilərə, "notrqir" albanlara məxsusdur*
Keywords*: Rana Khojaly, genocide, Albanian tribes Arman*
Ключевые слова*: Ходжалы, геноцид, албанские племена арман*

Zaman bütün yaraları sağaldır, amma Xocalı yarası sağalmır ki, sağalmır. Ona görə Xocalı yarası cağalmır ki, bu yara cismani yara deyildir. Bu yara ideoloji yaradır, bu coyqırımdır. Vəhşilikdir, bəşəriyyətin dərk edə bilmədiyi, vəhşi heyvanların edə bilmədikləri vəhşilikdir. Zaman və məkan daxilində belə bir hadisə baş verməmişdir ki, vəhşi heyvanlar planlı şəkildə sürü halında biri-birilərinin üzərinə hücuma keçsinlər və biri digərini bütünlüklə məhv etsinlər. Lakin dünyanın əşrəfi adlandırdığımız insanlar tarix boyunca ta qədim dövrdən bu günə kimi biri-birilərini məhv edib, daimi olaraq bu məhvetməni davam etdirməkdədirlər. Belə məhvetmə siyasəti yürüdənlərdən biri erməni qaniçənləri və onların havadarlarıdır. Ona görə də erməniyə insan demək dünyanın əşrəfi saydığımız insanları ləkələmək deməkdir.

Yaxşı ki, ölüm vardır. Ölüm olmasaydı, dünya kin və küdurətlə dolub, qan gölündə çalxalanardı. Yaxşı ki, yaxşılar var deməklə yanaşı, yaxşı ki, ölüm də var deməliyik. Mən zorakılıqla öldürməyi nəzərdə tutmuram, əcəli ilə ölənin ölümünü nəzərdə tuturam və bu ölümü bəşəri ölüm adlandırıram. Xocalıda ölənlər bəşəri ölümdən kənar, insanlığa sığışmayan, təsəvvürə gətirilməsi mümkün olmayan dəhşətli faciə, insanların ucdantutma-uşaqdan böyüyə qırılması ilə zamanın yaddaşında əbədi həkk olunmuş soyqırımdır. Xocalıda 613 nəfər amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 150 nəfər itkin düşmüş, 1275 nəfər əsir götürülmüşdür. Bu kütləvi soyqırımı ermənilər rus əsgər və zabitlərinin iştirakı ilə xiristian həmrəyliyi ideologiyası altında yerinə yetirdilər. Onların vəhşilikləri (güllələmək, ölünün bütün əzalarını doğramaqla həzz almaq, uşaqları əzabla qətlə yetirib həzz almaq-bunu Ermənistanın prezidenti Serj Sarkisyan dünya tribunasından bəyan etməklə fəxr etdi ki, mən Qarabağda belə cəlladlıq etmişəm, hamilə qadınların qarnını cırıb təzə formalaşan körpəni süngüyə keçirib fəxrlə hədyan-hərcayi söyüşlərlə həzz almaq, qoca, qadın, uşaq, gəlin və qızları zorlayıb rüsvay etməklə həzz alan və s.) insanlığa ləkədir, nə qədər ki, Azəbaycan türk milləti var, bu sağalmaz yara da unudulmayacaq.

Rusların qaniçən, vəhşi xislətli olmasını, bir sıra xalqları məhv etməyə çalışmalarını XII əsrdə yaşamış Azərbaycanın dünya şöhrətli filosof şairi Nizami Gəncəvi reallıqla qələmə almış, onların xarakterik xüsusiyyətlərini belə təsvir etmişdir:

Çox keçməz ki, ruslar keçər hər yana,
Rumu, həm Ərməni qoyar virana.
Elə ki, keçirər ələ xəzinə,
Durmayıb tələsik qaçarlar yenə.
Şəhərlər alaraq, talar hər yanı,
Bəlkə də tutarlar bütün dünyanı.
Onlarda aslanla qurd ürəyi var,
Qana mərd, süfrəyə aciz olurlar.
Ruslardan adamlıq gözlənməz bir an,
Yalnız surətindən görünər insan.

Eşşəyin cəvahir olsa da yükü
Yenə də eşşəkdir, parıldar tükü.
Madam ki, yol tapmış bunlar xəzinəyə,
Ziyanlıq verəcək bir çox ölkəyə.
Zülümlə açacaq yeni qol-qanad,
Karvanlar soyacaq, sönəcək həyat.
Ölkəyə dərindən ziyan vuracaq,
Ruma, Xorasana əl uzadacaq. (1, 311.)

XII əsrdə qələmə alınmış bu fikirlər, Nizami Gəncəvinin peyğəmbər kimi uzaqgörənliyi, XIX yüzilliyin başlanğıcından açıq-aydın özünü göstərdi.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra öz hökmranlığını möhkəmlətmək və işğal etdiyi ərazilərdə manqurtlaşdırma siyasəti yeritmək, münaqişə ocaqları yaratmaq kimi "perspektiv" planlar qarşıya qoymuş və bu planları uğurla yerinə yetirmişdir. Belə bir "parçala hökm et" siyasətini erməni siyasəti adlandırıram. Ümumiyyətlə, Azərbaycan türk millətinə, dövlətçiliyinə, ərazi bütövlüyünə qarşı çevrilmiş hər bir ideya və idealogiyanı erməni siyasəti kimi dərk edirəm. Bu erməni siyasətinin məqsədi hansı yolla olursa olsun Azərbaycan türk millətini yox etmək, Azərbaycan torpaqlarını özününküləşdirmək üçün müxtəlif üsullara, variantlara əl atmaqla Azərbaycanı xəritədən silməkdir.

Rus şovinizmilə erməni məkri 200 ildir ki, Azərbaycan türk millətini məhv etmək siyasəti ilə bir çox işlər görmüş, dədə-baba torpaqlarımızda özlərinə vətən yaratmış, əcdadlarımız olan Albanların ər tayfasının adı altında gizlənən haylar Alban torpaqlarına sahib çıxmışlar.

Məlumdur ki, erməni Alban tayfasıdır. Bütün Türk tayfaları ilə və eləcə də Albanlarla düşmən mövqedə olan haylar Ərmən tayfasının xristian olmasından istifadə edərək həmin tayfanın adı altında gizlənmişlər. Ona görə belə etmişlər ki, Alban torpaqlarına sahib dursunlar, vətənsiz bir tayfa özlərinə vətən tapsınlar. Bu ideya onların daimi olaraq xain xislətini tənzimləyən atribut kimi səciyələnir. Ərmən Alban tayfası İrəvan xanlığının yerində yerləşirmiş. Gəlmə tayfa olan haylar Ərmən tayfasını assimliyasiya etmişdir. Ərmən Alban tayfası ilə düşmən mövqedə olan haylar daimi olaraq Alban tayfalarını təqib etmiş, işgəncələr vermiş, qırğınlar törətmiş, tarixin yaddaşında silinməz izlər qoymuşlar. O qədər haylar Türk tayfalarını qovmuşlar ki, bu gün də tələsik bir iş gördükdə__"nə olub, hay gəlir?" – deyirlər. Yəni ən qəddar düşmən və quduz tayfa haylar daimi olaraq Türklərin qənimi olmuşlar.

Ərmən sözünün mənası mən igidəm deməkdir ki bu da Azərbaycan dilinə məxsusdur. Filolofiya elmləri doktoru, professor Sadıq Şükürov da belə bir doğru nəticəyə gəlmişdir ki, "ərmən" sözü xalis türk sözüdür. Hay tayfaları Ərmən adını özləri üçün millət adı seçmişlər. Onlar Ərmən adını "erməni" formasında qəbul etmişlər. Xalq arasında belə bir fikir dolaşır ki, daim yer iddiasında olduqları üçün "er"-yer, "məni"-mənim deməkdir. Ona görə də İrəvan sözünü "Yerevan" etməklə yenə də yer sözündən əl çəkməmişlər.

"... erməni kilsəsi Albaniyada ölkəni erməniləşdirmək aləti olmuşdur. Erməni kilsəsi "Albaniyanın bütün kilsələrində sülh"ü yalnız yadelli işğalçıların köməyi ilə bərqərar edirdi, erməni katolikosluğunun mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçılarının köməyinə əl atır, "xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Albaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arsax) xalqlarını" yox edirdi" (5,11)

Bu yoxetmə bu gün sözün həqiqi mənasında tam başa çatmışdır. Azərbaycanın dədə-baba torpağı olan İrəvan xanlığında və Qarabağ bölgəsində haylar hay salıb, qıy vururlar.

Bizim babamız, soyadımız olan Albanlardan bizi uzaqlaşdırıb özlərini Alban yurdunun varisləri elan ediblər. Xaça, xristianlığa qarşı kin, küdurət oyadıb özləri isə sonradan xristian olublar. Halbuki Albanlar xristianlığı ermənilərdən 270 il əvvəl qəbul etmişlər. Ermənilər xaçı bizə "pıxı", özləri üçün "çiçi" kimi təbliğ ediblər. Amma bizim ulu soylarımızın çoxunun damğası xaç şəklində olmuşdur. Qədim onomastik adlarımızın xaçla bağlı olması fikrimizi bir daha sübut edir: Məsələn, Xaçınyalı kəndi, Xaçbulaq yaylağı, Zümürxaç kəndi və s.

Ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı yürütdüyü məhvetmə siyasətində ərəblərlə, farslarla bir nöqtədə birləşirlər. Belə ki, İslam dinini qılınc gücünə Azərbaycan xalqına qəbul etdirənlər bu xalqı ilkin mənəviyyatından, soy kökündən, inam və inancından, dinindən ayırıblar. Ermənilər də başqa prizmadan yanaşıb Azərbaycan xalqında xiristianlığa qarşı, xaça qarşı ikrah hissi oyadıblar. Bax bu iki məqam eyni nöqtədə birləşir. Hər iki yanaşmanın məqsədi Azərbaycan xalqını öz soy kökündən uzaqlaşdırmaqdır. Ermənilərin isə bu məsələyə belə yanaşmalarının iki məqsədi vardır. Birincisi Azərbaycan xalqının tarixən düşməni olan erməni bu xalqı məhv etmək, manqurdlaşdırmaq istəyir, ikincisi isə ondan irəli gəlir ki, özləri Azərbaycan xalqının soy kökü olan Alban tayfasının birinin adı altında gizlənmiş "hay" dır. Ona görə də Azərbaycan xalqını soy kökündən uazqlaşdırmağa hər an cəhd göstərir. Məlumdur ki, Albaniya 26 tayfanı əhatə etmişdir. Bu 26 tayfanın əksəriyyəti Türk tayfaları olmuşdur. Alban tayfaları Albaniya ərazisinin sahibi imiş. Bu ərazilərda "hay" tayfası yaşamayıbdır. "Hay"ların bu məkanda tarixən əraziləri olmayıb. Lakin bu ərazilərə köçürülən "hay"lar özlərinə əbədi məkan seçmək üçün "Ərmən" Alban tayfasının adı altında gizlənib, Albanyanın Ərmənlər yaşayan Ərməniyyə torpaqlarına sahib durublar. Odur ki. onlar heç vaxt razı olmazlar ki, azərbaycanlılar öz soy kökünə bələd olsunlar və xristian dininin onlardan əvvəl qəbul etmiş babalarını tanısınlar. Axı tarixdən məlumdur ki, Albanlar xristianlığı "hay"lardan 270 il əvvəl qəbul ediblər. Həmçinin bir də ona görə "hay"lar Ərmən Alban tayfasının adı altında gizlənmişlər ki, həm özlərini Albanların varisləri saysınlar, həm də guya xristianlığı əvvəlcədən qəbul etdiklərini sübut etsinlər.

Alban tayfalarından bu günümüzə qədər özünü qoruyub saxlayan və bu gün də öz qədim Alban milli qüruru ilə yaşayan İngiloylar Azərbaycanda 14,9 min nəfərdir. "İngiloylar (14, 9 min nəfər, 1999) dini mənsubiyyətinə görə xristian (gürcü pravoslav kilsəsi) və müsəlman ingiloylara ayrılır. Müsəlmanlar Zakatala rayonunun Əliabad, Mosul və Balakən rayonunun İtitala kəndlərində, xristian ingiloylar isə Qax rayonunun 9 kəndində yaşayırlar. Qədimdə onların yaşadıqları ərazi Kambisena (Ereti) adlanırdı və əsas əhalisi ingiloyların əcdadları hesab olunan er və qel tayfalarından ibarət idi. Burada Alban kilsəsi fəaliyyət göstərirdi. İngiloyların bir hissəsi sonradan zorla gürcüləşdirilmiş Alban tayfalarının qalıqlarıdır".(2,107)

Verilmiş sitatdan aydın olur ki, er tayfası Alban tayfası olmuşdur. Haylar bu tayfanın adı altında gizlənmişlər.

Lakin tarixi nə qədər saxtalaşdırsalar da, tarixin daş yaddaşı həqiqəti üzə çıxarır. Bunu ermənilərin öz yazarları da qələmə almışlar. Q.Kapantsyan "Xayasa-kolibel armyan" (Yerevan, 1948) əsərində qeyd etmişdir ki, ermənilər VII əsrədək Kiçik Asiyada Hayasa adlı əyalətdə yaşadıqlarına görə "hay" adlandırılmışlar. Buradan aydın olur ki, bunlar erməni deyil haydırlar. Bu gün də onlar bir-birindən millətini soruşduqda-hayes? – (ermənisən) - deyirlər.

Müasir elmi araşdırmaya əsasən erməni adlandırdığımız bu riyakarlıq çamurluğu Hind-Avropa mənşəli friqlərin bir qoludur. Ulu əcdadları eradan əvvəl XII əsrdə Balkanlardan Kçik Asiyaya köçmüş, Hayase əyalətində məskunlaşmış, e.ə VII əsrdə Urartu dövlətinə qatılmışlar. Urartulular onların bir hissəsini indiki Ermənistan ərazisinə köçürmüşlər.

Buradan aydın olur ki, erməni adlandırılan xalqın adı "hay"dır və yaşadıqları ərazi isə "Hayistan" adlanırmış. Ermənistan ərazisinə gəlmədirlər. Ermənistan qədim Alban tayfası olan Ərmənlərin yaşadıqları Ərməniyyə torpaqlarıdır.

Belə bir nəticəyə gəlmişəm ki, erməni dili də qədim Alban dili əsasında formalaşıbdır. Çünki, ermənilər buqələmun xalq olduğu üçün nə varsa assimliyasiya edir, özününküləşdirir. Odur ki, Alban mədəniyyəti bizə erməni dilində gəlin çatmışdır. Erməni kimi tanınan bu xalq Ərməniyyə torpağına yiyələnmiş haylardır. Haylar özgə malını, dilini, yerini, mədəniyyətini və s. tez mənimsəyən, ümumiyyətlə, buqələmun kimi nəsnədirlər. Bu fikri Alban dilini, mədəniyyətini, əlifbasını, ümumiyyətlə, Alban izini yer üzündən silib erməniləşdirən hayların tarixi gedişləri, durumları və xarakterik xüsusiyyətləri şərtləndirir. "Mingəçevirdəki qazıntı zamanı tapılan Alban əlifbası parçaları təsdiq edir ki, V-VII əsrlərdə Arranın öz yerli yazısı var idi və bu yazı ölkədə ərəb hökmüranlığı daha qurulmazdan əvvəl mövcud olmuşdur. Arranda yazılı mənbələr və ədəbiyyat xəlifə Əbd ül-Malikin (685-705) hökmranlığı dövründən başlayaraq məhv edilmiş və ya sıxışdırılıb

aradan çıxarılmışdır. Divanxanalar ərəb dilinə keçdi, Alban yazısı, habelə fars və Xarəzm yazıları, əhali içərisində savadlı təbəqələrin azlığı və qriqoryan kilsəsinin təzyiqi üzündən sıxışdırılıb unuduldu və təbii olaraq məhv oldu. Erməni dili Alban dilini əvəz etdi."(4,58.)

Bizim dövrümüz çoxəsirlik dünya qazanında bişmiş sinxronik bir aləmdir. Biz bu aləmdə şamanlıq, büdpərəstlik, hər bir şeyə tapınma, xristianlıq, islamçılıq və s. anlamları görə bilərik. Tarixin inkişaf xətti və fəlsəfi duyum, bunu bizə imkan verir deyək ki, bütün bəşəriyyətin son nöqtədə birləşmə ehtimalı labüddür. Çünki bəşər övladının başlanğıcı və sonu eyni nöqtədə dərk olunur. Yuxarıda söylənilən fikirlərin təsdiqini görkəmli filoloq alim, əmakdar elm xadimi, mərhum professor Mirəli Seyidovun "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən" əsərində tapa bilirik. M.Seyidov yazmışdır: "...Azərbaycan dili qəbilələrin, qəbilə birləşmələrinin eradan on dörd yüz il qabaq Azərbaycanda yaşaması haqqında bilgi vardır. Sonrakı yüzilliklərdə (IV-III) onlar burada elliklə yaşamış və vaxtaşırı el-el buraya gəlib qohum, qardaş qəbiləbirləşmələrinə qaynayıb-qarışmışlar.

Burada yaşayan və eradan qabaq axınla gələn türkdillilərin dili azı-azı eranın ilk yüzilliklərindən tutmuş ümümxalq danışıq dili qatına yüksəlirdi. Belə olmasaydı, aşağıda görəcəyimiz kimi, V yüzillikdə "Dəli Domrul boyu" Qafqazda, xüsusilə Ermənistanda, Gürcüstanda yayılmazdı və onun yaxından iştirakı ilə ilə əsərlər yaranmazdı. Musa Qağanqatlı əsərində göstərir ki, hələ eranın V yüzilliyində Qazan xan və onun qardaşı haqqında tarixi əfsanə, ola bilsin elə lap əsl əfsanə varmış. Və tarixçi onu az-çox dəyişikliklə əsərinə salmışdır. Ola bilsin ki, Qazan xan əfsanəsini tarixiləşdirmişdir. Demali Dəli Domrul əfsanəsi, Qazan xan tarixi əfsanə hələ V yüzillikdə Qafqazda Azərbaycan dilində yayılıbmış. Çoxdan-eradan 14 yüz il qabaq yaşamış və sonradan axın halında gələnlər Qafqazda türk dilinin qatını daha da artırmış və bu da Azərbaycan dilinin yayılma arealını genişləndirmişdir, tarixi şərait, ictimai mühit ətrafdakı dillərə təsir etməyə, qarşılıqlı ilişgilərə əsas yaratmışdır. Belə bir durumda mədəni, dil bağları daha da genişlənirdi. Eranın ilk yüzilliklərindən böyük axınla xəzərlər, az sonra hunlar və b. qəbiləbirləşmələri, xalqlar Qafqaza gəlirlər. Türk qatı böyüyür, genişlənir, ictimai durumu daha da möhkəmlənir. Belə bir durumun qonşu dillərə, xüsusilə erməni dilinə təsiri özünü açıqca göstərir. Bu dil hadisəsini duyan görkəmli bilici H.Acaryan əlli ildən çox müasir erməni dili (aşğarapar) ilə əski erməni dili (qrapar) arasındakı böyük, ciddi ayrılıq, fərq haqqında düşünmüş və axırda yazmışdır:

"Erməni dili strukturunun (sintaksis nəzərdə tutulur-M.S.) quruluşuna görə öz çevrəsində olan və onu işğal edən dillərin-latıncanın, yunancanın, fransızcanın. ərəbcənin, assoricənin və hətta kürdcənin strukturuna quruluşuna uyğun ola-ola birdən-birə bunlardan uzaqlaşır və türk-tatar dillərinin strukturuna oxşayır? Bu oxşayış tamam təsadüftirmi? Erməni dilinin struktur qurluşunun dəyişilməsinin səbəbləri yoxdurmu?" (H.Acaryan, Eeməni dilinin tarixi, Yerevan, 1951, səh.292)

H.Acaryan erməni dilindəki böyük dəyişikliklərdən bəhs edərək yazır ki, hər kəs qraparla aşgarapanı müqayisə edərsə ən kiçik məsələdə belə böyük müxtəlifliyi, fərqi görər. Müəllələif fikrini isbat etmək üçün bir çox qrammatik məsələləri misal çəkir. O, feldə, təyində və s. dəyişiklikləri göstərir. Erməni dilinin quruluşundakı ciddi dəyişikliyə H.Acarya VII yüzilliyin tarixçisi Hovhonnes Mamikonyanın, XI yüzilliyin şairi Heraqasinin dilində tuş olarkən təəccüblənmişdir.

Bizcə, Hovhonnes Mamikonyanın dilindəki dəyişiklik təbii dil hadisəsidir. Əgər Mamikonyanlarının köklərinin uğurlarla qan qohumluğu göz qarşısına gətirilərsə, onda məsələ az-çox aydın olar. Görünür ki, türkdilli Mamikonyanlar erməniləşərkən qraparın qrammatik quruluşunda istər-istəməz dəyişiklik etmişlər". (4, 436)

Buradan bir daha aydın olur ki, ermənilər türk tayfasının adı altında gizlənib dilinin qrammatik strukturunu da türk dilinin təsiri altında formalaşdırıblar.(6,56-61)

"Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, ermənilər müxtəlif vaxtlarda gah Əhəməni fars imperiyasının, gah Makedoniyalı İsgədərin, gah Azərbaycan-Atropatenanın, gah da türklərin hakimiyyəti altında olmuşlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər hansı dövlətin ərazisində yaşayırdısa, o dövlətin tarixini özününkü kimi qələmə verməyə, ona şərik çıxmağa başlayırdılar. Mənbələrin birində qeyd edilir ki, beləliklə,"süni şəkildə yazılan və təbliğ olunan "erməni xalqının tarixi" həqiqətdə ayrı-ayrı erməni olmayan etnik feodalların tarixidir".(4,25).

Bəxtiyar Tuncay və millət vəkil, tarix elmlər doktoru Fəzail ağamalının xidmətləri sayəsində 2010-cu ildə işıq üzü görmüş "Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı" kitabı bütün Türk dünyası üçün bir müjdədir. Çünki bu kitab faktlara əsaslanır və bu günə qədər dünyanın gözünə kül üfürən hayların "Erməni qıpçaqçası" adlandırdıqları yazıların və ədəbiyyatın albanlara məxsus olduğunu birmənalı şəkildə sübut edir:

"...erməni və alban əlifbaları eyni mənşəli olsalar da, Yazılış xətt və üslubuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Yəni hərflər eyni olsa da, xəttlər fərqlidir. Ermənilər "bolorqir" və "notrqir" adlandırdıqları bu iki xətti erməni yazısının iki fərqli xətti kimi təqdim edirlər. Gerçək isə budur ki, "bolorqir" ermənilərə, "notrqir" isə albanlara məxsusdur. Yəni əldə olan bütün alban mətnləri məhz "notrqir"lə yazılmışdır. Albanlar hətta erməni dilində yazanda da öz xəttlərindən (əlifbalarından) istifadə etmişlər. Odur ki, "notrqir"lə yazılmış bütün mətnlərin, o cümlədən ermənidilli mətnlərin müəlliflərinin məhz albanlar olduğunu tərəddüd etmədən söyləmək olar." (7,39.)

Ermənilər saxtalaşdırdıqları, yəni "alban" əvəzinə, "bütün ermənilərin katalikosu" və "alban kilsələrinin başçısı" əvəzinə, "bütün erməni kilsələrinin başçısı" şəklində yazdıqları sənədlərə əsasən sorğu etmək olar ki, ermənilər növbənövdür ki, "bütün ermənilər" "bütün ermənilərin kilsələri" ifadələri işlənir? Bəli, həqiqətən də belədir. Çünki erməni etnosu mövcud deyildir. Amma Albaniyanın ərmən tayfasının adı altında gizlənən haylar vardır və alban ərmən tayfasından olub erməniləşən ərmənlər də vardır. Hətta xristian tatlardan erməniləşən ermənilər də vardır. Odur ki, sənədləri saxtalaşdırdıqda "bütün" sözünü ora əlavə edirlər. Təklif edirəm ki, erməni sözünü leksikonumuzdan çıxarıb "hay" və "hayıstan" sözlərini işlədək. Belə etmiş olsaq "hayqanuşlar" əsil adlarını tanıyarlar və saxta qlafdan azad olduqlarını görərlər. Bütün dünyaya tanıtmaq lazımdır ki, bunlar "hay" tayfasının törəmələridi.

Son olaraq bir daha oxucu diqqətinə çatdırmaq istəyirəm ki, Xocalı yarasına, soyqırımına bənzər erməni-hayların millətimizə, soy kökümüzə vurduğu sağalmaz yaraları unutmayaq və lazım gəldikdə haqqımızı tələb etməyi, intiqamımızı almaq üçün, ağıllı tədbirlərlə, hər vasitədən istifadə edək.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə (Şərəfnamə), Bakı, 2004.
2. "AME" Elmi Mərkəzi, Bakı, 2007.
3. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi, Bakı, Elm, 1993.
4. Mirəli Seyidov.Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı, Yazıçı, 1989.
5. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989.
6. Əli Əliyev. Laçın qədim Oğuz yurdu, Bakı, 2009.
7. Bəxtiyar Tuncay. Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı, Qanun Nəşriyyatı, 2010.

February 26 is the day of Khojaly genocide. The incurable Khojaly wound is a genocide

Summary

The purpose of the Khojaly genocide was accomplished with the participation of protector of Armenians - Russian soldiers and officers. The bloodthirsty, savage nature of the Russian chauvinists was written by Nizami Ganjavi, a 12th-century Azerbaijani poet who showed their characteristic features.

Armenians were always been in the same ideology with Arabs, Persians and Russians in the policy of extermination against our people since the day they arrived in Azerbaijan, ie since 1828.

26 февраля - день Ходжалинского геноцида. Неизлечимая Ходжалинская рана - это геноцид

Резюме

Цель Ходжалинского геноцида была достигнута при участии русских солдат и офицеров - покровителями армян. Кровожадный, дикий характер русских шовинистов был написан Низами Гянджеви, азербайджанским поэтом XII века, который показал их характерные черты.

Армяне всегда были в одной идеологии с арабами, персами и русскми в политике уничтожения нашего народа со дня их прибытия в Азербайджан, то есть с 1828 года.

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 18 yanvar 2020 Qəbul edilib: 22 yanvar 2020

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/9-12
Zərifə İsmayıl qızı Avilova
Zərifə Bayram qızı Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti

ELMİ ÜSLUB VƏ TERMİNLƏR PROBLEMİ

Açar sözlər: *üslubiyyat, elmi üslub, üslub xüsusiyyətlər, elmi terminlər, alınma terminlər*
Key words: *style, scientific style, style features, scientific terms, terms*
Ключевые слова: *стиль, научный стиль, стилевые особенности, научные термины, заимствованные термины*

Müasir dövrdə elm sürətlə inkişaf edir. Bu proses isə ona aid ünsiyyət formasının daha da təkmilləşməsini tələb edir. İndiki elmi ünsiyyət özünün yığcamlığı, məntiqilik və dəqiqliyi ilə səciyyələnir. Elmi üslub bədii üslub qədər kütləvi xarakter daşımır. Belə ki, bədii üslub da yazılan hər bir parçanı oxuyanda və ya eşidəndə hamı başa düşür. Lakin elmi üslubda yazılan əsərləri xalqın bütün üzvləri dərk edə bilmir.

Azərbaycan ədəbi dilinin elmi funksional üslubu bədii üslubdan sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu üslub tarix boyu geniş təkmilləşmə və zənginləşmə yolu keçmişdir. Hazırda elmin bütün sahələrinə mükəmməl elmi əsərlər yaradılmış və bu üslubda yazılar, əsərlər yaradılmaqdadır.

Fikrin elmi şəkildə ifadə olunması ədəbi dilin elmi funksional üslubu adlanır. Elmi üsluba, eyni zamanda, *elmi dil* də deyildiyinə rast gəlmək olur. Bu məqsədlə anlayış dəqiqliyi tələbinə müvafiq olaraq “elmi üslub” terminindən istifadə edilməsi məqsədə daha müvafiqdir.

Elmi üslub ədəbi dilin kitab üslublarına aiddir. Bu üslub bir sıra ümumi dil və üslub xüsusiyyətlərinə malikdir:

1. İfadənin əvvəlcədən düşünülməsi
2. Monoloq xarakteri
3. Dil vahidlərinin ciddi seçimi
4. Normaya meyllilik.

Elmi üslub ətraf mühit haqqında mümkün qədər dəqiq və ətraflı məlumat verir, hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini aşkarlamaq, tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək və s. “Elmi üslub ifadənin məntiqi ardıcıllığı ilə, dəqiqlik, yığcamlıq, birmənalılıq ilə yanaşı мтика русского языка, əzmunun dolğunluğu ilə xarakterizə olunur. Burada emosionallıq və obrazlılıq yoxdur” (1, s.34). Sadəcə bəzən polemik xarakter daşıyan elmi əsərlərdə emosional ekspressiv və təsviri dil vasitələrinə rast gəlinir. Təbii ki, bu elementlər əsas elmi təhlil fonunda sadəcə əlavə bir üslub kimi istifadə olunur. Burada məqsəd fikrin daha inandırıcı şəkildə təqdim edilməsidir.

Elmi üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biri terminlərlə, xüsusilə beynəlxalq terminlərlə zəngin olmasıdır. Digər xüsusiyyət isə abstrakt leksikanın geniş istifadə olunmasıdır. Elmi üslubda özünəməxsus frazeoloji birləşmələr də istifadə olunur. Onlar çox zaman mürəkkəb terminlər (məsələn, qalxanvari vəz, qaynama temperaturu, dönüş nöqtəsi, subyektiv fikir və s.) və klişelər (gəldiyimiz nəticə..., istifadə olunur... və s.). “Yazı ənənəsinə malik olan dünya dilləri yüzillər ərzində özünün ümumi elmi üslubunu yaratmışdır. İllər keçdikcə bu ümumi üslubun tərkibi mikroüslublarla, üslub variantları ilə genişlənib inkişaf etmişdir” (2, s.216).

Elmi üslubun başqa üslublardan fərqli cəhətləri ondadır ki, bu üslub elmi əsərlərin dili olmaqla, məlumat vermək, bu məlumatı məntiqi əsaslarla sübut etmək xüsusiyyətinə malikdir.

Elmi ülsubun səciyyəvi cəhətləri öyrənilərkən iki məsələyə: elmi üslubun formalaşmasında linqvistik və ekstralinqvistik amillərin roluna və elmi üslubun başqa, xüsusilə bədii üslubdan fərqli əlamətlərinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Elmi üslubun linqvistik ifadə vasitələri onun ekstralinqvistik problemləri ilə sıx bağlıdır. Elmi üslubun sahəsi çox genişdir. Daha doğrusu, elmi üsluba daxil olan elmi əsərlərin hamısı eyni səciyyəli olmur. Məsələn, riyaziyyata dair yazılmış elmi əsərlərlə hər hansı bir ictimai elmə aid yazılmış əsər dil etibarilə bir-birindən fərqlənir. Xüsusi elmi əsərlərlə yanaşı elmi-kütləvi, elmi-tədris əsərləri də vardır. Xüsusi elmi əsərlər müəyyən elm sahəsindəki nəzəri fikirlərin ümumiləşmiş formaları və ya müəyyən tədqiqatın nəticəsidir. Elmi tədris və tədrislə bağlıdır. Burada tədrislə əlaqədar müəyyən tapşırıqlar, çalışmalar verilir

ki, bunlar xüsusi elmi əsərdə və elmi kütləvi əsərlərdə olmur. Geniş oxucu kütləsi üçün yazılan elmi-kütləvi əsərlərin üslubu bədii üsluba yaxın olur.

D.N.Şmelev dil vasitələrinin üslublar arasında diferensayisasından danışarkən göstərir ki, dil vasitələrindən istifadə üslubun “qapalı üsluba” çevrilməsində mühüm rol oynayır; ifadələr, sözlər standartlaşır. Belə standartlaşma birinci növbədə, rəsmi üslubda, sonar isə elmi üslubda qabarıq nəzərə çarpır (3, s.80).

Elmi üslubun spesifik xüsusiyyətləri, onun leksik və qrammatik ifadə vasitələri tədqiqatçıların nəzər-diqqətini cəld etmişdir. Son illərdə elmi üslubun leksik-qrammatik xüsusiyyətinə aid bir sıra əsərlər çap edilmişdir.

Dilçilik ədəbiyyatında dil vasitələrinin üslubi diferensasiyasından danışılarkən ilk əvvəl leksik xüsusiyyətlədən bəhs edilir. Çünki üslubların leksik diferensasiyası morfoloji və sintaktik imkanların diferensasiyasına nisbətən tez hiss olunur. Doğrudur, bütün üslubların leksikasında ümumxalq dilinin lüğət əsasdır. Məqsəddən, mövzudan asılı olaraq dilin lüğət tərkibindən sözlər məntiqi-semantik ardıcıllıq əsasında seçilir, məqsəddən asılı olaraq bəzən həqiqi, bəzən isə məcazi mənada işlənir. Üslubların leksikasından bəhs edərkən sözləri istər-istəməz iki qrupa bölmək lazım gəlir ki, bu da üslubun mahiyyəti ilə bağlıdır.

Funksional üslubların başqa qatlarında olduğu kimi, leksik qatda da elmi üslubun daxili yarımüslubları nəzərə alınmalıdır. Sırf elmi əsərlərin leksikası ilə elmi-kütləvi və tədris vəsaitlərinin leksikası arasında fərq vardır.

Tədris vasitələrində elmi-texniki yerminlərin işlənməsində müəyyən xüsusiyyətlər nəzərə çarpır. Tədris vəsaitləri tələbələrə bu və ya digər elm sahəsində müəyyən məlumat verməklə yanaşı, onun yadda qalmasına, mənimsənilməsinə xidmət edir. Yeni termin dərsliyə müəyyən izahatla daxil edilir.

Terminlərin mənimsənilməsində elmi təriflərin böyük əhəmiyyəti vardır. Təriflər bir tərəfdən məsələnin mahiyyətini ifadə edirsə, digər tərəfdən də terminin mahiyyətini açır.

Tədrisdə terminlərin yadda qalması üçün onların qara hərflərlə yazılmasının böyük rolu vardır. Terminin qara hərflə yazılmasında görmə yaddaşı da məsələnin mahiyyətinin mənimsənilməsində kömək edir.

Elmin və texnikanın yayılmasında elmi-kütləvi ədəbiyyatın böyük rolu vardır.

Dilçilik ədəbiyyatında elmi əsərlərin leksikasından danışılarkən ilk növbədə onun termin zənginliyi qeyd edilir. Terminlər elmi əsərin üslubun müəyyənləşdirməklə bərabər hər bir əsərin elmin hansı sahəsinə aid olduğunu əyani şəkildə göstərir, hətta yarımüslubların müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Buna görə də elmi əsərin leksikasının izahını terminlərdən, terminlərin elmi əsərdə işlənmə əmsalından başlamaq lazımdır.

İstər morfoloji, istərsə də sintaktik imkanlara görə üslubları fərqləndirmək, çətin olur. Leksik quruluş bu çətinliyi aradan qaldırır. Yəni cümlə və ya xəbərin morfoloji ifadə vasitəsinə görə bir-birindən fərqlənməyən elm sahələri leksikaya görə o saat müəyyənləşir.

Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminləri olur ki, bu terminlər elmi üslubu başqalarından fərqləndirməklə bərabər, ona daxil olan sahələri də bir-birindən fərqləndirir.

Elmi ülsuba və ümumiyyətlə terminlərə aid xüsusiyyətlərdən biri danışıqda işlənən adi sözün elmi üslubda terminləşməsidir. Əlbəttə, belə bir cəhət elmi üsluba xas olduğu kimi, termin yaradcılığının əsas yollarından biridir. Ümumxalq dilində işlək olan sözlər elmi üslubda terminləşir. *İrinləmə, ağrıma, ağrı, harın, burun, düşmə, mıx, yük, iynə, əlil, dəyənək* və s. ümumxalq danışıq dilinə aid sözlər cərrahlıqda termin sayılır. Yaxud, *ayaq, beyin, böyrək, qan, döş, göz, ürək, dəri* və s. zoologiyada termindir.

Müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin yaranmasında bu terminlərin elmi üslubun səciyyəvi əlamətlərindən biri olması qabarıq bir şəkildə gözə çarpır.

Cərrahlıq terminləri:

İrinləmə, qansız, ağrıma, ağrılı, ağrı, qarın, burun, köpmə, sorulma, çıxıq, biçmə, düşmə, mıx, mıxlama, sarılıq, iynə, ölçmə, əlil, dəyənək.

Zoologiya terminləri:

Ağız, ayaq, ağciyər, bağırsaq, balalıq, barama, beyin, böyrək, qan damarları, qanad, dəri, dodaq, döş, yumurta, kəllə, kirpik, göz, tər, ürək, xorda.

Dənizçilik terminləri:

Dəniz, çay, boğaz.

Rabitədə işlənən *sarğı,* geologiyada işlənən *qodu, zirvə, yosun, mum, gil* və s. onlarca terminlər ümumişlək sözlərin elmi üslubda konkretləşməsi nəticəsində yaranmış terminlərdir. Bir daha qeyd etmək yerinə düşər ki, bədii üslubda, danışıqda bunlar termin deyil, mənaları çox zaman konkretlikdən uzaqdır.

Elmi əsərlərin leksik tərkibi terminlərlə doydurulur, elə mətnlərə təsadüf edilir ki, ancaq mətn terminlərdən ibarət olur. Bununla belə, əsərin leksikasının tamamilə terminlərdən ibarət olduğunu söyləməkdə doğru olmaz. Çünki elmi leksikanın əsas onlarca qüvvəsi olan terminlər yan-yana düşməklə iş

bitmir. Elmi əsərlərdə fikir tamlığı mətnin ardıcıllığı və irəli sürülən məsələ haqqında müəyyən bir hökm terminlərlə deyil, elmi üsluba məxsus müəyyən sözlərlə ifadə edilir.

Beləliklə, elmi üslubda terminlərlə yanaşı elmi üsluba məxsus sözlər də səciyyəvidir. Bunlara ən çox feillər daxildir: *əmələ gəlmək, rast gəlmək, təsir etmək, təşkil etmək, yerləşdirmək, yaratmaq, malik olmaq, iştirak etmək, istifadə etmək, əhatə etmək, qeyd etmək, tələffüz etmək, ifadə etmək, adlanmaq, uğramaq, təsvir etmək, gözə çarpmaq, səbəb olmaq, hesab etmək, deyilmək* və s.

Dilin leksik tərkibindən danışılarkən abbereviaturlar-ixtisarlar söz yaradıcılığının müəyyən növü hesab edilir. İxtisarların bir növü, daha doğrusu, əsasən numerativ xarakterli sözlərin ixtisar formasının işlənməsi əsas elmi üsluba xasdır. Bədii üslubda tam işlənən numerativlər elmi üslubda ixtisar edilir:

Kətmənin ağırlığı kiloqram yarım, ağzının eni 25-26 santımetr, hündürlüyü 23-28 santımetr olmalıdır. Hər hektardan ən azı səksən sentner məhsul götürməli (Ə.Vəliyev). Bədii əsərdən verilmiş bu parçadakı *kiloqram, santımetr, hektar, sentner* sözləri elmi üslubda mütləq ixtisar şəklində işlənəcəkdir: *kq, sm, hek, sent.*

Məsələn:

Düzgün üçbucaqlı kəsik pramidanın hündürlüyü 7 smdır. Oturacaqlarının tərəfləri 10 sm və 20 smdır; Mis naqilin müqaviməti 0,2 sm və kütləsi 0,2 kq olarsa, onun uzunluğu və en kəsiyinin sahəsini təyin edir.

Elmi əsərlərin leksikasında nəzərə çarpan cəhətlərdən biri də müəyyən qanunların ixtisarçısının adının ümumiləşməsi, ölçü vahidinə çevrilməsidir ki, bu sözlər də leksik qat təşkil edir: Avoqadro ədədi, Broun hərəkəti, Boyl-Mariot qanunu, Mendelyev-Klapeyron tənliyi, Torçelle boşluğu, om, bolt, amperimetr kimi sözlər və birləşmələr bunlara misal ola bilər.

Bədii əsərlərdən, xüsusilə bədii üslubun leksik xüsusiyyətlərindən danışılarkən məcazlaşma əsas amil kimi göstərilir. Çünki bəddi dil obrazlı dildir. Bu baxımdan bədii əsərlərin leksik tərkibi elmi əsərin leksik xüsusiyyətlərinə qarşı qoyulur. Elmi üslubda məcazlaşma olmadığı göstərilir. Bununla elmi üslubda da obrazlı sözlərə, obrazlı ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Lakin əvvəllərdə göstərildiyi kimi, bu obrazlı ifadələr, sözlər elmi üslubda səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil etmədiyi kimi, onun ümumi spesifikasına da xələl gətirmir.

Anlayışı düzgün ifadə etməyən səhv terminlərin yaranması obyektin düzgün izahedilməməsinin nəticəsidir.

Azərbaycan dilçilik terminlərindən danışarkən iki məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bunlardan biri termin paralelliyi və termin müxtəlifliyidir. Dilçilik əsərlərində müəyyən terminlər ua paralel, ya da bir əsərdə biri, digərində isə başqası işlənir. Məsələn, abstrakt-mücərrəd, fəal-aktiv, bədii-obrazlı, fasilə-pauza-durğu və s. Əlbətdə, bu terminlər qismən eyni olsalar da, bunlardan birinin sabitləşməsi lazımdır.

Bir çox terminlər izahlı şəkildə işlənir. Beləki, ya beynəlxalq termin Azərbaycan dili sözləri ilə, ya da Azərbaycan dili materialları əsasında düzəlmiş termin beynəlmiləl terminlə izah edilir: eliziya – səsdüşümü, avazlayan – rezonator və s.

Dilçilik terminləri ilə əlaqədar ikinci mühüm məsələ termin qıtlığıdır. Dilçilik elminin müasir səviyyəsini əhatə edən bir çox terminlərin qarşılığı dilimizdə yaranmamışdır. Elmlərin bir-birinə yaxınlığı və elmi mteqrasiya ilə əlaqədar olaraq elmi üslubda elm sahələri ilə bağlı olaraq eyni bir terminin müxtəlif mənada işləndiyi nəzərə çarpır.

Elmi üsluba və ümumiyyətlə terminlərə aid xüsusiyyətlərdən biri danışıqda işlənən adi sözün elmi üslubda terminləşməsidir. Əlbətdə, belə bir cəhət elmi üsluba xs olduğu kimi, termin yaradıcılığının əsas yollarından biridir. Ümumxalq dilində işlək olan sözlər elmi üslubda terminləşir. Məsələn, *ağrıma, ağrı, burun, düşmə, yük, iynə, əlil* və s.

Elmi əsərlərin leksik tərkibi terminlərlə zəngindir. Lakin, əsrin leksikasının tamamilə terminlərdən ibarət olması da doğru deyil. Çünki elmi əsərdə terminləri yan-yana düzmək doğru deyil. Elmi əsərlərdə fikir tamlığı mətnin ardıcıllığı və irəli sürülən məsələ haqqında müəyyən bir hökm terminlərlə deyil, elmi üsluba məxsus müəyyən sözlərlə ifadə edilir.

Beləliklə, elmi üslubda terminlərlə yanaşı elmi üsluba məxsus sözlər də səciyyəvidir. Bunlara ən çox fellər daxildir: *əmələ gəlmək, rast gəlmək, təşkil etmək, istifadə etmək, hesab etmək, gözə çarpmaq, səbəb olmaq* və s.

Elmi üslubda obrazlı ifadələrin, sözlərin işlədilməsi, elmi üslubun yarımüslubları və elmi üslubun əhatə dairəsi ilə bağlıdır. Belə bir cəhət xüsusilə ictimai elmlər sahəsində yazılmış elmi əsərlərə aiddir. Yəni texniki elmlərə nisbətən ictimai elmlərə dair yazılmış əsərlərdə obrazlılıqdan çox istifadə edilir:

Qız qalası Bakının qədim və möhtəşəm abidələrindən biridir. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış bu qala Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda baş vermiş bir çox hadisələrin şahidi olmuş, onun hər bir daşının altında bu şəhərin bir çox sirri gizlənmişdir. Bakı Qız qalası öz əzəmət və möhkəmliyinə görə Yaxın Şərqdə olan orta

əsr abidələri sırasında mühüm yer tutur. Elə bir adam tapmaq olmaz ki, bu abidənin qarşısında dayandıqda onun nə zaman və nə üçün tikilməsi barədə düşünməsi (Bakı Qız qalası, s. 3). Tarixə - arxeologiyaya aid bu elmi parçanın obrazlılığı göz qabağındadır. Lakin belə bir leksika elmi əsərin hamısına xas deyildir.

Gördüyümüz kimi elmi üslub çoxşaxəli və əhatəli bir dilçilik məsələsidir. Onun tədqiqi və təhlili vacib və, ən başlıcası, aktualdır. Çünki biz elm və texnika, innovasiyalar əsrində yaşayırıq. Bütün bunlar isə mütləq dilə və dildə gedən proseslərə siraət edir. Elmi üslubun əsas sütunu isə təbii ki, elmi terminlərdir. Elmi terminlər dilin vacib tərkib hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Д.Э.Розенталь. Практическая стилистика русского языка. М., 1987, с.34
2. A.Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, Elm, 2011. s.216
3. Д.Н.Шмелев. Русский язык в его функциональных разновидностях. М., Наука, 1977

Problems of scientific methods and terms

Summary

The scientifically functional style of the Azerbaijani literary language began to take shape after the artistic style. This style has gone a long way in improving and enriching throughout history. Perfect scientific works have been created in all areas of science, and writings and works are being created in this style. Scientific style is a multidisciplinary and comprehensive linguistic issue. Its research and analysis are important and, above all, relevant. Because we live in the age of science, technology and innovation. All of this is a reference to the language and processes of language. The main pillar of the scientific method is scientific terms. Scientific terms are an important part of the language.

Проблема научного стиля и терминов

Резюме

Научно-функциональный стиль азербайджанского литературного языка начал формироваться после художественного стиля. Этот стиль прошел долгий путь в улучшении и обогащении на протяжении всей истории. Совершенные научные работы были созданы во всех областях науки, и сочинения и работы создаются в этом стиле. Научный стиль является междисциплинарной и всеобъемлющей лингвистической проблемой. Его исследования и анализ важны и, прежде всего, актуальны. Потому что мы живем в век науки, технологий и инноваций. А все это, в свою очередь, отражается в языке. Основной опорой научного метода являются научные термины Научные термины являются важной частью языка.

Rəyçi: dos. X.Məhərrəmova

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 18 yanvar 2020 Qəbul edilib: 23 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/13-13
Fəridə Mürşüd qızı Mikayılova
ADPU- nun Ağcabədi filialı

QAZAX, QARABAĞ, GƏNCƏ DİALEKTLƏRİNİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(Tezislər)

Açar sözlər: *şifahi nitq, dialekt, tarixi-coğrafi*
Key words: *oral speech, dialect, historical and geographical*
Ключевые слова: *устная речь, диалектический, историко-географический*

Dialektizmlər əsasən şifahi nitqdə, məişət danışığında istifadə olunur və dilin lüğət tərkibinə ehtiyat, baza rolunu oynayır. Azərbaycan dialekt və şivələri ilk dəfə 1924-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü N.İ.Aşmarin tərəfindən tədqiq edilməyə başlanmışdır.

Hazırda ali məktəblər üçün ən sanballı vəsait M.Şirəliyevin "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" kitabıdır. Kitab ilk dəfə 1967-ci ildə Maarif nəşriyyatı, təkrar "Şərq-Qərb" nəşriyyatı tərəfindən 2008-ci ildə nəşr olunmuşdur. Kitabda Azərbaycan dialekt və şivələri tarixi-coğrafi prinsip əsasında dörd qrup ətrafında cəmləşdirilmişdir ki, Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri və ayrım şivəsi ikinci qrupa daxil edilmişdir.

Dialektizmlər sadə danışıq sözlərinin məhdud ərazidə bir və ya bir neçə şivədə işlənməsinə görə də seçilir, bəzən yaxın ərazilərdə yaşayanlar üçün belə fikrin anlaşmasını çətinləşdirir. Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri eyni qrupa daxil edilsə də, bir çox fərqliliklər mövcuddur. Məlumdur ki, dialektizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də qədim sözləri, tarixiliyi öz tərkibində qoruyub saxlamasıdır. Belə ki, Qarabağ dialektində bol, ruzi-bərəkət mənasında, "şülən" köhnə mənasında "nikolaydan qalma", "yaşlı mənasında", "Şah Abbası qundaqda görüb" ifadələri işlənir ki, bunlara Qazax və Gəncə dialektlərində rast gəlinmir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "şülən" sözü qonaqlıq, yemək, ruzi mənasında verilmişdir. "Firon" isə e.ə. aid hökmdar anlamındadır. Eləcə də Qazax dialektində "kapot" (qadın paltarı), "qondara" (dabanlı qadın ayaqqabısı) yengə (qardaş arvadı) dialektizmləri Qarabağda işlənmir və anlaşılmır. M.P.Vaqifin qoşmalarından bir çox Qazax dialektizmləri Qarabağ danışıq dilinə keçmişdir.

Laçın tək başında ala tomağa (tac)
Ucu tər cığalı siyah tellərin (ucu təravətli qıvrım saç) yaxud,
Səni sevən hər bəlaya tuş gəlir. (rast gəlmək) mənasında işlənmişdir. Yeri gəlmişkən Cığatel antroponimi Qazax bölgəsində geniş yayılmış adıdır. Bundan başqa M.P.Vaqifin "Ala gözlər can almağa sayılır" misralarındakı "sayrılır" dialekti S.Vurğunda "sayrışan" (Bakının sayrışan ulduzlarından) kimi verilmişdir.

Bununla yanaşı Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri üçün ortaq xüsusiyyətlər də çoxdur. Bunlardan biri də mən, sən şəxs əvəzliklərinin yönlük hal şəkilçiləri qəbul edərkən mənə, sənə formasında tələffüz edilməməsi, həm də ahəngə görə -ə deyil, -a səsinin uzanaraq -maa, -saa kimi deyilməsidir. Hesab olunur ki, burada dilin lüğət tərkibindəki tarixilik özünü göstərir. Belə ki, türkmən dilində bu əvəzliklər yönlük halda mana, sana, tatar dilində muna, suna kimi deyilir və yazılır.

Bütün bunlar göstərir ki, Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektlərinin araşdırılması, tədqiq edilməsi vacib, aktual məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. EA nəşriyyatı, Bakı-1957.
2. M.Şirəliyev "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları". "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, Bakı-2008.

Rəyçi: dos. S.R.Məmmədov

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 16 yanvar 2020 Qəbul edilib: 21 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/14-17

Zərifə Bayram qızı Məmmədova
Zərifə İsmayıl qızı Avilova
Azərbaycan Tibb Universiteti

MONOLOJİ NİTQİN LİNQVO-PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *mətn, nitq, monoloq, çıxış, məruzə, mühazirə, psixoloji aspekt*
Key words: *text, speech, monologue, speech, lecture, psychological aspect*
Ключевые слова: *текст, речь, монолог, выступление, лекция, психологический аспект*

Müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə əlaqə saxlamaq məqsədilə dildən istifadə edən şəxsin fəaliyyəti, danışığı nitq adlandırılır. Dilin mövcudluğu üçün nitq zəruridir. Hər hansı dilin sistemini yalnız nitqdəki təzahürünə görə müəyyənləşdirmək olur. Nitq nəinki dili təzahür etdirir, həm də onu inkişaf etdirir, formalaşdırır. Nitq fəaliyyətdə, yəni öz funksiyasını yerinə yetirməkdə olan dildir, nitq aktıdır. "Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, nitq ünsiyyətin özüdür" (1, s.99).

Dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur. Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmini, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahib-lərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır. Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona, necə deyərlər, dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Nitqin ən çox yayılan növü çıxışdır. Çıxış-məsul şəxs qarşısında başqalarının monoloji nitqidir. Çıxışda söz alıb danışanın nitqi hansı münasibətlə deyilməsindən asılıdır. Söz sahibinin mövqeyi, həyatda tutduğu yer, yaxınlıq, dəstluq münasibəti, harada kimin və ya kimlərin qarşısında söz deməsi kimi məsələlər çıxışın ahənginə, tonuna ciddi təsir göstərir. Natiqlik məharəti odur ki, natiq özündən əvvəl çıxış edənlərin dediklərini təkrarlamadan, dilin fonetik, leksik vasitələrindən qrammatik normalar daxilində, zəngin lüğət tərkibindən fikrini orijinal şəkildə ifadə edə bilsin. Çıxış kiçik vaxt kəsiyində, adətən, plansız, konspektsiz ərsəyə gəlir. Lakin elmi konfranslarda hansısa fakta, düstura, cədvəl və rəqəmlərə ehtiyac əlarsa, çıxış edən şərh edəcəyi məsələni müəyyən plan üzrə qeydlər əsasında apara bilər. Natiq üçün əsas keyfiyyət onun yaddaşıdır. Açıq havada, izdihamlı kütlə qarşısında və ya böyük auditoriyada canlı təmas şəraitində çıxış edənlər yeri gəldikcə əl-qol hərəkətlərindən, mimikadan da faydalana bilər. İfadəli hərəkətlər sözlə ifadə olunan mənanı nəzərə çarpdırarkən mənaya ekspressivlik verir, nitqi daha təsirli edir. Danışanın əl, qol hərəkətlərinə yol verməsi, üz, qaş hərəkətlərini icra etməsi, dodaqlarını çeynəməsi, göz eləməsi, dodağını dişləməsi, ağzını marçıldatması (şirin və ya yaxşı nəyəsə işarə etməsi) və s. şifahi nitqdə əlavə emosiya, təsir vasitəsidir və məqamında, şəraitdən asılı olaraq müsbət sayılsa da, ciddi məsələlər haqqında danışarkən bunlar yol verilməzdir. Monoloji nitqdə ifadəli hərəkətlərdə müəyyən ölçü gözlənilməli, lüzumsuz mimika və jestlərdən istifadə olunmamalıdır. Ekran və efir şəraitinən istifadə hesabına öz çıxışını təsirli və effektli olması qayğısına qalmalıdır.

Monoloji nitqin digər növü isə məruzədir. Çıxışdan fərqli olaraq məruzə iştirakçılar arasında geniş müzakirə olunur, məruzə ətrafında çıxışlar edilir və yekunda müvafiq qərar qəbul olunur. Məruzə, əsasən, elmi, bəzən də publisistik üslubda yazılır.

Mühazirə natiqlik üslubunun çətin, lakin ən geniş yayılmış növüdür. Mühazirəyə ən çox ali məktəbin tədris sistemində rast gəliniri Mühazirə oxuyan professor və ya dosent fikirlərini elmi ədəbiyyata əsaslanmaqla qurur, mühazirənin sonunda isə istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısını da tələbələrə çatdırır. Həm ali məktəb mühazirələri, həm də kütləvi (müəyyən yerlərdə, müəyyən mövzularda, məsələn, ölkə həyatına, xüsusən, ölkə prezidentinin əməli siyasətinə aid məsələlərə həsr olunmuş) mühazirələr konkret faktlara əsaslandığı üçün mühazirəçinin (lektorun) ustalığı nəticəsində maraqla qarşılanır, ümumi işin xeyrinə olur. Belə mühazirələrdə ara-sıra dialoji nitq elementlərinə də yer verilir.

Məruzə və mühazirəni fərqləndirən cəhətlər aşağıkılardır.

Məruzəçi çıxış edərkən adamlar qarşısında mövzusuna görə məsuliyyət daşıyır, mühazirəçi isə sərbəstdir. O, mövzunu da, şərh və izah üslubunu da seçməkdə azaddır; Mühazirə də, məruzə də elmi mövzuda ola bilər;

Məruzə fərdi xarakter daşıyır, buna görə də mühazirəçi dinləyicilərindən daha hazırlıqlı olur, mövzunu dinləyicilərə nisbətən daha dərindən bilir. Mühazirə isə ümumi xarakterlidir, mühazirəçi mövzunu, demək olmaz ki, dinləyicilərin hamısından yaxşı bilir, üstünlük müəyyən fakt və rəqəmlərin gətirilməsində ola bilər.

Məruzə müzakirə olunur, onun əsasında qərar qəbul edilir. Əgər bu, ali məktəbdə baş verirsə, məruzənin ya özünün, ya da tezisinin nəşri tövsiyə oluna bilər. Mühazirə isə yalnız oxunur və dinlənilir.

Mühazirə növündən asılı olaraq bir fənnin hansısa mövzusuna, ictimai (sosial) və siyasi həyatla bağlı kütləvi mövzuya həsr oluna bilir. Məruzə isə, adətən, elmi və siyasi olmaqla bir neçə problemi gündəmə gətirir.

Monoloji nitqin növ və növlərinin fərqli cəhətlərinə dair qeyd etdklərimiz məsələnin dilçilik prizmasından tədqiqinə yönəlib. Lakin nitqdən söz gedirsə, o zaman mütləq fərdi-psixoloji məqamlara toxunulmadır. Buna görə sözün açıqlamasına diqqət yetirək. “Monoloq” termini yunanca monos – tək və loqos – nitq sözlərinin birləşməsindən düzəlmişdir. Başlıca olaraq, dramda aktyorun özünə, yaxud tamaşaçılara xitabən sözlədiyi sözlər – nitq. “Ölülər” əsərində İsgəndərin monoloqu. Təklikdə öz-özünə söylənən nitq, yaxud bir adamın dinləyicilərə xitabən söylədiyi uzun nitq” (2, s.335). Təbii ki, monoloq mətnlərdən qurulur, lakin mətn mütləq olaraq müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik-semantik bütöv yaradan cümlələr birliyidir. Monoloqu təşkil edən cümlələr müvafiq qəlibdə nizamlanır.

Monoloji nitqin özünəməxsus terminləri vardır: daxili səslənmə, müəllif müdaxiləsi, növbəli müdaxilə, öz-özü ilə deyişmə, gizli təklənmə və s. Digər tərəfdən, monoloqun məzmununa görə monoloq nitqinin aşağıdakı növlərini var: tamamlayıcı-yekunlaşdırıcı, aydınlaşdırıcı, istiqamətləndirici, reprezentiv, icraedici, psixoloji affect, nəticə, müqəddimə və s.

Təlimin müvafiq deyilən prinsipinə görə monoloqları uzun-uzadı söyləmək düzgün nəticə vermir. Şagirdlərə nəyi izah etmək lazım gəldiyini, onların nəyi müstəqil öyrənə biləcəklərini hiss etmək lazımdır, şagirdlərin özlərinin asanlıqla mənimsəyə biləcəkləri şeyi izah və şərh etmək gərəkdir.

Monoloji nitq konkret bir mətndir. Bu nitq bir şəxsin, fərdin öz fikir və mülahizələrini müntəzəm və ardıcıl surətdə şərh etməsidir. Nitq bir nəfərlə çoxluğun qarşılıqlı əlaqəsini yaradır. Nitq söyləyən fikrini tam, bitkin formada qarşıdakılara çatdırır. Monoloq hər ansı bir mövzu ətrafında bir düz xətt ilə inkişaf edir. Bu xəttin davamı bir neçə dəqiqədən bir neçə saata kimi ola bilər. bu zaman dinləyici dinləyir və dinlədiklərini beynində təhlil edərək nəticələr çıxarır. Bu təhlil monoloqun məğzini, mahiyyətini aşkar etməyə imkan verir. Bu olmasa monoloji nitq prosesi bitmiş hesab olunmur. Bədii ədəiyyatda isə monoloq – personajın potensialını, düçüncə tərzini, həyata baxışını aşkar etmək üçün vacibdir.

Müxtəlif ədəbi növlərdə monoloqun özünəməxsus funksiyası və mahiyyəti vardır. Dram əsərlərində monoloq – qəhrəmanın nisbətən əhatəli və geniş fikirlərinin ifadəsi olan nitqdir. Lirik poeziyiyada monoloq nəzərdə tutulmuş, səssiz dinləyiciyə ünvanlanan və hər hansı bir qəhrəmanın nitqini canlandırmağa səb olan şeirdir. Nəsr əsrlərində isə monoloq vasitəsi ilə personajın fikirləri, ya da onun duyğuları ifadə olunur. Hekayələrdə yer alan daxili monoloqlar personajin şüur axınını, düşüncəsini ifadə edir.

Monoloqlar qəhrəmanın razılığını, səadətini və, əksinə, narazılığını ifadə edir. Hər iki halda psixoloji və fərdi məqamalr çox vacibdir. Bundan başqa, monoloq nitqinin sahibi məlumatın həcmini, məzmununu, xarakterini, hansı dil materiallarından istifadə edəcəyini qabaqcadan özü müəyyənləşdirir, burada danışan fikrini aydın, dəqiq və məntiqi ardıcıllıqla çatdırmaqdan ötrü nitqini əhatəli şəkildə təşkil edir. Natiq nə danışacağını, nələrə üstünlük verəcəyini (daha dəqiq formada nəzərə çatdıracağını), hansı söz, ifadə və cümlə modellərindən istifadə edəcəyini fikirləşir, düşünə-düşünə ona hazırlıq görür.

Monoloqun sintaktik baxımdan cümlə kontruksiyaları eyniplanlı və bərabərhüquqlu olur. Onlardan biri digərini izah edir, tamamlayır. Belə cümlələr vahid məqsədə xidmət edir. Əgər seçilmiş cümlələr məqsədi çatdıra bilmirsə, ixtisar əlavə lazım olan fikrin artırılması dinləyicidə sözsüz çaşqınlıq yaradır, fikir istər-istəməz təhrif edilir, dinləyici söylənilən fikirləri aydın təsəvvür etmir, əsas məqsəd kənarda qalır. Odur ki, monoloji nitqdə cümlə konstruksiyaları məntiqi ardıcıllıqla sıralanmalı, heç bir yarımçıqlığa yol verilməməlidir. Dialoji nitqdən fərqli olaraq burada cümlələrin sayı çox olur, nitq uzun müddət davam edir, fikir bitkinləşir. Bitkin, tam fikir monoloqun quruluşunu xarakteizə edir. Monoloji nitq vərdişlərinə yiyələnmək üçün ciddi fərdiləşdirilmiş “xüsusi nitq tərbiyəsi” yaradılmalıdır. O, bacarıqların məntiqi cəhətdən formalaşmasını, fikrin rabitəli şəkildə təzahürünü tələb edir. Bu zaman danışan heç kəsdən asılı olmayaraq öz fikirlərini, hisslərini öz qəlbi, öz ruhu, öz nəfəsi ilə verir, öz ürək çırpıntılarını eşidir, heç kəsin də təsiri olmur.

Monoloji nitqin iki forması vardır: şifahi monoloji nitq, yazılı monoloji nitq. Bunların fərqi ondan ibarətdir ki, şifahi monoloji nitq əvvəlcədən planlaşdırılır, proqramlaşdırılır, plan və ya icmal şəklində kağız üzərinə köçürülür.

Monoloji nitqin sərbəstliyi qismən, həmin fikir üçün münasib dil vasitələrindən seçici şəkildə istifadə etmək bacarığı, daha doğrusu, danışan adamın fikrini, ifadə etmək istədiyi məzmunu daha dəqiq verə bilən sözləri, söz birləşmələrindən, sintaktik quruluşlardan istifadə etmək bacarığını tələb edir. Lakin bu cür bacarıq, daha doğrusu, bacarıqlar sistemi təkcə nitqin formal cəhətdən düzgün olması üçün deyil, eyni zamanda onun ifadəliliyi və sübutluluğu üçün də azdır. Bunun üçün danışan adam dilə aid olmayan, lakin psixoloji cəhətdən fikrin ifadəsinin bir sıra mühüm kommunikativ vasitələrindən də, birinci növbədə, intonasiyadan sərbəst şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Monoloji nitqin digər bir forması yazılı monoloji nitqdir. Həmin nitqin spesifik əlamətləri mövcuddur. Birinci, müsahib zaman və məkanca yazandan uzaq olur və söyləmin mövzusu ilə qətiyyən tanış olmur. İkincisi isə bu nitq maksimum şüurlu şəkildə qurulur və söyləm, mətn üzərində müəyyən qədər işin aparılmasını təmin edir. Burada vaxt da imkan verir ki, monoloji nitqin mexanizmi səviyyədə qurulsun.

Ə.Rəcəbli yazır: "Yazılı nitq monoloji nitqin bir növü kimi özünü göstərir. Monoloji nitqin bütün xüsusiyyətləri ona da xasdır, lakin onda da xüsusiyyətlər daha çox nəzərə çarpır. Şifahi monoloji nitqə nisbətən yazılı nitq daha müfəssəldir. Bu ondan irəli gəlir ki, yazılı nitqdə həm söhbətlə əks əlaqə mövcud olmur: həmsöhbətimiz heç nəyi bizdən təkrar soruşa bilmir və davranışına əsasən onun bizi anlayıb-anlamamasını, düzgün başa düşüb-düşməməsini müəyyənləşdirə bilmirik. Ona görə də biz hər şeyi ona əvvəlcədən izah etməliyik. Buradan şifahi nitqə nisbətən yazılı nitqin olduqca böyük quruluş mürəkkəbliyinə malik olduğunu aydınlaşır. Bununla əlaqədar olaraq onun (mətnin) anlaşılmasında böyük çətinliklər meydana çıxır ki, bu da yazılı nitqə yiyələnmənin xüsusi şəkildə öyrənilməsi zərurətini irəli sürür" (3, s.348).

Yazılı monoloji nitqin ən mühüm əlaməti onun ixtiyariliyi ilə bağlıdır. Bu nitq şəraitində dil vasitələri seçilərkən onlar ünsiyyət vasitələrinə uyğunlaşdırılmır, sadəcə olaraq, onların yararlı və yararsız olmaları qiymətləndirilir. Bundan savayı, ifadələri qismən və ya tam halında əks etdirərkən onları şərh edilməsi lazım olan məzmunlu şüurlu və ya şüursuz şəkildə əlaqələndirməyi və işlədilən ifadə yaxşı olmadıqda ondan istifadə etməməyi bacarmaq lazımdır ki, bu cür əməliyyatlar şifahi monoloji nitqdə, əlbəttə, mümkün ola bilmir. Amma nitq hərəkətlərinin təşkili şifahi monoloji nitqə nisbətən yazılı nitqdə daha asandır.

Monoloq nitqi bitkinlik dərəcəsinə görə müxtəlif hissələri öz aralarında temantik cəhətdən birləşdirir. Situativ vəziyyət və nitq mühiti monoloji nitqi şərtləndirən cəhətlərdəndir. Nitq situasiyası anlayışına linqvistik anlayış kimi də yanaşmaq lazımdır. Bu anlayış monoloji fikri ifadəetmə prosesində meydana çıxır. Amma situasiyaları bir-birindən fərqləndirmək lazım gəlir. Dilçilik anlayışı olaraq monoloji nitqdə xahiş, əmr, təsdiq, rədd, kinayə, istehza və s. təsvir olunan ifadə vasitələri qrammatik şərait, vəziyyət yarada bilir.

Dil və üslub baxımından monoloq birinci şəxsin dilindən söylənilir. Monoloqu təşkil edən, əsasən, nəqli cümlələrdir. Sonda "Ədalət"lə başlanan cümlə məzmunca əmr cümləsini xatırladır. Mətni quran, təşkil edən "mən" şəxs əvəzliyidir.

"Monoloji nitq rəngarəng olmalıdır. Hər şeydən əvvəl, nitqin bu növünə yaradıcı yanaşmaq lazımdır. Nitq ifadəli, obrazlı və emosional olmalıdır. Şifahi monoloji nitqin inkişafında situativ şərait, vəziyyət, şifahi monoloji nitqlə yazılı nitq arasındakı əlaqə və münasibət, həmçinin də monoloji və dialoji nitq arasındakı dialektik vəhdət nəzərə alınmalıdır" (4, s.92).

Ədəbiyyat

1. N.Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cilddə, 3 cild. Bakı, Elm
3. Ə.Rəcəbli. Dilçilik metodları. Bakı, Nurlan, 2003
4. R.Məmmədova. Azərbaycan dilində nitqin formaları. Bakı, "Elm və təhsil", 2017

Lingugo-psychological features of monological speech

Summary

Monologic speech is a specific text. This speech is a regular and consistent interpretation of an individual's thoughts and ideas. Speech creates the interaction of the majority with one person. According to the degree of monologue speech, the monologue of the speech combines thematically between different parts. Situation and speech environment are some of the factors that contribute to monologic speech. The monologic speech must be colorful. First of all, this type of speech needs to be creative.

Лингво-психологические особенности монологической речи

Резюме

Монологическая речь - это конкретный текст. Монологическая речь является регулярной и последовательной интерпретацией мыслей и идей человека. Речь создает взаимодействие большинства с одним человеком. Монологическая речь объединяет разные по степени законченности части в тематическом плане. Ситуация и речевая среда являются важными факторами, способствующими монологической речи. Монологическая речь должна быть красочной. Здесь важен творческий подход.

Rəyçi: dos.M.Hüseynova

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 20 yanvar 2020 Qəbul edilib: 24 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/18-20

Məfkurə Salam qızı Hüseynova
Azərbaycan Tibb Univeristeti

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏRKİBİNDƏ ALINMALARIN VƏ BEYNƏLMİLƏL TERMİNLƏRİN YERİ

Açar sözlər: *elm, texnologiya, alınmalar, beynəlmiləl terminlər, müasir Azərbaycan dili*
Key words*: science, technology, international terms, modern Azerbaijani language*
Ключевые слова*: наука, техника, интернациональные термины, современный азербайджанский язык*

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminologiyanın mühüm rolu var. Yeni sözlərin dilə daxil olması dilçiliyin digər sahələrinə nisbətən terminologiyada daha tez və məhsuldar baş verir. Terminologiyanın digər mənbələrindən biri olan alınmaların çoxluq təşkil etməsi dilimizin başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olması ilə bağlıdır.

XX əsrin sonlarında iqtisadiyyat, elm, texnika, mədəniyyət, informatika və kütləvi informasiya sahələrindəki inkişaf bilavasitə dilin, xüsusilə terminologiyamızın kəmiyyət baxımından inkişaf ilə müşaiyət olunur. Sözsüz ki, bu işdə xarici faktorların rolu böyükdür. Qonşu türk dövlətlərinin, Avropa dillərinin lüğət tərkibində işlək olan bir sıra terminlərin dilimizə axını bu gün də fəal şəkildə davam etməkdədir. Bunların sırasında son dövrlərdə dilimizə daxil olan *biznes, menecer, şou-biznes, makler, super-market, motorolla, syd etmək olar. piker, kompüter, vitse-prezident, lisey* kimi yüzlərlə termin qeyd etmək olar. Sovetlər zamanı rus dilindən daha çox yeni söz alınması müşahidə olunsa da, XX əsrin sonlarında bu nisbət dəyişmiş, artıq Qərb dillərinə inteqrasiya üstünlük təşkil etmişdir. Dilin inkişafında xüsusi rol oynayan xarici faktorlardan biri dillərin əlaqəsi, kontaktıdır. Bu faktor xalqlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni və digər əlaqələr əsasında meydana çıxır. Bu ənənə bütün dünya dillərində mövcuddur.

Dilin imkanlarından istifadə edilərək yaradılan terminlər çox vaxt öz alınma qarşılığı ilə paralel işlənir, bu isə terminologiyada yol verilməz hal kimi qəbul olunur. Elmlərin inteqrasiyası, xarici, siyasi, iqtisadi və elmi əlaqələr nəticəsində, xüsusilə son dövrlərdə daha çox alınmaların dilimizə axın etdiyi məlumdur, lakin milli sözlərdən ibarət olan terminlərə də rast gəlmək olar. Bu cür termin-birləşmələrin tərəfləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət olur.

Həm milli, həm alınma sözlərdən ibarət olan termin-birləşmələr terminologiyada yalnız milli sözlərdən ibarət olan termin-birləşmələrdən daha çoxdur. Lakin birləşməni təşkil edən ayrı-ayrı termin və ya sözlərin ədəbi dildə qarşılığı tam şəkildə tapılması mümkünsüz. Dilimizin daxili imkanları nə qədər geniş olsa da, beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş və hər hansı elm sahəsində fəaliyyət göstərən terminin uğursuz qarşılığındansa, onun olduğu kimi işlənməsi daha məqsədəuyğundur. "...ümumiyyətlə, elmin inkişafı və müxtəlif elm sahələrinin artması və ictimai yüksəliş, xüsusilə müasir dövrdə ümumbəşəri xarakter daşıyır. Elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafında dünya xalqlarının, birinci növbədə yüksək mədəniyyətə malik olan xalqların müəyyən rolu vardır. Odur ki, terminoloji leksikanın beynəlmiləl mahiyyəti də mənfi deyil, müsbət bir hadisədir". (1, s.84)

Dilimizin terminoloji qatının mühüm bir hissəsini təşkil edən alınma terminlərdir. Ümumiyyətlə, ədəbi dilimizdə alınmaların nisbəti terminologiyadakı alınmaların nisbəti ilə uyğundur, çünki terminologiya da dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. "Azərbaycan dilinin müasir mərhələdə terminoloji sisteminin zənginləşməsində, inkişafında və normalaşmasında rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmalar mühüm yer tutur. Bu cür alınmaların miqdarı son illər daha da çoxalmış və mətbuat dilində istifadə dairəsi genişlənmişdir. Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycan dili lüğət tərkibini zənginləşdirən vasitələrdən biri başqa dillərdən alınan terminlərdir. İqtisadi-siyasi dəyişikliklər və elmi-texniki inqilablarla səciyyələnən dövrdə Avropa dillərinin təsir dairəsi çox böyükdür. (2, 86)

Dilin ən çox dəyişikliyə uğrayan hissəsi lüğət tərkibidir. Təbii ki, yalnız daxili dil vasitələrindən istifadə etməklə lüğət tərkibini zənginləşdirmək və yeni söz ehtiyacını ödəmək olmaz. Bu baxımdan alınma və beynəlmiləl terminlərin rolu böyükdür. Terminologiyada beynəlmiləl terminlərlə alınma terminlər arasındakı hüdudu müəyyənləşdirmək, bunları bir-birindən fərqləndirmək ən aktual məsələlərdən biridir. Hər iki ad altında termin dilə əcnəbi dillərdən keçir, bəlkə də, buna görə də tədqiqatçılar bunları eyniləşdirir, fərqləndirmirlər. Lakin elmi tərəfinə diqqət etdikdə fərqləndirici əlamətlər görünür və bunları təhlil etmək elmi baxımdan zəruridir. Azərbaycan dilində rus dilindən alınmalar sırasına beynəlmiləl sözlər də daxil edilir. N.A.Baskakov beynəlmiləl terminlər haqqında yazır: "Telefon, teleqraf", "radio", "elektrik" və s. kimi terminləri belə anlayışları ifadə etmək üçün dilin süni terminləri ilə əvəz edilməsini məqsədəuyğun saymaq olarmı?" (3, 67).

Doğrudan da, alınma terminlərin kortəbii şəkildə milli sözlərlə əvəzlənməsinə cəhd etmək dilə müsbət yox, mənfi təsirini göstərə bilər. Ədəbi dildən fərqli olaraq, termin yaradıcılığında milli, alınma və

beynəlxalq sözyaratma vasitələrinin kombinəsi yolu ilə yaradılan söz-terminlər çox məhsuldardır. Termin yaradıcılığında hər mənbənin öz rolu var.

Müasir dilçilik alınma beynəlmiləl sözlərə nisbətən daha geniş anlayış hesab olunur. S.M.Xəlilova alınmaları beynəlmiləl sözlərdən fərqləndirərək yazır: "Alınma sözlər dedikdə mənbə dildən əlav (əsasən) başqa sistemli bir dildə işlənən vahidlər nəzərdə tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır" (4, 141). Müasir dövrdə alınma və internasional terminlərin müxtəlif dillərdə leksik tərtibatı sistemə salınmışdır və bundan sonra dilə gətirilən əcnəbi mənşəyi innovasiyaların tərtibində tarixi dil təcrübəsinə əməl olunur ki, bu da işarə sistemliliyini təmin edir. İndi elə bir dil tapmaq çətindir ki, onda internasionalizmlər fonda dağınıq olsun. Sistemlilik internosional qatın timsalında özünün nümunəvi formasını tapmışdır.

Beynəlmiləl sözlər dilimizə aşağıdakı hallarda daxil olur.

Hər hansı anlayışı ifadə etmək üçün dilin daxili imkanları kifayət etmədikdə və ya onu ifadə edən söz predmetin, vəziyyətin adlandırılması üçün qənaətbəxş olmadıqda alınmalar dilə daxil olan. Məsələn: "dialoq" alınma sözünü "söhbət" sözü ilə əvəz ətmək olmur. Bu paralelizm deyil, çünki paralelizmlər eyni məfhumu ifadə edən terminlər olduğu halda, bu sözlər mənaca oxşar olan anlayış və məfhumları ifadə edir.

Yeni alınan termin alındığı dilin terminologiyasında eyni elmi anlayışı ifadə etdiyindən keçdiyi dildə öz leksik mənasını dəyişməməlidir. Elmi terminin müxtəlif elm sahələrində işlənməsində bu prinsip bəzən gözlənilir, bəzən də pozulur.

Eyni terminin müxtəlif elm sahələrində işlənməsi elmi məfhumun ifadəsi zamanı eyni və ya oxşar lüğəvi mənanın adlanması ehtiyacından yaranıb. Amorf dilçilikdə kök dillərin ikinci adıdırsa, kimyada amorf maddənin halıdır. Müstəqillik illərində alınma terminlərin dilə daxil olma səbəblərindən biri də yeni aparat, cihaz, texniki proses və kəşflərin meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqinin həyatımıza daxil olması yeni terminlərin terminologiyamıza daxil olması ilə nəticələnir. Rus dili vasitəsilə Qərbi Avropa mənşəli terminlərin alınıb işlədilməsi zərurətdən irəli gələn bir haldır. Bu, hər şeydən əvvəl texniki alətlərə, aparat və cihazlara, texniki proseslərə Azərbaycan dilində müvafiq ad verilməsində qarşıya çıxan çətinliklərlə bağlıdır. Bir çox texniki avadanlığı adlandırmaq üçün dilimizin daxili imkanları əsasında müvafiq termin yaratmaq mümkün deyildir. Beləliklə, hazırda Azərbaycan dilində onlarca alınma texniki termin işlənməkdədir. İnformatika terminologiyasında son dövrlər işlək olan faks, telefaks, sayt, teletaym, telekonfrans, fayl, elektrofaks, disk, audiodisk, disketa kimi terminlər artıq ümumişləklik qazanmışdır. Bu, informatika texnologiyalarının həyatımıza, məişətimizə daxil olması və istifadə olunması ilə bağlıdır. Mənşəcə alınma olan bu terminlərin lüğəvi mənası publisistika və məişətdə ayrıca olaraq açıqlanmadığı halda, onların istifadəsi, artıq gündəlik həyatımıza daxil olması informatika terminologiyalarının dilimizin işlək leksikasına çevrilməsinə səbəb olan əsas şərtlərdəndir. Hazırda informatikada işlənən bir sıra terminlər artıq dilimizdə işləklik qazanmışdır. Məsələn,

1. Bayt – байт – byte

İnformasiyanın, adətən, 8 dərəcəsindən (bitdən) ibarət olan və ardıcıl surətdə ikilik say sistemi ilə ifadə edilən kəmiyyət vahid.

Fayl – файл – file

İnformasiya texnologiyalarının terminoloji fonduna daxil olan, bu gün şifahi, yazılı publisistikada tez-tez təsadüf olunan bu sözlərin mənşəcə alınma olduğunu, ingilis dilindən rus dilinə və onun vasitəsilə tərcümə olunmadan dilimizə keçdiyini müşahidə edə bilərik. Beynəlmiləl səciyyə daşıyan alınma terminlər dilimizə mənsub olduğu dilin qrammatik qayda-qanunlarını, morfem və fonetik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. İltisaqi dillərə xas olmayan ahəng qanununun pozulması, ön şəkilçilərin işlənməsi, şəkilçilərin ahəng qanununa uyğun olmadan sözlərə qoşulması, quruluşca düzəltmə sözlərdə kökün müstəqil işlənə bilməməsi kimi xüsusiyyətlər başqa dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə dilimizə daxil olur. Dil tarixən zəngin və möhkəm fonetik, morfoloji və qrammatik quruluşa malikdirsə, bu yad xüsusiyyətləri öz sözlərinə tətbiq etmir və dilin saflığını və tarixi qrammatik xüsusiyyətlərini qoruyur. Müstəqillik illərində də işlək olan rus mənşəli a, ak, za, (asimmetrik, akkreditə, zabaykalya) Avropa mənşəli tele, avto, eks, anti kimi ön şəkilçilər (teleanons, avtokod, eksspiker, antiterror) türk mənşəli sözlərə artırılmır, əsasən, alınmaların tərkibində işlənir.

Söz birləşməsi formasında dilimizə keçən terminlərin tərəfləri də çox zaman bu cür morfemlərlə işlənir. Tərəfləri alınma olan termin-birləşmələr və ya mürəkkəb terminlər ya hazır şəkildə qəbul olunur, ya da ayrı-ayrı elmi anlayışları və ya leksik mənanı ifadə edən sözlərdən təşkil olunur. Məsələn: hazır şəkildə alınan mürəkkəb terminlər: məsələn; fotoelement, mikrodisk, makrooperator, blok-sxem, kinofilm və s.; ayrı-ayrı dillərdən alınaraq yaranan mürəkkəb terminlər: vidiosüjet, supermövqeyli, beta-şüalar, mikrosənəd və s.

Bu mürəkkəb birləşmələrin birinci tərəfləri Avropa (super, beta, mikro), ikinci tərəfləri ərəb-fars (mövqe, şüa, sənəd) mənşəlidir.

"İnformasiya prosesi" – birləşməsinin (rusca "informasionny proses") ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmişdir və ikinci növ təyini söz birləşməsi kimi formalaşmışdır.

Tərəfləri müxtəlif dillərdən alınaraq yaranan termin söz birləşmələr: Bu yolla yaranan terminlərin tərəfləri təşkil edən sözlər mənşəcə fərqlənirlər və aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: tərəfləri ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət olanlar; məsələn: sülhməramlı qüvvələr, əfv fərmanı, mətbuat xidməti, nüfuz dairəsi və s.; tərəfləri ərəb-fars və Avropa dillərindən alınanlar: beynəlxalq status, demokratik təsisat, aqressiv mühit, dünya standartları, konstruktiv mövqe, beynəlxalq konvensiya və s.; hər iki tərəfi rus-Avropa dillərindən alınan: tendet predmeti, immun sistemi, neft strategiyası və s.

Birləşməni təşkil edən sözlərin bəziləri alındığı dildə başqa məna çalarında işlənsə də, dilimizdə ona yaxın mənanı ifadə edə bilir.

Ümumiyyətlə, alınma sözün mənsub olduğu dildəki mənası keçdiyi dil üçün həmişə əsas götürülə bilməz. Məsələn, abidə ərəb dilində "ibadət edən qadın" mənasını bildirir və yalnız həmin mənada işlənir. "Sözlər bir dildən başqa dilə keçərkən ciddi, fonetik, semantik, hətta qrammatik dəyişikliklərə uğrayır". (5, 84-85)

Müstəqillik illərində terminoloji yeniləşmə, lüğət tərkibinin fəal artımı siyasi, iqtisadi, elmi yeniləşmə ilə bağlıdır. Əvvəlki dövrlərdə mövcud olan və fəal şəkildə işlənən bir sıra terminlər yeniləşmə ilə bağlı lüğət tərkibinin qeyri-fəal fonduna keçir. *Məsələn, raykom, partkom, kommunist, sosialist,pioner, manqa* və s.

Terminologiyada işlənən alınma terminlər aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Başqa dildən yeni alınan və müasir dövrdə terminologiyada elmi anlayışı ifadə edərək normativləşən.
2. Vaxtilə başqa dildən alınan və müasir dövrdə terminologiyada işlək olan;
3. Tarixi şəraitlə bağlı olaraq dildən çıxan
4. Yeni alınan, lakin terminologiyada hələlik işləklik qazanmayan;
5. Terminologiyada arxaikləşən, lakin dilin lüğət tərkibində "ilişib qalan";
6. Avropa və rus mənşəli terminlərlə əvəz olunan ərəb, fars mənşəli olanlar;
7. Kök və şəkilçisi müxtəlif dillərdən alınan
8. Tərkibindəki sözlər müxtəlif dillərdən alınan quruluşca mürəkkəb və ya söz birləşməsi şəklində olanlar.
9. Həm başqa dildən alınan, həm də ana dilində qarşılığı olanlar;
10. Başqa dildən alınarkən fonetik tərkibi dəyişməyənlər;
11. Başqa dildən alınarkən dilimizin qrammatik quruluşuna, fonetik tərkibinə uyğun olaraq dəyişənlər.

Ədəbiyyat

1. B.Cəfərova. Terminoloji lüğətçilik məsələləri. Bakı, 1997
2. S.Quliyeva. Azərbaycan dilində işlənən alınma terminlər // Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2003
3. Н.А. Баскаков. Современное состояние терминологии в языках народов СССР // Вопросы терминологии, Москва, 1961
4. S.Xəlilova. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991
5. A.A.Axundov. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı,. 1992

Place of borrowed words and international terms in the modern Azerbaijan language

Summary

Terminology plays an important role in enriching the vocabulary of the language. The introduction of new words in the terminology is faster and more productive than in other areas of linguistics. One of the other sources of terminology is the large number of acquisitions related to the interplay of our language with other languages. A number of terms that have existed in the past and actively used are transferred to the inactive dictionary fond of the dictionary content for updating.

Роль заимствований и интернациональных терминов в современном азербайджнском языке

Резюме

Терминология играет важную роль в обогащении словарного запаса языка. Введение новых слов в терминологию происходит быстрее и продуктивнее, чем в других областях лингвистики. Одним из других источников терминологии является большое количество приобретений, связанных с взаимодействием нашего языка с другими языками. Ряд терминов, которые существовали в прошлом и активно использовались, переносятся в неактивный словарь содержимого словаря для обновления.

Rəyçi: dos. Z.Məmmədova

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 17 yanvar 2020 Qəbul edilib: 22 yanvar 2020

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/21-23
Фидан Магеррам гызы Мустафаева
Бакинский филиал МГУ им.М.В.Ломоносова

ПОЭТИКА ЖЕНСКОГО ПОРТРЕТА В ПРОЗЕ О. СЛАВНИКОВОЙ

Ключевые слова: *женская проза, женский образ, произведения О.Славниковой, литературный жанр, психологизм*
Açar sözlər: *qadın nəsri, qadın obrazı, O.Slavnikovanın əsərləri, ədəbi janr, psixologiya*
Key words: *female prose, female image, works by O.Slavnikova, literary genre, psychologism*

Литературный портрет является одним из основных средств описания, который непосредственно связан с воплощением образа человека в художественной литературе. Следует отметить, что в литературоведении отсутствует конкретное толкование термина «литературный портрет». С одной стороны это жанр художественной прозы, а с другой – средство характеристики того или иного персонажа.

«Литературный портрет» как художественный приём представляет собой интерпретацию внешней и внутренней составляющей человеческой индивидуальности. Такой вид портрета может рассматриваться в двух аспектах: содержательном и техническом. В содержательном аспекте речь идёт о характеристике героя, определении его бытового, социального и психологического «содержания». В свою очередь технический аспект заключается в выражении авторской индивидуальности, в визуализации образа героя, которая выражается в специфичной «технике портретирования» характерной для творчества каждого писателя.

Женский образ или женский портрет широко представлен в творчестве писательницы О. Славниковой. Этот образ проходит «красной нитью» в большинстве её литературных произведений. В некоторых из них изображение образа женщины становится главным сюжетообразующим фактором.

Следует отметить, что М. Амусин в статье «Посмотрим, кто пришел» определяет стилевые доминанты художественной манеры писательницы следующим образом - «Славникова тратит немереное количество творческой энергии на обустройство, детализацию и «визуализацию» своего романного мира… Но возникает парадокс: мобилизованное автором словесное богатство, броскость образов, изощренность метафор призваны внушить читателю представление о скудности, непривлекательности, ущербности изображаемой действительности» [2]. Исследуя романы О. Славниковой, он отмечает сходство в описании ее художественной реальности с набоковским принципом двоемирия: «При должном освещении на поверхности прозы Славниковой обнаруживаются блики набоковской манеры. Да и общий эстетический принцип, проступающий сквозь пеструю ткань изобразительности, можно сказать, набоковский: автономность художественного текста и даже его приоритет по отношению к «действительности» как залог возможности разных планов реальности» [2].

Изучение творчества О. Славниковой и определение его места в современной литературе предполагает, что оно в значительной мере представляет собой яркий пример жанра женской прозы. Заметим, что этот своеобразный литературный жанр периода конца XX - начала XXI вв. представлен очень многообразно. Недаром авторы, которые его представляли, становились яркими индивидуальностями, чьи художественные миры были объединены сходными мотивами и темами, что можно выделить и в текстах О. Славниковой.

Литературные критики характеризуют представителей женской прозы, как авторов углубляющихся в личные, психологические и телесные составляющие, оставив в стороне социально-идеологические темы, представляющие собой яркий противовес тенденциозным советским установкам.

Данные художественные интенции характерны и для творчества О. Славниковой [7, с.24]. В романах «Стрекоза, увеличенная до размеров собаки» и «Бессмертный», а также в рассказе «Басилевс», следует отметить, что писательница сделала основой повествования личность и «личное» женщины. Таким образом, героини О. Славниковой описываются наиболее подробно в своём прошлом, воспоминаниях, страхах, надеждах и современном восприятии окружающей действительности, в том числе и в современном быте и взаимоотношениях с прочими персонажами.

Рассмотрим характеристику и описание героинь произведения романа «Стрекоза, увеличенная до размеров собаки». Отметим, что жизнь Софьи Андреевны и детство Катерины Ивановны становятся основой действия романа. Совокупность деталей характеризующих образ героини прописана О. Славниковой сквозь призму психологизма: «После того, как от неё ушёл муж, первые ночи Софьи Андреевны стали какими-то странными, словно полыми, в которых одна опустевшая половина квартиры, отдавалась гулкой акустикой, порождавшей шорохи, шелесты, звуки быстрых, как будто бы исчезающих шагов» [7, с. 198].

Автор также подробно описывает детство Катерины Ивановны и её психологическое состояние. Детские переживания Катерины Ивановны представлены через коробку лекарств, в которой она нигде не смогла найти даже обрывка упаковки со словом «аспирин». Даже дно коробки, которое было покрыто белесой пылью и травяной трухой от всяких лекарств, было усыпано множеством таблеток, которые валялись россыпью. Какие-то из них давно пожелтели, даже окостенели, другие легко мазались на пальцы; были и лаковые пилюльки, которые казались ей шустрыми, несмотря на побитость. Будучи безымянными, они представлялись ей очень опасными, как будто бы олицетворяли собой неизвестные болезни, которые должны были им соответствовать и быть представленными ими, так, как давно изношенное платье оказывается представленным «сохранившимися пуговицами» [7, с. 45].

В романе «Бессмертный» главная героиня Нина Александровна имеет сложную и злосчастную судьбу, такой же жребий постигнет и её дочь, Марину. Описание жизни Нина Александровны осуществляется через незамысловатую простоту, которая, тем не менее, выражается через мировосприятие героини: «Нина Александровна беспечно просидела всю жизнь в конторе, очень тихой, чистенькой, где даже окно всегда украшено как будто бы женский вышитый платок то узорами мороза, а то нарядными ветками кленов. Она никогда не испытывала беспокойства о будущем, ведь каждый новый её день, долгие годы ничем не отличался от дня вчерашнего» [4, с.5].

Неустроенная молодость Нины Александровны до брака с ветераном теперь представлялась ей временем далеким, напоминавшим древний миф. Настоящее же Нины Александровны стало для неё лишь заботой о больном муже и тревожностью за юную дочь, при том, что всё остальное давно потеряло для неё всякий смысл. В образе Марины писательница внешне воплотила «обязательный» для «женской прозы» образ женщины новой, которая вместе с тем продолжает также внутренне страдать от одиночества. Что-то похожее можно найти у О. Славниковой и в романе «2017», а также в сборнике рассказов «Любовь в седьмом вагоне».

Таким образом, заканчивая данное исследование можно сделать вывод о том, что творчество Ольги Славниковой не может быть рассмотрено в рамках одного литературного направления. Каждое её произведение предоставляет читателю множество черт реализма и постмодернизма, которые проявляются на концептуальном и образном уровнях. Эти концепты включены в общие категории для данных стилей, к примеру, концепты «времени» и быта.

Относительно постмодернистского осмысления реальности, во всех произведениях О.Славниковой можно отметить яркие черты реалистического психологизма. Другие же константы постмодернизма раскрываются писательницей при помощи стилевых установок другого вида, которые можно было бы назвать магическим реализмом. Помимо этого, О. Славникова следует литературной традиции женской прозы, которая ярко выражается в тематике и в стилистике её творчества.

Литература

1. Воробьева, Н.В. Женская проза 1980-2000-х гг.: динамика, проблематика, поэтика. /Н.В. Воробьева: дис. канд. филол. наук. - Пермь, 2006
2. Амусин М. Ф. Посмотрим, кто пришел [Электронный ресурс] // Знамя. 2008. № 2 Режим доступа: http://magazines.russ.ru/ znamia/2008/2/am14.html (дата обращения: 02.01.2020).
3. Липовецкий М. Русский постмодернизм (очерки исторической поэтики), / М. Липовецкий: Монография. - Екатеринбург, 1997 – 220 с.
4. Славникова, О. А. Бессмертный. /О.А. Славникова - М.: Октябрь, 2001 – 120 с.
5. Славникова О. А. Басилевс. /О.А. Славникова - М.: АСТ: Астрель, 2011. - 384 с.
6. Славникова О.А. Легкая голова: роман / Ольга Славникова. - М.: АСТ: Астрель, 2011. - 414 с.
7. Славникова, О.А. Стрекоза, увеличенная до размеров собаки. /О.А. Славникова - М.: Вагриус, 7000 – 180 с.
8. Славникова О. Та, что пишет, или Таблетка от головы. /О.А. Славникова // Журнальный зал. - 2000. -№3 С.15-21

9. Эпштейн М. От модернизма к постмодернизму: диалектика «гипер» в культуре XX века. /М. Эпштейн // Новое литературное обозрение. - 1995. - №16 С. 17 -22

O. Slavnikovanın nəsrdəki qadın portretinin poetikası
Xülasə

Bu məqalədə O. Slavnikovanın əsərlərindəki qadın obrazlarının və portretlərinin poetikası müzakirə olunur. Qadın nəsrinin xüsusiyyətlərinin qısa təsviri verilir, və bir neçə əsərlərdən istifadə edərək müəllifin yaradıcılığında qadın portretinin necə göstərildiyi təsviri verilmişdir. Nəzərdə tutulan əsərlər qadın portretinin xarakterini təhlil etməyə imkan verir, həmçinin O. Slavnikova işinə xas olan qadın obrazının təsvirində müəyyən yaradıcılıq texnikalarını müəyyənləşdirmək imkanını da əhatə edir.

Poetics of women's portrait in prose O. Slavnikova
Summary

This article discusses the poetics of female images and portraits in the works of O. Slavnikova. The article provides a snapshot of the characteristics of female prose is given, as well as a description of how a woman's portrait is presented in the author’s work using several works as an example. The considered works allow us to analyze the nature of the female portrait, and also include the possibility of identifying certain creative techniques in the description of the female image characteristic of the work of O. Slavnikova.

Рецензент: доц.Д.Ф.Гумбатова

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 14 yanvar 2020 Qəbul edilib: 18 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/24-28

Роза Жұмабайқызы Есбалаева
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркология ғылыми-зерттеу институты
Roza-roza_78@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кілт сөздер: *тарихи роман, сюжет, идея, поэтика, әдебиет теориясының мәселелері*
Key words: *historical novel, plot, idea, poetry, literature theory issues*
Ключевые слова: *исторический роман, сюжет, идея, поэзия, проблемы теории литературы.*

Әдебиет майданына ғасырдың елуінші жылдары араласып, сын саласын өркендетуге сүбелі үлес қосқан, әсіресе қазақ романының қалыптасу, даму жолдарын зерттеуде соны серпін танытқан, қазақ фольклорына жаңаша көзқараспен қараудың тың үлгісін көрсеткен іргелі ғалым әдебиетшілік өнерді қоғам ісіне белсене араласумен, көп адам тілінің ұшында тұрса да айта алмайтын ұлтқа, оның өсіп-өркендеуіне қатысты зәру мәселелерді қалам ұшына алумен тығыз ұштастыра білген ғалымдар қатарында Р.Бердібай есімі ерекше аталады. Ғалымның бұл бағытта жүргізіп келе жатқан еңбегін «Р. Бердібай феномені» десек жарасады. Өйткені күреске толы саналы ғұмырында мыңнан астам мақала, отыздан астам кітап жазған ғалым шығармаларының басым көпшілігі ұлт мүддесі мен әдебиеттанудың іргелі мәселелеріне арналады.

Р.Бердібайдың шығармашылығының басты ерекшелігі - оның диапазоны кең, жан-жақты білімдар ғалым екендігі бірден көзге түседі. Ол – мейлі, бүгінгі әдебиетіміздің жай-күйін, немесе ауыз әдебиеті мен әдебиет тарихының әлі де жете зерттелінбей жатқан өзекті өңірлерін барласын, немесе туысқан халықтар әдебиеті жайлы ой бөліссін, әдебиеттің теориялық мәселелерін әңгімелесін, әдебиет атты алтын қазынаның терең қыртыстарын қопарып, сыр тарта алатын, толғанысқа толы пайымды пікірлерін дәлелді де сенімді жеткізе білетін әмбебап қаламгер.

Бұл турасында ғалымның ізін жалғап жүрген ғалым, сыншы Д.Ысқақұлы «Р.Бердібай – қазіргі қазақ әдебиетінің үлкен зерттеушілерінің бірі. Қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасу мәселелерінен кандидаттық, қазақ романының теориялық проблемаларынан докторлық диссертациялар қорғады. “Әдебиет және өмір” (1964), “Октябрь және қазақ совет әдебиеті” (1966), “Социалистік реализм туралы” (1966), “Роман және заман” (1967), “Қазақ прозасындағы замандас тұлғасы” (1968), “Қазақ совет әдебиетінің қалыптасуы” (1971), “Дәстүр тағлымы” (1973), “Қазақ романы” (1975), “Аңыздан романға” (орыс тілінде, 1976), “Ғасырлар толғауы” (1977), “Қазақ тарихи романы” (1979), “Биік парыз” (1980), “Замана сазы” (1985), “Тарихи роман” (1997) секілді кітаптарында бүгінгі кез әдебиетінің даму, теориялық, практикалық мұқтаждықтары жайлы толғамды ойлар айтылады. Дәуірдің жазушы шығармашылығына тигізер әсері, социлистік реализм әдісінің көркем әдебиетте көрінісі, сюжет пен характер, замандас бейнесі, жанр сипаттары нақтылы қарастырылған»[1,37]-деп, жіктеп көрсеткен.

“Қазақ совет әдебиетінің қалыптасуы” атты монографиясында отызыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің поэзия, проза, драматургия, сын мен әдебиеттану салаларында туған татымды туындылары диалектикалық даму тұрғысынан егжей-тегжейлі зерттелінген болса, “Әдебиет және өмір”, “Қазақ прозасындағы замандас тұлғасы”, “Биік парыз” сияқты еңбектерінде бүгінгі әдеби өмірдің өзекті мәселелері, жекелеген қайраткерлері, көркемдік процестердегі жаңалықтар, кейіпкерлер келбеті, т.б. ғылыми тұрғыдан талданады.

Ал “Роман және заман”, “Қазақ романы”, “Қазақ тарихи романы”, “Аңыздан романға”, “Тарихи роман” атты кітаптары түгелге жуық қазақ прозасына, оның ішінде роман жанрының жай-күйіне арналған. Ғалымды қазақ әдебиетінің өресі биік жанры романның жанрлық, типологиялық мәселелері көп қызықтырады; сол себепті де қазақ романының теориялық жақтарын зерттеуге едәуір көңіл бөледі. Әр жылдары әдебиеттегі роман жанрының дамуын жіті бақылып, теориялық та, сыни пікірін білдіріп отырған ғалым Р. Бердібай «Қазақ романының бұл күнде дамып, өркендегені соншама, оның жанрын анықтаудың қажеттілігі туып отыр...бұл жанрдың нақтылы зерттеуге лайық проблемалары көп. Соның бірі-тарихи романдардың жанрлық ерекшелігін, өсу бағытын, көркем әдебиетімізге қосқан үлесін, көрнекті жазушыларымыздың тарихи тақырыпты меңгерудегі ізденістерін, татымды табыстарын нақтылы сөз ету» [2, 10.] - дейді. Зерттеуші қазақ романшыларының өнерпаздық ерекшеліктерін, жанрдың даму тенденцияларын жан-жақты ашып көрсету мақсатымен типологиялық

зерттеу әдісін көбірек қолданады. Қазақ романының зерттелу тарихы Р.Бердібайдың есімімен тығыз байланысты десек, профессор Қ.Ергөбек: «Р.Бердібай қазақ кеңес әдебиетінің әр жанрдағы көптеген туындылары туралы сын мақалалар жазды, проблемасын көтерді, соның ішінде, әсіресе, қазақ романын тереңдеп тексерді», [3,4] -деп, ғалымның бұл саладағы еңбегін айрықша бағалайды.

Ғалым қазақ әдебиетінің көрнекті қайраткерлерінің романдары мен шығармашылықтарын да арнайы зерттейді. С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин сияқты классиктермен бірге І.Есенберлин, А.Тоқмағанбетов, Х.Есенжанов, З.Шашкин, Т.Әлімқұлов, Т.Ахтанов, Д.Әбілов, Ә.Әлімжанов, С.Жүнісов, Ә.Кекілбаев, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, З.Ақышев, Т.Молдағалиев, Қ.Сәрсекеев, Ш.Мұртаза, С.Сматаев, Д.Досжан, т.б. тарихи романдары жайлы қызықты байқаулар жасап, толымды ойлар қорытады. Сондай-ақ басқа да халықтар әдебиетіндегі осы тақырыптағы таңдаулы тарихи романдарға да назар аударып, салыстырулар жасады.

«Ғалымның ғылыми ізденісінің басталуы мен жалғасын табуы да қызық. Оның алғашқы еңбектері әдебиет теориясының мәселелеріне арналып, роман жанрының табиғатын тану мен танытуға бағытталды»[4,69]-дейді, шәкірті профессор Ө.Әбдиманұлы.

Ғылымның қиын асуларынан қиналмай асып, «Әдебиет және өмір», «Қазіргі қазақ прозасынадағы замандас бейнесі», «Қазақ совет әдебиетінің қалыптасуы», «Замана сазы», «Дәстүр мен тағылым» т.б еңбектерінде сөз болып отырған кезеңдегі әдебиеттің жаңашыл сипатын айқындап, сөз өнеріндегі «сиықсыз» дүниелерді ашып көрсетіп, сыншылдық пен зерттеушіліктің таразы басын теңгерді. Ғалым ғылымдағы тұңғыш қадамы «Қазіргі қазақ романындағы сюжет мәселелері» (1961) атты зерттеуінде қазақ романдарының көркемдік деңгейін зерделесе, «Қазіргі қазақ романының теориялық мәселелері»(1970) тақырыбына жазылған докторлық диссертациясында роман жанры арқылы кезеңге тән көркем әдебиеттің даму заңдылықтарын теориялық тұрғыдан игеріп, әдебиеттің көркемдік құбылыс ретіндегі өнери қасиеттерін ғылыми жүйелеп берді. Рахаңның бұл еңбегі уақыт сұранысына толық жауап берген жоғарғы деңгейдегі ғылыми жетістік деп бағаланды. Кейіннен осынау зерттеулердің ғылыми тұжырымдары талай монографиялық зерттеулерге азық болды.

Р.Бердібайдың зерттеулерінде М.Әуезовтің шығармашылығы едәуір орын алады. Оның жиырмасыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің мәселелеріне арналған зерттеулерінің барлығында дерлік ұлы жазушының шығармаларына соқпай кетпейді. Әдебиет зерттеушісі Ж.Ж. Жарылғапов «Қазіргі қазақ романы туралы» «Ғалым Р. Бердібайдың роман теориясының негізгі мәселелері жайлы еңбектерін бағалау үшін, ең алдымен, романтанудағы әлем әдебиетіндегі ұстанымдарды, роман жанрының ерекшеліктерін, қазақ романының пайда болу мен қалыптасу тарихын, таразылап алу керек»[5,] -дейді.

Ұлы жазушының жүз жылдығы қарсаңында бұрынғы ізденістерінің нәтижесі, қорытындысы іспеттес “Мұхтар шыңы” атты жаңа кітабының дүниеге келуі де ғалымның көп жылдық еңбегінің жемісі. Еңбекте М.Әуезовтің қаламынан шыққан “Абай жолы” роман-эпопеясы тек “Мұхтар шыңы” ғана емес, сонымен бірге қазақ әдебиетінің де шырқау шыңы тұрғысынан жан-жақты зерттелген. Соның нәтижесінде «Роман және заман», «Қазақ романы», «Қазақ тарихи романы», «Мұхтар шыңы», т.б. еңбектері жарық көрді. Олардағы ғалымдық ізденімпаздықтың желісі үзілмес жүйесі М. Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясы болды. Қазақ әдебиетіндегі ұлы шығарманың жазылу тарихы, құрылымдық жүйесі, образдар болмысы, жазушы лабораториясы жан-жақты ашылып, шеберлік қырлары жеткілікті түрде талданды. Сондықтан да, ұлы жазушы игерген көркемдік талаптар кейінгі буынға үлгі меже ретінде ұсынылды.

Кемеңгер жазушының теңдесі жоқ шеберлігін, оның көркемдік дамуымызға қосқан жаңалығын түрлі тұсынан қарастырудың қажеттігі бар. М.Әуезовтің шығармашылық тәжірибесі күллі қаламгерлерімізге өшпес өнеге, таусылмас тәлім. Әсіресе, М.Әуезов романының қазақ әдебиетіне әкелген тың қасиеттері: характер сомдау шеберлігі, шығарманың тартыстық, құрылыстық жүйесіндегі жаңалықтары, суреткерлік лаборатория жайлы кең қамтылады. Әсіресе жазушының адам мінезін, табиғат суретін терең реалистікпен берудегі жаңашылдығы, әдеби тілімізді қалыптастырудағы қызметі баса көрсетіледі. Мәселен: М.Әуезовтің «Қараш-қараш» повесіндегі Жарасбай мен Бақтығұлдың «Абай жолындағы» Тәкежан мен Базаралының арасындағы тартыстың сырын ашуда, басталуы мен аяқталуын көрсетуінде таңқаларлық ұқсастық бар. Бірақ бұл ұқсастық сөздің немесе ситуацияның қайталануында емес, авторлық көзқарас пен тенденцияның бірдейлігінде деп түсіндіреді Р.Бердібай монографиясында.

Таптық қайшылықтың табиғатын терең түсінген жазушы «Қилы заманда» шет жағалап қана көрсеткен мәселені «Абай жолында» бірге туған бауырлар Тәкежан мен Абайдың көзқарастары мен

өмірлік принциптеріндегі алшақтықтарын кең жүйеде мінезге сәйкес етіп ашады. «Қилы заман» ұзақ жылдар бойы баспа жүзін көрмей келгенімен, жазушының жадынан шығып кеткен дүние емес-ті. Шығарманың азатшылдық идеясы, әсіресе түрлі табиғи, шыншыл адам типтері жазушының «Абай жолы» эпопеясында кей тараптан дамытыла елес бергенін, көркейе, келісті бітім тапқанын аңғару қиын емес. Әсіресе, «Қилы замандағы» ел қамқоры, өткір тілді, шешен Жәмеңке мен «Абай жолындағы» кедей, жатақтар жоқшысы Дәркембай арасындағы «жақындық» үстірт қарағанда да көзге шалынбай қалмайды. Ал кейбір тұста Ұзақ батырдың ел тағдыры мен намысын армандаған сәттері, кесек мінезі «Абай жолындағы» Базаралыны еске түсіреді. Мұның өзі араға көп жылдар салып барып жазылған, басқа тақырыпқа арналған шығарманың бітіміндегі үндестік пен сарындастықтың, жазушы көкірегіне ұялаған идеялардың түрлі көлемде көрініс табуының жарқын мысалы секілді. Сонымен «Абай жолына» барардағы идеялық-көркемдік сатылар қаламгердің әңгімелерінен де, «Қараш-қараш оқиғасы», «Қилы заман» повестерімен де табиғи ұштасқанын көреміз.

Роман зерттеушісі, көркем шығарманың жаны – образ десек, образды ашуда өзіндік қызметі бар портрет жөнінде де өз жаңалығын ұсынған. «Абай жолында» портрет жасаудың түрлі үлгісі байқалады. М.Әуезов адам характерінің шындығын суреттеу барысында психикалық прцесті, «жан диалектикасын» ашуға баса назар аударады. М.Әуезовтің көркемдік әлемінде адамның жаны мен тәні, ой-сезімі мен іс-әрекеті өзара тығыз бірлікте, ерекше поэтикалық тұтастықта суреттеледі. Кейіпкердің ой-сезімін, сана әрекетін оның сыртқы қалпымен, қимыл-қозғалысымен байланысты байытып, жаңғыртып бейнелеуде жазушы тұрақты бір қатқан қағида жасамаған. Кейіпкердің қоршаған ортамен, жағдаймен байланыс, қарым-қатынас түрлерінің молдығына, байлығына және ерекшеліктеріне орай, оның нақты іс-әрекетін, түр-қалпын суреттеуден ішкі әрекетін, сырын талдап, қадағалауға көшуде, сондай-ақ ішкі сырын сыртқы қалыбы, ісі арқылы суреттеу тәсілдеріне ауысуда қаламгер жазушылық шеберліктің неше түрлі озық үлгілерін көрсетеді. Солардың ішінде бұл мақсат үшін «жан диалектикасын» ашудың эпикалық және лирикалық тәсілдерінің атқаратын қызметі айрықша мәнді деуге болады. Мысалы, Абай, Құнанбайдың психологиялық хал-күйін ашып көрсету мақсатында психологиялық талдаудың эпикалық тәсіліне ерекше мән береді. Мұнда авторлық идеяға, кейіпкерлердің нақтылы ситуация кезіндегі орны мен мәніне қарай олардың түр пішінін берудің де көлемі мен принципі өзгеріп отырады. Бұларға негізінен алғанда, төрт т үрлі болып келеді. Кейде автор қаһарманның сырт келбетін неғұрлым толық келтірсе, енді бір тұста адамның бірер белгісін атап өтумен шектеледі. Мұндай адамды жазушы көбінесе қатардағы кейіпкерге қолданады. Осы айтылғандай тәсілдер қазақ әдебиетінде кең таралған деуге болады. М.Әуезов өзінің роман-эпопеясында портреттің бұлардан басқа екі түрін жасайды. Қаһарманның бет-жүзіндегі, денесіндегі ерекшелікті екінші бір адамның көзімен бағалату суреткердің қалыптастырған тамаша өнегесі. Сондай-ақ, адам портретін түрлі жағдайда да қайталай, әрбір қырынан толықтыра отыру тұлғаның дамуын елестететін өте ұтымды әдіс болғанын көреміз.

Құнанбайдың қыбыр қақпай, бір нүктеге қадалып сөйлеген қату жүзі, жалпы бет-бедері оның мінезінің, адамдық табиғатының кейбір ерекшеліктерін айқындауға қызмет етеді. «Құнанбайдың жалғыз сау көзі оның көтеріңкі жал-тұмсығының сол иығына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өңірді қалт етпей күзетіп тұрған сияқтанады» дегенде көздің статикалық қалпына динамикалық серпін дарытады.

Құнанбайдың түрі мен түсіндегі басты белгілер оның алдындағы, маңындағы басқа адамдардың жүзіндегі, қасы мен қабағындағы ерекше сапалық белгілер аясында қосымша мазмұнмен баии түседі.

«Сақал-шашы бір реңдес, қара бурыл Сүйіндік оқта-текте бір қарап қойғаны болмаса, Құнанбайға тесіле қарамайды. Көзін төмендете береді... Құнанбай ұзақ сөйлеп отырған кезде, Бөжей қыбыр етіп қозғалған жоқ. Көзін де төмен салған қалпынан бір көтермеді. Сондықтан оның ұйықтап отырғаны, я ойланып отырғаны мәлім емес. Қалың етті, салбыраңқы қабағы кішкене көзін көрсетпей, тасалап алған сияқты. Құнанбайға бұлардың ішінен көз алмай, қырындай қарап отырғаны -дәл төрдегі Байсал. Қызыл жүзді, жирен сақалды Байсалдың денесі ірі, қапсағай. Көкшіл түсті үлкен көздері әрі салқын, әрі сыр берместей сабырлы» [6,25].

Үш адамның бет-бейнесі. Көз салу ерекшеліктері берілген. Сүйіндіктің «көзін төмендете берген» жайы оның Құнанбайдың құрығынан құтылмасын білген лажсыздығын, бар нәрсеге мойынсұнған көнбістігін аңғартады. Бөжейдің қыбыр етпей ешбір қозғалыссыз, «көзін де төмен салған қалпынан бір көтермеуі» Құнанбай алдында оның да дәрменсіз, еріксіз екендігіне нұсқайды. Бірақ бұл еріксіздік емес, онда түптің түбінде бір үлкен бұлқынысқа түсіретін, бір батыл, шешуші іске

бастайтын қайратты төзім бар. Ал Байсал мүлде бөлек қасиетімен танылады. Қырындай қарауы оған тән қандай нәрсеге де дайын, ерік-жігерге толы күресшіл мінездің нышанын танытады.

Құнанбай алыс-жұлысқа, арпалысқа ғана емес, сөзге де жүйрік, шешен, тілі өткір, тиген жнрі тіліп түседі. Осылардың бәрі Құнанбайдың өз ортасынан биік, оқшау тұрған, жоталы тұлға екенін көрсетеді және оның осындай өзгеше бөлек бітімін өз ортасы да әбден мойындап болған.

Өзі билік жүргізген атыраптағы қазақты бұқтырып, орысты ықтырып, бәрін өз алдында құрдай жорғалатқан Құнанбайдың философиясы да, дипломатиясы өз басына жетерлік. Ол мықты болмаса, онымен тартысқа түскен Абайдың да ірілігі көрінбес еді.

Алғашқы кітапта Абай адам, азамат ретінде қалыптасса, ал кейінгіде ақын, қайраткер ретінде қилы қимыл-әрекетке көшкен.

Әдебиеттанушы Р.Бердібай еңбектерінің ішінде әдебиеттану ғылымының теориялық мәселелерін арнайы сөз еткен «Тарихи романы» тұтас М.Әуезовтың әңгіме, повестері мен «Абай жолы» романын қатар алып, жүйелі талдау әдісі мен салыстырмалы зерттеуге арналған.

Әдебиетті зерттеу тәсілін мейлінше терең игерген ғалым ретінде ол әр шығармаға ұлттық танымның әдеби-теориялық құндылықтары үрдісінен қарады. Сөйтіп әлемдік әдебиет талаптарына толық жауап бере алатын І.Есенберлин, Ә. Кекілбаев, Ә.Әлімжанов, М. Мағауин тарихи романдарына жаңашыл көркемдік-эстетикалық таным биігінен көз салды. Осынау жазушылар шығармашылығына 60-жылдардың екінші жартысынан бергі кезеңдегі қазақ әдебиетінің дамуындағы ұлттық құбылыс ретінде ой жіберіп, тақырыптық, идеялық, көркемдік ізденістерінің сырын ашуға ұмтылыс жасады. Олардағы ортақ үндестіктер мен әр автордың, жеке шығарманың өзіндік ерекшеліктерінің сыр-сипатын, нақты көрсете алды. Аталмыш қаламгерлердің белгілі шығармаларындағы («Көшпенділер», «Үркер», «Махамбеттің жебесі», «Аласапыран» т.б.) ерекшеліктер белгілі бір шығармаға тән тарихи оқиға мен халық тағдырында ірі міндеттер атқарған тарихи қаһармандар іс әрекетінің әр келкілігінен және әр жазушының тарихи деректі өз туындысына пайдаланудағы жеке дара қабілет-мүмкіндіктеріне байланысты екендігін білгірлікпен айқындап берді. Ғалым қашанда қазақ әдебиетін өзге әлемдік әдебиеттен бөліп алып, томаға тұйық жеке дара күйде қарауға қарсы. Ол үнемі қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыптың көтерілу деңгейін өзге ұлттар әдебиетімен салыстырмалы түрде салғастырып, олардағы көркемдік сабақтастықтардың дәстүрлік негізін ашуға тырысады. Мәселен Әділ Якубовтың «Ұлықбектің қазынасы» атты тарихи романының идеялық бағдары мен сюжеттік өрімінен қаһармандар мінездемесін іздестіруі осының нақты айғағы.

Ойымызды қорытар болсақ, Р.Бердібайдың фольклордан бастау алатын зерттеу еңбектері мен әдеби сын мақалалары, мерзімді басылымға жарияланған еңбектері, әдебиеттану ғылымының әр саласында ізденіс жасап, әдебиет теориясының проблемаларын, соның ішінде, шығармадағы тартыс, кейіпкерлердің қарым-қатынасындағы қақтығыстан өзге көркем шығарманың поэтикалық мәселелері, тип, прототип, пейзаж, портрет, стиль мәселелері жөнінде де жасаған терең талдаулары қазақ әдебиетіндегі әдебиет теориясының маңызды мәселері ретінде ерекше бағаға ие.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Ысқақұлы Д. Қазақ әдеби сынының тарихы. Екінші том. Алматы. «Қазығұрт», 2011
2. Бердібай Р. Бес томдық шығармалар жинағы. –Алматы. «Қазығұрт»-2005.Тарихи роман. Мұхтар шыңы. Үшінші том. -448 б.
3. Ергөбек Қ. Арыстар мен ағыстар. 1-кітап. Алматы -2003.
4. Әбдиманұлы Ө. Ғұлама //№8 2014 Ақиқат 65-72 беттер
5. Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер: монография. – Қарағанды: Гласир, 2009. – 400 б
6. Бердібаев Р. Тарихи роман. – Алматы: Санат, 1997. – 336 б.

Problems of the theory of literature in kazakh literature

Summary

This article discusses the theory of literature in the research of R.Berdibay and Kazakh literature. From a comparative analysis of the plot and compositional structure, starting with the genre and ideological specifics of the work of art, he expands our understanding of the general appearance and interior of the novel, as well as the evolution of works on a historical theme.

In the works of Academician R.Berdibay, the issues of poetics of types, prototypes, landscapes, portraits and styles, as well as the problems of conflicts among heroes, are examined in detail. The author analyzes the similarities between the characters of the story and the novel by M.Auezov, the characters and the plot of the

epic “The Way of Abai”, as well as the features of the writer to identify such unresolved theoretical problems.

Проблемы теории литературы в казахской литературе

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы теории литературы в исследованиях Р.Бердибая и казахской литературы. От сравнительного анализа сюжета и композиционной структуры, начиная с жанровой и идеологической специфики художественного произведения, он расширяет наше понимание общего внешнего вида и интерьера романа, а также эволюцию работ на историческую тему.

В работах академика Р.Бердибая подробно рассматриваются вопросы поэтика типов, прототипов, пейзажей, портретов и стилей, а также проблемы конфликтов у героев. Автор анализирует сходство персонажей рассказа и романа М.Ауэзова, персонажей и сюжета эпоса «Путь Абая», а также особенности писателя, чтобы выявить такие нерешенные теоретические проблемы.

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 16 yanvar 2020 Qəbul edilib: 21 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/29-34

Ayşən Əsəd qızı Sadıqlı
Bakı Dövlət Universiteti

MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA

Açar sözlər: *Mir Cəlal, Azərbaycan ədəbiyyatı, hekayə janrı, ədəbiyyatşünaslıq, görkəmli nasir*
Key words: *Mir Jalal, Azerbaijani literature, history of literature, story genre, literary criticism, distinguished prose-writer*
Ключевые слова: *Мир Джалал, Азербайджанская литература, жанр рассказа, литературоведение, выдающийся прозаик*

Əlli illik yaradıcılıq fəaliyyətində görkəmli nasir kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli və şərəfli yer tumuş Mir Cəlal Əli oğlu Paşayev (1908-1978) müasir Azərbaycan hekayəsinin ən yaxşı nümunələrini yaratmışdır. O, hekayə janrının inkişafında və formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan sənətkarlarımızdandır. Mir Cəlalın hekayələri həyati problemlər qaldıran, mənəvi-əxlaqi və ictimai-sosial məsələlər əks etdirən oxunaqlı, məzmunlu, tərbiyəvi əsərlərdir. Məqalədə Mir Cəlalın hekayələri ilə bağlı yazılmış əsərlərə, monoqrafiyalara nəzər salınır. O, cümlədən, Y.İsmayılov "Mir Cəlalın yaradıcılığı" (2010), Cəfər Xəndan "Mir Cəlal" (1958), Ramiz Dənizin "Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal" (2008) və s. əsərlərindən bəhs olunur.

Yazıçının hekayələri haqqında keçən əsrdə bir sıra mətbuat səhifələrində ədəbiyyatşünas alimlərin məqalələrində rast gəlirik. Belə ki, M.Rzaquluzadə "Nəsrimizdə kiçik hekayə" (Ədəbiyyat qəzeti, 1939, 24 aprel) sərlövhəli məqaləsində "Gözün aydın" hekayəsindən danışır, Z.Xəlil "Ədəbiyyatımızda ailə və məişət məsələsi" məqaləsində (Ədəbiyyat qəzeti, 1940, 25 oktyabr) "Şəxsi məsələ" hekayəsindəki ailə məsələsinin də təhlilini vermişdir. C.Xəndan "M.Cəlalın hekayələri" (Azərbaycan ədəbiyyatı (sovet dövrü) 1940, s.87-93), M.Arif "Qəzəbli hekayələr" (Ədəbiyyat qəzeti, 1941, 11 dekabr), Ə.Mirəhmədov "Mir Cəlalın yeni hekayələri" (Ədəbiyyat qəzeti, 1943, 13 fevral) məqaləsində yazıçının hekayə yaradıcılığından bəhs edir. Y.Əzimzadə "Həyat hekayələri"ndə (Ədəbiyyat qəzeti, 1946, 3 iyul) eyni adlı hekayəsi haqqında, R.Rza "Uşaq ədəbiyyatının ideya və bədii səviyyəsinin yüksəlişi uğrunda" məqaləsində (Ədəbiyyat qəzeti, 1952, 16 yanvar) "Söyüd kölgəsi" hekayəsindən də yazıb. Q.Xəlilovun "Hekayələr haqqında" məqaləsində (Ədəbiyyat qəzeti, 1954, 10 aprel) "Badam ağacı" hekayəsindən də bəhs olunur. B.Nəbiyevin "Yeni hekayələrimiz haqqında" (Azərbaycan, 1958) məqaləsində Mir Cəlalın məişət mövzusunda yazdığı satirik hekayələrindən, M.Kamranın "Hekayələrimiz haqqında" məqaləsində (Kommunist, 1955, 15 mart) Mir Cəlalın "Ulduz", "Badam ağacları" hekayələrindən danışılır. Ə.Hüseynovun "Mir Cəlalın hekayələri" ("Azərbaycan", 1956, № 2, S.137-149), "Mir Cəlalın hekayələrində satira və yumor" (1957), "Mir Cəlalın Böyük Vətən müharibəsi illərində yazdığı hekayələr" (1960) adlı məqalələrində ədibin hekayələrinə münasibət bildirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək bu sətirlərin müəllifinin Mir Cəlal hekayələrinə həsr olunmuş respublikamızda və xaricdə fəaliyyət göstərən bir sıra nüfuzlu elmi jurnallarda məqalələri dərc olunmuşdur (1; 2; 3; 4; 5; 6 və s.).

Professor Nərgiz Paşayevanın qeyd etdiyi kimi: "Bütün varlığı ilə xalqına bağlı olan Mir Cəlalın yaradıcılığında xalqımızın yarıməsrlik tarixinin müxtəlif mərhələlərindəki ictimai-iqtisadi və mənəvi-psixoloji vəziyyəti, taleyi zəngin həyati faktlar, vüsətli bədii təxəyyül hesabına məharətlə təcəssüm etdirilib" (7).

Ədəbiyyatşünas alim Nizami Cəfərovun qeyd etdiyi kimi: "Mir Cəlal yaradıcılığı boyu, özünün dediyi kimi, "kağız korlamamış" bir sənətkar, ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən tərbiyəçi kimi yaddaşlarda qalıb. O, ədəbiyyatımıza yeni və maraqlı insan surətləri gətirib, yeniliyin köhnəlik üzərindəki qələbəsini məharətlə açıb göstərib. "Xarici naxoşluq", "Yad adam", "Yalan yeriməz" və s. hekayələrində daha çox mənfilik, köhnəliyin təzahürləri, özündən razılıq kimi hallar kəskin tənqid edilib (8).

Görkəmli ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndan 1958-ci ildə "Mir Cəlal" adlı əsərini böyük ədibin anadan olmasının 50 illiyinə həsr etmişdir (9). Ədəbiyyatşünas alim yazır: "Mir Cəlalın hekayəçilik yaradıcılığında nəzərə çarpan fərəhli cəhətlərdən biri də onun bu janr sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərməsidir. Biz bunu nə üçün xüsusi bir məziyyət kimi qeyd edirik? Çünki oxucularımızın illər boyu sevə-sevə oxuduqları və yeni-yeni nümunələrinə ehtiyac hiss etdikləri kiçik hekayə janrı, bir çox görkəmli nasirlərimizin, demək olar ki, hamısı tərəfindən "unudulmuşdur". Onlar cildlərə sığmayan romanlar üzərində on illərlə işləyir, hekayəyə əhəmiyyət vermirlər. Məhz buna görə də bu janrı unutmayan, yeni-yeni hekayələr, novellalar yazan Mir Cəlalın əməyini biz qiymətləndirməyə bilmərik" (10, 22).

Ədəbiyyatşünas Yaqub İsmayılovun "Mir Cəlal yaradıcılığı" əsəri müəllifin 1975-ci ildə çap olunmuş "Mir Cəlal yaradıcılığı" monoqrafiyası əsasında işlənmiş, təkmilləşdirilmiş və nəşr olunmuşdur (11). Professor Ş.Alışanlının elmi redaktoru olduğu bu əsərdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ləyaqətli bir təmsilçisi, ədəbi-ictimai və elmi fikrin görkəmli nümayəndəsi, mahir pedaqoq, istedadlı nəzəriyyəçi, tədqiqatçı və ədəbiyyatşünas alim-Mir Cəlal haqqında yazılmış sanballı əsərlərdən biridir. Əsərdə Mir Cəlalın mahir hekayə ustası kimi, eyni zamanda kiçik bədii formada böyük müvəffəqiyyət qazanmaq, yığcam süjet çərçivəsində dərin ümumiləşdirici fikir ifadə etmək bacarığı qeyd olunmuşdur.

Ramiz Dəniz ədibə həsr etdiyi "Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal" (2008) kitabında yazır: "Mir Cəlal müəllimin hekayələrinin mövzusu rəngarəng, əhatə dairəsi genişdir. Yazıçı kiçik hekayəni öz yaradıcılığında ancaq müəyyən zamanla bağlı, təsadüfi bir janr hesab etməmiş, bəlkə onunla uzun zaman, müntəzəm şəkildə məşğul olmuşdur. Bu cəhətdən o, özünün müasiri olan hekayəçilərdən seçilmişdir. Görkəmli yazar klassik Azərbaycan nəsrinin ən gözəl ənənələrini davam etdirmiş, onun inkişafına və yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsinə çalışmış, ədəbi-tənqidi məqalələrində bu ənənələri təbliğ etmişdir" (12, 56).

Daha sonra müəllif qeyd edir ki, "Mir Cəlal müəllimin ümumən bədii nəsri, xüsusən hekayələri ədəbi ictimaiyyətimizin, geniş oxucu kütləsinin nəzərini cəlb etmişdir (13, 61). Yaradıcı pafosu etibarilə əsasən həyati əsərlər yazmış Mir Cəlal müəllim müəyyən mənada Sabir yaradıcılığının ecazkar təsir orbitinə düşmüş, lirik-romantik əsərlərlə yanaşı, satirik hekayələr də qələmə almışdır" (14, 92).

2008-ci ildə görkəmli ədibin yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycandan hekayələr" adlı kitab almandilli məkanda nüfuzlu nəşriyyatlardan sayılan "Amalthea" nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür. Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq Mir Cəlalın hekayələri ilk dəfə alman dilində kitab şəklində çapdan çıxmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının bünövrəsini qoyan tanınmış ədiblər nəslinə mənsub Mir Cəlal çoxcəhətli insan olduğu kimi, əsərləri də öz rəngarəngliyi- janr müxtəlifliyi, mövzu zənginliyi, ana dilimizin lüğət tərkibindən məharətlə istifadə bacarığı, bir sözlə, geniş üslub və bədii forma imkanları ilə seçilir.

Görkəmli nasirin qızı, ədəbiyyatşünas alim Ədibə Paşayeva, avstriyalı azərbaycanşünas xanım Liliane Qrimm və AZƏRTAC-ın Avstriyadakı xüsusi müxbirinin birgə səyi nəticəsində ərsəyə gəlmiş "Azərbaycandan hekayələr" kitabında Mir Cəlalın yaradıcılığının müxtəlif dövrlərini əhatə edən incə yumor və kəskin satira, eləcə də dərin lirik hisslərlə yazılmış hekayələri toplanmışdır. Satirik hekayələrində ustad sənətkar yumor pərdəsi altında həssas oxucuya tipik obrazların timsalında ötən əsrdə Azərbaycanda hökm sürən sovet bürokratiyasını təqdim edir. Lirik notlarla qələmə alınmış hekayələrdə isə XX əsr zəhmətkeş Azərbaycan insanı, cəmiyyəti və dövrün aktual mövzuları bədii cizgilərlə təsvir olunur. Yazıçının bugünkü Avropa oxucusunun bədii zövqünə uyğun gələn, XX əsrdə Azərbaycan həyatının canlı mənzərəsini yaradan və yüksək bədii keyfiyyətə malik çoxsaylı hekayələrindən seçmə əsərlər kitaba daxil edilmişdir (15).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbiyyatşünaslıq elmi Mir Cəlal hekayələrinin təbiiliyini ona görə yüksək qiymətləndirir ki, bu əsərlərdə insan əməllərinin daxili və zahiri görüntüləri aşkar edilir, insanın və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edən qanunlara münasibət bildirilir, insanlara öz keçmişini qiymətləndirməyə, müasir günlərə nəzər salmağa imkan verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Mir Cəlal müəllimin nəşr olunmayan 11 hekayəsi var. "Yanşaq", "Zirəklik", "Ölü soyan", "Qayğı", "Ulduz kəndinin şəfəqləri", "Tərpənir", "Söylənməyən nitq", "Sorağın gəlsin", "Oturaqlar", "Xallı muncuq", "Sünbül" hekayələri nəşr olunmayıb. Mənbənin verdiyi məlumata görə Mir Cəlal müəllimin tələbəsi və araşdırıcısı professor Təhsin Mütəllimov da bu hekayələrin çap olunmadığını qeyd etmişdir (16).

Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində tədqiqatlarımızı davam etdirərkən məlum oldu ki, Mir Cəlal müəllimin çap olunmamış, əski əlifbada, həm də əlyazma şəklində hekayələri də vardır. Arxiv sənədlərindən öyrəndiyimiz məlumata görə Mir Cəlal müəllimin nəşr olunmayan 28 hekayəsi var. Həmin hekayələr bunlardır: "Zuqulba havaları", "Yanşaq", "Zirəklik", "Ölü soyan", "Qayğı", "Ulduz kəndinin şəfəqləri", "Oturaqlar", "Yenilik hissi", "Xallı muncuq", "Roman evləri gəzir", "Sünbül", "Göydən gələn adam", "Bağbanın hekayəsi", "Say və sayaq", "Saxla", "Məhəbbətin gücü", "Quzu", "Kəmtərovun dəstgahı", "Nisgil", "Qız qəlbi", "Albom", "Bacı qardaş", "Sədaqət", "Tərpənir", "Söylənməyən nitq", "Sorağın gəlsin", "Sanbal", "Narkom oğlu".(17) Mir Cəlalın indiyədək çap olunmuş və əlyazması şəklində olan hekayələri haqqında tərtib etdiyimiz cədvəldən öyrənmək olar:

MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİNİN XRONOLOGİYASI

1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
1.Mirzə 2.Həkim Cinayətov 3.Hacının xəyalı	4.İlk günlər 5.Səfər 6.Badamın ləzzəti	7.Myaxqiy 8.İstifadə	9.Mərkəz adamı 10.Qaymaq 11.Sara	12.Təzə toyun nəzakət qaydaları 13."Kim"in andı 14.Letun 15.Göz 16.Matışgə 17.Kartoşka məsələsi	18.Bostan 19.Sınaq günü	20.Dostumun qonaqlığı (təsadüf) 21.Ayaz 22.Yanlış barmaqlar 23.Pərzad	24.Kağızlar aləmi 25.Kərpic məsələsi 26.Nanənin hünəri 27.Gözün aydın 28.Hikmətdən xəbər 29.Anket Anketov 30.Söyüd kölgəsi	31.İgid oğlan 32.Vətən oğlu 33.Hilal dayı 34.Dost görüşü 35.Vicdan əzabı 36.Müalicə	37.Möhlətovun tərcümeyi-halı 38.Kimya tələsir 39.Mənim parlamentim 40.Kəmtərovlar ailəsi

1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949
41.Qonaqpərəst 42.Qəmbərqulu 43.Əməli saleh 44.Şəxsi məsələ 45.Mərifət dərsi 46.Tamaşa 47.İlhamın anası 48.Anaların üsyanı 49.Ananın köynəyi 50.Gülgəz 51.Məşriq	52.Boz adam 53.Fitnə 54.Ata 55.Qardaş qanı 56.Qorxu 57.Susuzluq 58.Vuran əllər 59.Yol açıqdır 60.Yollar 61.Şahin və Sona 62.Şərbət	63.Ananın yarışı 64.Havalı adam 65.Mərcan nənə 66.Ana 67.Arxa əsgəri 68.Atlı 69.Baldan əvvəl 70.Çupçik 71.Çəkmə 72.Göylər adamı 73.Odlu mahnılar 74.Ölümdən betər	75.Axşam səfəri 76.Vətən yaraları 77.Xəbər ətərsiz 78.Leyla 79.Muştuluq	80.Titrək bir səs 81.Ər və arvad 82.Barxudar 83.Çıraqlar yandı 84.Dissertasiya	85.Ailə 86.Həpəndovun məqaləsi 87.İki ananın bir oğlu 88.Oğul 89.Millətin "müalicəsi" 90.İki səs 91.Qələmdan 92.Silah qardaşları 93.Mənim də haqqım var 94.Salam 95.Gözətçi 96.Aqil	97.İmtahan	98.İki rəssam	99.İftixar 100.İlk vəsiqə	101.Gənc usta

1950	1951	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
102.Yaradan əllər 103.Çin qızı	104.Gilasın sevinci	105.Əsgər oğlu 106.Mərdimazar 107.Qələm 108.Əskinasın tarixi 109.Badam ağacları	110.Buz maşını 111.Gərək olar 112.İclas qurusu 113.Özgə uşağı 114.Özündən naxoş 115.Ulduz 116.Yuxu və külək 117.Anamın qeydləri 118.İki fermer 119.Hesab dostları	120.Plovdan sonra 121.Qotazlı çəkmə	122.Elçilər qayıtdı 123.Oğul anası 124.Subaylıq fəlsəfəsi 125.Qanlı torpaq	126.Döyüşçünün dedikləri 127.İtpərəstlərin həyəcanı	128.Hava bürosu 129.Lirika 130.Əl xətti 131.İki hakim 132.Nazik mətləb 133.Mən də bakılıyam 134.Ərəb qızı 135.Naxış	136.İnsanlıq fəlsəfəsi 137.Ürəkdə yazı 138.Xəcalət 139.Sancaq fabrikində	140.İlk hədiyyə 141.Qocaların uşaq söhbəti 142.Qəbul imtahanı 143.Neçə cür salam var? 144.O dünyada 145.Pioner maşını 146.Tövbələtmə 147.Vicdan mühakiməsi 148.Dağların qəlbi 149.Zəhmət, ağıl, bəxt 150.Havapərəstlər 151.Kəhərin son günləri 152.Gözəl barəsində 153.Gənc şairin ərizəsi 154.Xarici naxoşluq 155.Ərəb qardaş 156.Ləyaqət 157.Ömrün mənası 158.Səyyah xanım 159.Ərik ağacı

1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
160.Gülbəsləyən qız 161.Ehtiram 162.Mən zaminəm 163.Mənim vəfalı dostum 164.Şapalaq 165.Dil və əməl 166.Mənim “səmimi dostum” 167.Rola girib 168.Sözün yeri var	169.Heykəl uçulanda 170.İki qız, bir oğlan 171.Yad adam 172.Telefon dostum 173.Radio qabağında 174.El xadimləri 175.Müdafiə vəkili 176.O yana baxan 177.Pillələr	178.Məni görmürsünüz? 179.Bacı-qardaş 180.Az danışmağın faydası 181.Mənim dilmancım 182.Düz adam 183.Öyrəncəkli 184.Paho, paho-o... Vay! 185.“İngilis” dili 186.Ədəb söhbəti 187.Xəzinədar 188.Maşında 189.Ay İsmayıl, başa sal 190.Məhəbbət, yaxud qəlp pul	191.Mən də bir elçi kimi 192.Turşuqeyrət 193.İmzasız hekayə 194.Niyə ovdan ayaq çəkdim 195.Mən deyən 196.Mən necə həkimlik öyrəndim 197.Qulluqçu haqqında 198.Şirin söhbət 199.Ana məsləhəti 200.Düşünmək istəyirəm 201.Gör fələk nə sayır 202.Biri var idi, ikisi yox 203.Xoşbəxtlik barəsində 204.Hərənin öz işi var 205.Şərait yoxdur 206.Yaylaq məsələsi	207.Müsəlman və texniki tərəqqi 208.Əmzik 209.Yamanlığa yaxşılıq 210.Mənim utancaq tələbəm 211.Qanadlı qızlar	212.Ad günü 213.Fərəh məclisi 214.Liman oğlu	215.Abadlıq 216.Yaratmaq sevinci 217.Bağa getmişdim 218.Bizim quşlar 219.Bizim mühəndis 220.İki filosof 221.Daha bir yadigar	222.Məsul işçinin dəftərindən 223.Səadət sarayları 224.Ürəkdən danışaq 225.Babam kərpic kəsəndə 226.Şaftalı söhbəti	227.Beş almışam! 228.Düzəlmədi 229.Pul tapmışdım 230.Xatalı adam 231.Sevinc haqqında 232.Şəfəqdən qalxanlar 233.Mühazirəçi yoldaşım 234.Qoltuq radiosu 235.Yaxşı nədir, pis nədir 236.Mərd və namərd 237.Xallı xanım	238.Ad axtaranlar 239.“Xanım qələmi” 240.Nəzakət 241.Gülzar haqqında

Ədəbiyyat

1. Sadıqlı A.Ə. Mir Cəlal qüdrətli yazıçı, dəyərli alim-pedaqoq, görkəmli ədəbiyyatşünasdır //Mir Cəlal görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas kimi (məqalələr toplusu) B.: Elm və təhsil, 2013,s.92-97.
2. Sadıqlı A.Ə. Mir Cəlal hekayələrində ailə-məişət məsələləri // Gənclərin Elmi Araşdırmalarına dəstək İctimai Birliyi. Bakı, 2016,s. 53-58.
3. Садыглы А.А. Художественное отражение психологии человека в рассказах Мир Джалала / Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая // Вестник: Серия «Филологические науки», Алматы, 2017, №4(62),с.191-197.
4. Sadıqlı A.Ə. Mir Cəlal hekayələrində sosial-mədəni problemlərin əksi (Yazıçının həkimlərə həsr edilmiş hekayələri əsasında) // AMEA Axtarışlar: (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətşünaslıq və tarix) Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, dil və ədəbiyyat İnstitutu. Naxçıvan, 2018,C.8, №2(28), S.40-45.
5. Sadıqlı A.Ə. Mir Cəlal hekayələrində mənəvi-əxlaqi problemlərin ideya-bədii əksi // Bakı Slavyan Universiteti, Dil və ədəbiyyat, 2018, s.164-168.
6. Садыглы А.А. Идейно-художественное отражение сатиры и юмора в рассказах Мир Джалала // Eurasia Science. Сборник статей XXIII международной наусно-практической конференции. Москва: «Научно-издательский центр «Актуальность. РФ», 2019, с.138-139.
7. http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2014/may/367263.htm
8. Yenə orada
9. Xəndan Cəfər. Mir Cəlal .Bakı,1958, 50 s.
10. Yenə orada, s.22
11. İsmayılov Y.M. Mir Cəlalın yaradıcılığı: monoqrafiya /Y.M.İsmayılov; elmi red. Ş.H. Alışanlı; AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu.- Bakı: Elm, 2010, 292 s.
12. Dəniz Ramiz. Qəlblərdə yaşayan Mir Cəlal / R. Dəniz; red. Ç.Abdullayev.- Bakı: Yurd NPB, 2008, 159 s.
13. Yenə orada, s.61
14. Yenə orada, s.92
15.https://azertag.az/xeber/Gorkamli_adib_mir_calalin_hekayalar_kitabi_alman_dilinda_isiq_uzu_gormusdur-423672
16. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=75583#gsc.tab=0
17. Sadıqlı A.Ə. Mir Cəlalın çap olunmamış hekayələri // Dil və ədəbiyyat: Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №4 (112), Bakı, 2019, S.130-134).

Mir Jalal's stories in literary criticism

Summary

The distinguished prose-writer Mir Jalal who has borrowed worthy and honor place in the Azerbaijani literature during fifty years' creative activity has created the best samples of the modern Azerbaijani story. He is one of our writers which has big merits in development and formation of the story genre. The Mir Jalal's stories legible, substantial, educational works which lift vital problems spiritual and moral and public social problems. In article a subject Mir Jalal's stories in literary criticism has been taken as a research object. Works, monographs which have been written about Mir Jalal's stories are considered. Including, the attention to the works Y.Ismailov "Creativity of Mir Jalal" (2010), Jafar Handan "Mir Jalal" (1958), Ramiz Deniz "Mir Jalal living in hearts" (2008), and etc. has been paid.

Рассказы Мир Джалала в литературоведении

Резюме

Выдающийся прозаик Мир Джалал, занявший достойное и почетное место в азербайджанской литературе в течении пяти десятилетней творческой деятельности создал самые лучшие образцы современного азербайджанского рассказа. Он – один из писателей, сыгравших важную роль в развитии и формировании жанра рассказа. Рассказы Мир Джалала удобочитаемые, содержательные, воспитательные произведения, которые поднимают жизненные проблемы, отражают духовно-нравственные и общественно-социальные вопросы. В статье рассматриваются научные работы, монографии, которые были написаны о рассказах Мир Джалала. В том числе, было обращено внимание на работы Й.Исмаилова «Творчество Мир Джалала» (2010), Джафар Хандана «Мир Джалал» (1958), Рамиз Дениза «Мир Джалал, живущий в сердцах» (2008) и др.

Rəyçi: prof. A.Abasov

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 26 yanvar 2020 Qəbul edilib: 28 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/35-37

Лятафет Яшаровна Зейналлы
Бакинский славянский университет

ХУЛИО КОРТАСАР – ЖЕМЧУЖИНА ЛАТИНОАМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

То, что осталось было создано в одиночестве и отвоёвано у тьмы.

Ключевые слова: *латиноамериканская литература, Кортасарский герой, игра*
Açar sözlər: *Latın Amerikası ədəbiyyatı, Kortasar qəhrəmanı, oyun*
Key words: *Latin American literature, Cortazarian hero, playful maner*

Развитие латиноамериканской литературы имело свой, субъективный, опыт. Она не могла полностью развиваться ни на основе фольклора индейцев в силу языкового барьера, ни на основе испанской литературы – в силу отличий отраженной в ней действительности и испанского сознания. Однако, латиноамериканская литература формировалась, используя опыт как испанской, так и других европейских литератур, переиначивая этот опыт, вырабатывая собственный стиль и язык. Инверсия, парафраз, интерпретация европейской традиции являют собой основу латиноамериканской литературы. Более того, влияние латиноамериканской культуры на испанскую было отмечено в Кэмбриджской истории испанской литературы: «В то же время влияние латиноамериканского романа, которое возросло в 1960-х, всё ещё было очень сильным. Без этого влияния, прямого или непрямого, нелегко объяснить успех таких работ как, «Сага-полёт Х.Б.», 1972, Гонзало Торредо Бальэстера и «Глаз кошки Агаты», 1974, Хосе Мануэля Кабальэро Боналда» [1, p. 691].

Строки эпиграфа относятся к творчеству одной из ярчайших фигур латиноамериканской литературы - аргентинскому писателю Хулио Кортасару (1914-1984), который ещё при жизни снискал мировую славу. Писатель умело создавал большое количество рассказов, романов, пьес, выпускал сборники стихотворений, а также писал очерки и эсс и занимался переводами. Значимость писателя, в первую очередь, обоснована сочетанием в его творчестве, как латиноамериканских тематических наследий, так и глубокого понимания и выражения в текстах западноевропейской культуры. Его жизнь и творчество подразделяются на два этапа: до и после переезда писателя из Аргентины в Париж. Доевропейский период охватывает сборник рассказов «Bestiario» («Бестиарий», 1951) и пьесу «Los Reyes» («Цари», 1949). Несколько ранних произведений Кортасара были опубликованы после его смерти («La orilla otra» («Другой берег», 1937–1945), «Divertimento» («Дивертисмент», 1949) и «El examen» («Экзамен», 1950). Значительную часть своей жизни Х.Кортасар провел в Европе, где и написал свои наиболее выдающиеся произведения: романы «Rayuela» («Игра в классики», 1963), «62 / Modelo para armar» («62. Модель для сборки», 1968), «Historias de cronopios y de famas» («Истории хронопов и фамов», 1962), сборник рассказов «Todos los fuegos el fuego» («Все огни – огонь», 1966). Интересно отметить, что писатель начинал свой путь как поэт. Его дебют состоялся сборником стихотворений «Presencia» («Присутствие»). На протяжении всей жизни он сочинял стихи, однако не публиковал их. Весьма значимый сборник «Salvo el crepúsculo» («Только сумерки») был издан посмертно:

Боги ступают по нашей земле, брезгливо
приподнимая края своих одеяний.
Среди гниющих кошачьих трупов, среди раздавленных червей
они проходят в сандалиях,
сырых от плевков времени.

Профессор-литературовед Александр Колман отмечает, что в 50-60-е годы латиноамериканская литература была полна второсортными произведениями, а чилийский писатель Хосе Доносо подчёркивает национально-бытовую замкнутость характерную для того времени. Тем самым, взаимное влияние европейской литературы на латиноамериканскую, и, наоборот, было сильно ограничено. Публикация романа Х.Кортасара «Игра в классики» в 1963 году стала настоящим событием в истории испаноязычного романа. В тоже время, ряд представителей, так называемого, магического реализма и нового типа латиноамериканского романа был представлен миру: Хосе Доносо, Хуан Карлос Онетти, Габриэль Гарсиа Маркес, Мигель Анхэль Астуриас, Хорхе Луис Борхес.

Произведения Кортасара открыли миру новый взгляд на Латинскую Америку, тем самым оказав огромное влияние на сознание людей не только испаноговорящего мира. Наиболее традиционными мотивами его творчества являются магический реализм и проявления фантастической, мифологиче-

ской составляющей текстов и эстетика игры. Переплетение фантастики с реальностью придаёт особую привлекательность произведениям. Тексты Кортасара насыщены отсылками к различным областям культуры, отмечены высоким интеллектуализмом и призывом к читателю - быть соавтором. Метафоры, поэтические образы и ассоциации приближают его творчество к постмодернизму. Его произведения - это продукт, который рассчитан на всячески подкованного читателя, который будет активно вовлечён в творчество. Кроме того, писатель затрагивает большое количество философских проблем-гносеологических, антропологических и онтологических. У Кортасара широкий круг тем, который охватывает многие аспекты жизни, ведь его герои в вечном поиске смысла жизни, в попытках осознать себя и окружающий мир-это актуально всегда, для людей любого возраста. К примеру, в ироничных рассказах «Истории о хронопах и фамах» обращается внимание на алогичные условности человеческой жизни; а в рассказах сборника «Все огни – огонь» представлены схожие ситуации, происходящие в различных странах и в различные эпохи. Основу рассказа «Слюни дьявола» составляют бесконечные путешествия героя в свою душу, провалы в видимое и невидимое и метафорические превращения фотографий.

В статье Л.Осповата «Поиски и открытия Хулио Кортасара» подробным образом анализируется творчество писателя, представленного вечным искателем, который отказывается признавать этот мир в его текущем состоянии-Кортасар в постоянном развитии, изменении, текучести. Это внутреннее «я» писателя проявляется во многих его персонажах, в частности, из произведений «Выигрыши», «Слюни дьявола», «Преследователь» - все герои делают попытку проникнуть за грань лжи, лицемерия и пошлости чтобы достичь истины и «постичь сокровенную суть бытия и сделать её внятной для всех людей». Образ Кортасара выходит за рамки однобокого рассмотрения-это ведь человек, борющийся против несправедливости.

Ещё одна черта творчества Кортасара проявляется в довольно ироничном отношении к миру, в пародировании традиционных ценностей и сведении их к абсурду. Он критикует обыденность, которая цепляясь за устаревшие и архаичные рамки минувших дней, отказывается принимать мир в постоянном его движении. Писатель стремится не только сочинить произведение, но и видоизменить мир, добавляя новые элементы-тем самым обыгрывая его в игровой форме. Его мир сочетает в себе как черты реальности, так и фантастики, которая, тем не менее, воспринимается как нечто естественное и заставляет человека поверить в эту реальность. Следует также упомянуть гуманистический посыл творчества Кортасара, для которого свобода была одним из основных пластов жизни - свобода, как прав человека, так и свобода творчества. Таким образом, писатель всегда обращал внимание читателей на острые проблемы общества. В одном из своих эссе, которое посвящено Лорке он пишет: «для того, чтобы другие поэты не были убиты, для того, чтобы человек отыскал, наконец, своё подлинное лицо, - только для этого стоит сражаться во имя света, во имя поэзии, звучащей на улицах и в мироздании, во имя любви».

Для героев Кортасара характерно отрицание рамок, отказ от идеологий, игривое отношение к жизни и презрение к устаревшим правилам и нормам. Они не привязаны к определённому месту или стране - они люди разных национальностей, позиций и взглядов. Объединяет их одно - большое количество вопросов к миру, который полон неправды и абсурда. Эти герои представляют собой группы людей, которые близки по духу и образу мыслей. Само их существование и повседневная жизнь опровергает миропорядок, в котором царствуют условности и стандарты. Кортасаровский герой не желает примириться с окружающим миром, он остро чувствует абсурдность современного мира с его непрекращающимися войнами и конфликтами, и он, герой, пытается, эту абсурдность воплотить, показать её нелепость и жестокость. В рассказе «Апокалипсис в Солентинаме» герой видит ужасные фотографии уличных беспорядков в Латинской Америке, он их не снимал, но «запечатлел, как все мы, своим сознанием, своей совестью, своей ненавистью к миру насилия и произвола».

Несмотря на переезд во Францию, Кортасар не раз переносит действие своих произведений в Аргентину, а также щедро приправляет их разноязычными персонажами. Тем самым, красной нитью через его творчество проходит связь с Аргентиной, тоска по ней и своеобразный трагизм в желании соединиться с нею. «…Словно Орфей, я столько раз оглядывался назад и расплачивался за это. Я и поныне расплачиваюсь; и всё смотрю и буду смотреть на тебя, Эвридика-Аргентина».

В предисловии к сборнику «Аргентинские рассказы» В.Земсков заявляет: «Писателем, который лишил модернистскую литературу привилегии на интеллектуализм и фантастику, стал Хулио Кортасар, в творчестве которого, вновь пересеклись тропинки аргентинской прозы. Не случайно ведь в аргентинской критике прочно утвердились понятия: ‘до Кортасара’ и ‘после Кортасара’». Тем самым, Кортасар в своём творчестве коснулся очень важных социальных, психологических, нравственных

проблем, вопросов свободы и долга; более того, вдохнув в свои произведения игровой дух и большое количество аллюзий, стал центральной фигурой латиноамериканской литературы. Он прочно занял там место писателя, который часто обращается к различным художественным приёмам, чьи тексты обладают метафоричностью, высокоинтеллектуальностью и большим мастерством, представляя большой интерес для исследований.

Литература

1. The Cambridge History of Spanish Literature. Edited by David T. Gies. Cambridge, 2008.
2. Аргентинские рассказы / Пер. с исп., сост. Э. Брагинской, предисл. В. Земскова. М.: Худож. лит., 1981. 286 с. С. 13.
3. Брагинская Э. Хулио Кортасар и его рассказы // Кортасар Х. Другое небо. М., 1971. С. 9.
4. Кортасар Х. Выигрыши: Роман. Повести и рассказы. М.: Прогресс, 1976. 462 с.
5. Кофман А.В. Латиноамериканский художественный образ мира. М.: Наука, 1997, 320 с.
6. Кутейщикова В.Н. Осповат Л.С. Новый латиноамериканский роман. М.: Сов. писатель, 1976. 385 с.
7. Мамонтов С. П. Испаноязычная литература стран Латинской Америки. М.: Высшая школа, 1964. 278 с.
8. Осповат Л. Поиски и открытия Хулио Кортасара//Выигрыши М.: Прогресс, 1976, с. 13

Электронные ресурсы

Произведения Хулио Кортасара:
1. https://www.e-reading.life/bookbyauthor.php?author=8436
2. http://www.uic.unn.ru/~riana/library/cortasar/twilight/content.htm

Xulio Kortasar – Latın Amerikası ədəbiyyatının incisi

Xülasə

Məqalə argentinalı yazıçı Xulio Kortasarın yaradıcılığının qısa icmalına həsr olunub. Reallığın fantastika ilə heyrətamiz vəhdəti, verilmə tərzinin və intellektuallığın oynaması – onun əsərlərinin əsas cəhətləridir. Onun əsərlərini dərk etmək üçün intellektual cəhətdən bilikli oxucu olmaq lazımdır, çünki onun işləri mürəkkəbdir və müxtəlif dərketmə tələb edir. Kortasarı novatorluq və eksperimentlərə əbədi meyli xarakterizə edir. Avropada çoxlu əsərlər yaratsa da, o, vətən həsrətini bütün ömrü boyu urəyində daşıyıb, və Argentina mədəniyyətini, oranın dil xüsusiyyətlərini öz yaradıcılığına uğurla əks etdirib. Yazıçı geniş mövzuları əhatə edir. O, nəsr ustası olmaqla yanaşı, gözəl şeirlər də yaradırdı. Bundan başqa, Kortasar ətraf gerçəkliyə aid fəlsəfi məsələlərə də toxunurdu. Onun yaratdığı obrazlar özünəməxsusdur və sərbəstdir – onlar daim ədalətsizliklə və ənənələrə həddindən artıq sadiqliyə qarşı mübarizə aparırlar. Yazıçının yaradıcılığı çoxşaxəlidir və ispandilli ədəbiyyatında xüsusi yer tutur.

Julio Cortasar - a pearl of Latin American literature

Summary

The article is devoted to a brief review of the work of the Argentinian writer Julio Cortazar. The striking combination of reality with fiction, playful manner of presentation and intellectuality are the main features of his works. In order to understand his works, one must be an intellectually savvy reader, since his works are complex and require various kinds of knowledge. Cortazar describes the eternal quest for innovation and experimentation. Despite the fact that a large number of works were created in Europe, homesickness he carried through his life, successfully weaving features of Argentinian culture and language in his creations. The writer covers a wide range of topics. Being a master of prose, he also created great poems. In addition, Cortazar touched phylosophical issues relating to the surrounding reality. The images created by him are original and independent-they are in constant struggle with injustice and excessive adherence to traditions. The writer's work is multifaceted and is key in Hispanic literature.

Рецензент: проф. Дж.Нагиев

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 25 yanvar 2020 Qəbul edilib: 28 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/38-42

Sevinc Ağadin qızı Bağırova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

A.S.PUŞKİNİN "PEYĞƏMBƏR" ŞEİRİNDƏ İSLAM MOTİVLƏRİ

Açar sözlər: *A.S.Puşkin, "Peygəmbər" şeiri, Şərq motivləri, islam motivləri, Şərq-Qərb*
Key words: *AS Pushkin, "The Prophet" Poetry, Oriental Motives, Islamic Motives, East-West*
Ключевые слова: *А.С.Пушкин, стихотворение «Пророк», восточные мотивы, исламские мотивы, Восток-Запад*

Rus romantik oriyentalizminin nümunələri rus ədəbiyyatın klassik prinsiplərini qorumaqla Şərq-Qərb mental sistemlərinin sintezini ifadə edir. Şərq motivləri ilə aşılanmış belə mətnlərin təhlili, bir tərəfdən, rus oriyental romantizminin səciyyəvi tipoloji xüsusiyyətlərini, digər tərəfdən isə müsəlman mentallığının bütövlükdə rus ədəbiyyatına təsirini öyrənməyə imkan verir. Rus oriyental romantizminin ən dəyərli nümunələri, fikrimizcə, "Şərq-Qərb sintezi"nin ən parlaq nümunələridir. Bu isə, yalnız iki poetik ənənənin çulğaşmasını deyil, həm də mahiyyətcə qovuşnasını ehtiva edir. Tədqiqatçı Y.M.Vereşaginanın fikrincə, bu hadisə "müəyyən milli mədəniyyətdə yetişmiş insanın digər mədəniyyətin fakt, dəyər və normalarının bir hissəsini əxz etməsindən" ibarətdir. [1, s.11]. Lakin, Şərq-Qərb sintezi iki mədəni-mənəvi ənənənin eyniləşməsi anlamına da gəlmir. Yəqin ki, bu A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.Qumilyov, İ.Bunin və digər müəlliflərin oriyental əsərlərində fərqli ideyaların və rəmzlərin bir mətndə birləşməsindən söhbət gedə bilər. Tədqiqatçı Y.E.Proxorova bu tipli əsərlərin təhlili üçün, fikrimizcə, dəyərli ola biləcək çoxpilləli modeli müzakirəyə təqdim edir. O, hesab edir ki, rus romantik şairləri ilkin olaraq Şərq fəlsəfəsinə aid kodları qavrayıblar. Növbəti mərhələ isə bilavasitə Şərq fonuna dalmaqdır. Üçüncü mərhələdə Şərq aləmi ilə yaxından tanışlıq baş verir. Bu, müsəlman mühitini obrazlı şəkildə canlandırmaq, milli ənənə və inanclarla assosiativ əlaqələrdir. Nəhayət, bu üç faza sonuncu mərhələdə "iki mədəniyyət və müvafiq olaraq fərqli mental sistemlərin qarşılıqlı təsirinə yol açır" [2, s.106]. Eyni zamanda, tədqiqatçı birinci, "təmas" fazasında mədəni stereotiplərin tutuşdurulmasından, ədəbi tənqiddə Şərq mədəni reallıqlarının bir qədər sxematik istifadəsinin vurğulanmasından çıxış edir. İkinci mərhələdə müəllif müsəlman mədəniyyətinin əsaslarına yiyələnməyə çalışır. Lakin, bu mərhələdə bilikləri səthi və bəzi hallarda primitiv olur. Eləcə də müəllifin mövzusuna uyğun birtərəflilik də izlənir. Üçüncü, əsas və həlledici mərhələdə romantik ədib müsəlman mədəniyyətinin və islam dininin, Quran mətninin mahiyyətinə dalır. Bu mərhələdə artıq müəllif yeni dəyərlər məcmusunu və rəmzlərin anlamını dərk etməyə başlayır. Nəhayət, sonuncu mərhələdə "qarşılıqlı təsir" baş verir və yeni dəyərlər məcmusunun daxilən əxz olunması və mənimsənilməsi baş verir (F.M.Dostoyevskinin Puşkin haqqında "bu müsəlman deyilmi?" sualını xatırlayaq). Müəlliflər əsərlərində sanki doğma mühitini, özünün də daxil olduğu ortaq mənəvi aləmi təsvir və tərənnüm edir.

Rus ədiblərinin, Qərbdən fərqli olaraq, müsəlman mühitini belə dərindən mənimsəməsi, dediyimiz kimi, rusların Şərq, türk və dağlı müsəlman xalqları ilə sıx tarixi əlaqələri, imperiya tərkibində birgə yaşayışı, eyni zamanda XIX əsr rus yazıçı və şairlərinin dünyagörüşündə romantizmdən irəli gələn asiyaçılıq və humanizm ənənələri ilə izah edilə bilər. Belə istedad və dahiyanə hissiyyat sahiblərindən biri, sözsüz ki, A.S.Puşkin idi. Onun bir sıra oriyental əsərlərində milli, Şərq və eyni zamanda Qərb dəyərləri elə bir ahəngdarlıqla birləşir. Puşkin dühasının bu cür xüsusi səciyyəsi onun yaradıcılığının proteizmi haqqında danışmağa imkan verir. Görkəmli puşkinşünas Y.M.Lotmanın yazdığı kimi, "Puşkin proteizmi, ilk dəfə XIX əsrdə Puşkinin yaradıcılıq nailiyyətlərində müxtəlif mədəniyyətlərin simbiozu cizgilərini qazanmış naməlum güc, enerji və bilik mənbəyinin müti dərki"ndən ibarət ədəbi və estetik hərəkatdır [3, s.211]. A.S.Puşkin öz "Peyğəmbər"i ilə öz yaradıcılığında bu hərəkatın əsasını qoyur. Bu meylin qərarlaşması isə M.Y.Lermontovun yaradıcılığında, xüsusən də, şairin Azərbaycan dastanı motivləri əsasında yazdığı "Aşıq Qərib" türk nağılında baş verir.

A.S.Puşkinin "Peyğəmbər"i haqqında bir çox tədqiqatçılar, o cümlədən Azərbaycan alimləri elmi əsərlər yazmış, fikir söyləmişlər. Müxtəlif fikirləri təkrarlamadan, yuxarıda qeyd etdiyimiz proteizm fenomeni baxımından bu əsərdə Quran motivlərinin mənimsənilərək bədii təfsirini tapdığına diqqəti yönəltməyə çalışacağıq. Başqa sözlə desək, "Peyğəmbər", fikrimizcə, "Qurana təqlidlər" silsiləsinin bir hissəsi olmasa da, XIX əsrin birinci rübü rus romantizmində müsəlman mətni və ezoterizmə vahid yanaşma çərçivəsində araşdırılmalıdır. "Peyğəmbər"in məhz belə təfsiri zərurəti nə ilə bağlıdır? Əsərdəki motivlərin assosiativ müqayisəsi göstərir ki, formal yanaşma ilə, yəni yalnız şeirdə geniş yer tutan kilsə-slavyan leksikasına, müəyyən tarixi həqiqətlərə əsaslanaraq mətnin alt mənasını anlamaq mümkün deyil. Səfər, sərgərdanlıq, yol,

yolayrıcı, ali həqiqətin əyan olması kimi motivləri İncil əsasında təfsir etmək mümkün deyil. Və bu, yalnız bizim müşahidəmiz deyil. Bu haqda Y.P.Çelışeva "Şərq dünyası və A.S.Puşkin" adlı məqaləsində, Səfa Mahmud Əlvavi "A.S.Puşkin və ərəb Şərqi" adlı dissertasiyasının avtoreferatında, D.T.Ataxanova "A.S.Puşkinin yaradıçılığında" adlı dissertasiyasında və bir çox başqa araşdırmalarda rast gəlirik. A.Hacılı şeirdəki "köksün yarılması" motivini (*И он мне грудь рассек мечом, // И сердце трепетное вынул, // И угль, пылающий огнем, // Во грудь отверстую водвинул*) önə çəkərək yazır: "Puşkinin Qurana təqlidlərlə həmahəng olan digər əsəri iki il sonra yazılmış "Peyğəmbər" şeiridir. İncildən İsaya, İeremey və ya İezekil peyğəmbərlər haqqında olduğu güman edilən bu şeirdə, bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, Quranın "Fatir", "Əl-Muddəssir", "Əl-Ələq", "Əl-Qədr" surələrindən istifadə olunmuşdur. Bəzi motivlərin Quran və İncil arasında müştərəkliyi də qeyd olunmalıdır... Puşkinin Peyğəmbərin köksünün yarılması, qəlbinə peyğəmbərlik əlaməti olan saf və alovlu köz-ürək qoyulması haqda qələmə aldığı bu motiv Qurandan (müəllifin qeyd etdiyi kimi, Əl-İnşirah surəsindən – S.B.) təbdil olunub. Ancaq Puşkin bu Quran obrazını həm də Əhdi-Ətiqdəki digər variantla – köz motiviylə (Yeşayanın / İsayanın / Kitabı, 6:7) tamamlayıb. Eyni zamanda bu ayə Puşkin tərəfindən Qurandakı məzmundan əlavə, islam aləmində yayılmış təfsir variantına uyğun – ürəyin təmizlənərək yenidən köksə qoyulması kimi işlənmişdir. Bu cəhət şairin Qurandan başqa digər islam mənbələrinə də bələdliyini göstərir" [4, s.68-69].

Məhz Quran motivləri, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, bu şeirin, islam ideologemlərinə əsaslanan daxili tamlığını təmin edir. Şeirdə əhəmiyyətli yer tutan motivlərdən biri – "yol" motivi "yolayrıcı" xronotopu ilə aktuallaşıb. Mifoloji-dini təlimlərdə yolun xüsusi anlam kəsb etdiyi məlumdur. Yol gərgin mənəvi həyat yaşayan, mənəvi kasadlığını ("mənəvi təşnəlik", Puşkində "«духовная жажда»") anlayan insan üçün həyat yoluna, ruhsal yola çevrilir. Bu şeirdəki "təşnəlik" də mənəvi-ruhsal təşnəlikdir. Bu anlayış həm İncil, həm də Quranda izlənən mühüm rəmzlərdəndir. İncildə daha çox "həyat yolu" («жизнь» - «жити» - «житие» святых), Quranda və islam ənənəsində isə "mənəvi yol" anlamı üstünlük təşkil edir. Müsəlman mədəniyyətində "yol" motivi gerçək həyati yoldan daha çox, özünüdərkə, həqiqəti dərkə, haqqa doğru aparan, müxtəlif rəmzi obrazlarla – qərib, dərviş, səyyah, səhra – bağlanan, Allah dərgahına aparan mənəvi yoldur.

Bu anlayışlar Puşkinin haqqında danışdığımız şeirində də mahiyyətcə islami məna kəsb edir, tənha və təşnə insanın kimsəsiz məkanlarda adi sərgərdanlığı deyil, Haqqa doğru gedişi kimi qavranılır. Bu şeirdə məkan olaraq səhra təsadüfi seçilməyib. Səhra burada simvolik şəkildə iki mənanı ifadə edir. Birincisi hər üç din yəhudilk, xristianlıq və islam ilkin olaraq məhz bu məkanda yaranmışdır. İkincisi, səhra insanın cismani yaşayış üçün tam mənfi bir yerdir. Bu cür fiziki və psixoloji iztirablar məkanı olan səhrada insan ali məqam. Və belıliklə, səhra özünüdərk və ilahi mətləblərə, ilahi məqama yaxınlaşmaq üçün müsbət məkan kimi təsvir olunur.

A.S.Puşkin, P.P.Manassein, Y.P.Polonski, N.P.Karbçevski, A.A.Fet, İ.A.Bunin, D.L.Andreyev, A.Platonov, M.M.Prişvin və bir çox başqalarının yaradıcılığında səhra dini-mənəvi axtarışların baş tutduğu, mələklərin dolaşdığı və ilahi həqiqətin peyğəmbərlərə əyan olduğu ecazkar məkan kimi təqdim olunur. Rus ədəbiyyatında bu ənənənin banisi isə A.S.Puşkin olmuşdur. Onun "Qurana təqlidlər" silsiləsində, "Peyğəmbər" şeirində səhra mənəvi təkamülə imkan yaradır, ilahi qüvvələrlə təmasa, mənəvi qurtuluşa yol açır. "Qurana təqlidlər"də lirik qəhrəmanın – peyğəmbərin susuzluğu – mənəvi təşnəliyi tanrı tərəfindən əta edilən "səhra suları" ilə yatırılır, ona böyük hikmət və peyğəmbərlik missiyası verilir:

Не я ль в день жажды напоил
Тебя пустынными водами?
Не я ль язык твой одарил
Могучей властью над умами?
Мужайся ж, презирай обман,
Стезею правды бодро следbv уй,
Люби сирот и мой Коран
Дрожащей твари проповедуй.

Xatırladaq ki, səhradakı mənəvi təşnəlik, yolayrıcında qalmaq və xilaskar motivi "Peyğəmbər"də də təkrarlanır:

Духовной жаждою томим,
В пустыне мрачной я влачился,
И шестикрылый серафим
На перепутье мне явился...

Peyğəmbər"dəki bu motiv, "köksün yarılması" və peyğəmbərlik missiyasının verilməsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi birbaşa Qurandan, Əl-İnşirah surəsindən ("1. Biz Sənin sinəni açıb genəltmədikmi? 2.

Yükünü üstündən götürmədikmi? 3. Bükmüşdü bu yük belini. 4. Adını-sanını ucaltmadıqmı? 5. Yüngüllük gətirər hər çətin iş - N.Qasımoğlunun tərcüməsi) təbdil edilmişdir:

И он мне грудь рассек мечом,
И сердце трепетное вынул,
И угль, пылающий огнем,
Во грудь отверстую водвинул.

Məhz tənhalıqda, səhralarla əhatələnmiş mağarada verilən bu peyğəmbərlik missiyası ilə əsərin qəhrəmanı sanki yenidən doğulur, ilahi həqiqəti, sinəsindəki müqəddəs odu insanlara çatdırmağa başlayır:

Как труп в пустыне я лежал,
И бога глас ко мне воззвал:
"Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей".

Beləliklə, Puşkin dühası müxtəlif mədəniyyətləri, ənənələri və dinləri birləşdirməsində və bununlada Şərq-Qərb kolliziyasını aradan qaldırmasındadır. Haqqında danışdığımız hər iki əsərdə də aparıcı xətt olan islam motivləri qədim yəhudi və xristian süjetləri ilə çulğaşır.

Gördüyümüz kimi, Puşkinin oriyental əsərlərinin intertekstual əhatəsi islam, islamda əks olunmuş İncil, Zəbur və Tövrat motivlərini ehtiva edir, əsərdəki lirik süjet isə müxtəlif peyğəmbərlərlə bağlı əhvalatları canlandırır. Məlumdur ki, Musa peyğəmbər (Moisey) qırx il səhrada sərgərdanlıqdan sonra öz xalqını təkallahlılığa etiqada gətirib çıxarmışdı. İsa peyğəmbərdə qırx gün səhrada keçirib, Məhəmməd Peyğəmbər səhradakı dağda tərki-dünya olub. İlk xristian monaxlar, eləcə də sufilər səhrada ilahi həqiqət axtarışında olub. Klassik ədəbiyyatda, o cümlədən, Füzulinin "Leyli və Məcnun"unda da səhra lirik qəhrəmanın ilahi eşq axatarışlarının və iztirablarının məkanıdır. Müsəlman mədəniyyətində səhra ilahi və həm də fəlsəfi düşüncələr məskənidir və bu cəhət həm rus şair və yazıçılarının, həm də alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Məqsədi haqqa qovuşmaq olan insanın bu məramı səhra rəmzində gerçəkləşən mistik yolla hərəkət vasitəsilə gerçəkləşib. Puşkinin "Peyğəmbər"i də bu məzmunu ifadə edir. Bu şeirin özəlliyi Quran ayələrindən qaynaqlanması ilə bərabər, digər islami mətnlərdən gələn motivləri də əks etdirməsi ilə bağlıdır. Bu əsərin, eləcə də "Qurana təqlidlər" silsiləsindəki hissələrin lirik qəhrəmanı mistik-sufi şairi obrazına çox yaxındır. Bu ənənəyə uyğun olaraq, səhrada mənəvi təşnəlikdən əzab çəkən, fiziki ölüm həddinə çatan, yuxuya dalıb qocalan qəhrəman daxili təkamül mərhələlərini keçir və Allahla ünsiyyət sayəsində peyğəmbər kimi yenidən "doğularaq" öz ilahi missiyasına başlayır. Burada Şərq poeziyasında, o cümlədən Azərbaycan məhəbbət dastanlarında geniş izlənən, qəhrəmanın mənəvi tarnsformasiyası, ona "vergi" verilməsi ilə bağlanan "yuxu" motivindən istfadə də, fikrimizcə, diqqətəlayiq cəhətdir. "Qurana təqlidlər"də səhrada sərgərdanlıqdan taqətdən düşmüş qəhrəman palma kölgəsində yuxuya dalıb uzun illər, qocalana qədər yatır. Ayıldıqda ona ilahi səs əyan olur:

Настал пробужденья для путника час;
Встает он и слышит неведомый глас:
"Давно ли в пустыне заснул ты глубоко?"

Tanrı yatıb qocalmış qəhrəmanı yenidən cavanlaşdıraraq dirçəldir və o, Allahın adı ilə mənəviyyat yolu başlayır. "Qurana təqlidlər"də, "Peyğəmbər"də təsvir və tərənnüm olunan mənzərələr, duyğular, personajlar eyni zamanda cahanşümul miqyas qazanır. Puşkin Quran məzmun və üslubuna uyğun olaraq Allahın bütün kainatı, göyləri, yeri, həyatı yaratdığını, Məhəmmədə işıqlı Quran göndərdiyini və insanların da gözlərini tutmuş dumandan qurtulub işığa qovuşmasının məhz islamın bu müqəddəs Kitabı sayəsində mümkün olacağını yazır:

Зажег ты солнце во вселенной,
Да светит небу и земле,
Как лен, елеем напоенный,
В лампадном светит хрустале.

Творцу молитесь; он могучий:
Он правит ветром; в знойный день
На небо насылает тучи;
Дает земле древесну сень.

"Peyğəmbər" şeirində də ölümcül vəziyyətdə səhrada uzanmış qəhrəmanı ("Как труп в пустыне я лежал, // И бога глас ко мне воззвал") Allahın səsi oyadır və bütün canlı və cansız aləmə nüfuz edən bəsirət gözlərini, qulaqlarını dilini açır, köksünə ilahi od yerləşdirir və bununla da cahanşümul missiya verir:

Перстами легкими как сон
Моих зениц коснулся он:

Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, Puşkinin yaradıcılığında yüksək poetiklik və məna dərinliyi ilə bədii təfsirini tapmış Qurandan gələn bu mənaların və süjetlərin islam mədəniyyətindəki alt mənaları, dini-mənəvi çaları rus oriyental romantizmində bəzən unudulur.

Rus tədqiqatçı P.V.Alekseyev qeyd edir ki, mömin müsəlman əsl "mənəvi ekstaz" keçirmədən özünü dəyərli şəxsiyyət hesab edə bilməz. Əksinə, tədqiqatçı Puşkinin "Peyğəmbər"indəki sətirlərə də («Духовной жаждою томим, / В пустыне мрачной я влачился...») istinad edərək bildirir ki, belə halda müsəlman özünü daxilən boşalmış, aciz və tənha hiss edər. P.V.Alekseyevin fikrincə: "Belə halda rus oriyental romantizmində, yəqin ki, öz seçdiklərinə xəyanət edən, aldadan, görüşə gəlməyən yüngül gözəllərin obrazı meydana çıxacaq... Müsəlman mətnində isə, saxta dünyanın qaçılmaz mövcudluğunu bəlirləyən, gözəlin qəlbinə və ümumən həyatda doğru yol tapa bilməyən aşiq motivinin konnotasiyası olan özünəməxsus "matrisa" meydana çıxır" [5, s.16].

Bu ənənəni Puşkin yaradıcılığı tamamilə dəyişərək, islami motivlərə yeni fəlsəfi-mənəvi məna vermiş, eyni zamanda islamın və digər dinlərin həm mahiyyətini, həm də qarşılıqlı əlaqələrini və bəşəri ideyaları dərindən ifadə edə bilmişdir. Puşkinin Peyğəmbər obrazı İncildəki peyğəmbərlərin və Məhəmməd Peyğəmbərin obrazından qaynaqlanmaqla bərabər, bütövlükdə dünya mədəniyyətində izlənən invariant "peyğəmbər" anlayışına nəşət edir. Eyni zamanda Puşkinin peyğəmbər obrazı romantizm ideallarını, romantik fövqəlqəhrəman anlayışını ifadə edir, cəmiyyətin ülvi ideallara yönəlməsi gərəkliyini vurğulayır. Puşkinn və digər məşhur rus şairlərinin islami şeirlərinin aktuallığı və onlara olan geniş maraq bu əsərlərin fəlsəfi-mənəvi dəyəri ilə bərabər, həm də məhz bu ictimai məzmunu ilə müəyyənləşirdi.

Qeyd edək ki, ictimai ideyalar, sosial həyatın yüksək dini dəyərlərlə tənzimlənməsi, digər dinlərdən fərqli olaraq, islam dinində xüsusi yer tutur. Mənaca Allahın iradəsinə tabelik anlamını bildirən müsəlman anlayışı özü daxili təkamüllə bərabər, ictimai ideallara sədaqəti də ehtiva edir. Yəni islam insan ruhu, mənəviyyatı ilə bərabər, ictimai münasibətləri də tarazlayan bir dindir. Digər tərəfdən, islam digər monoteist dinləri və özündən əvvəlki peyğəmbərləri də qəbul edir, buna görə də universallıq və güclü birləşdirici enerji qazanır. Puşkinin "Peyğəmbər"ində, "Qurana təqlidlər"ində aşkarlanan bu islami enerji də məhz bu mənbədən qaynaqlanır. Hələ lisey illərindən islamla maraqlanan Puşkin islami dəyərləri dərindən mənimsəyərək ifadə edir və eyni zamanda buradakı ideyalara ictimai aktuallıq və funksionallıq aşılamağa müyəssər olur. "Peyğəmbər"in lirik qəhrəmanı "peyğəmbərlik" anlayışının semantikasına zəruri komponent kimi daxil olan təkamül mərhələlərini keçir, onun gözləri, qulağı, nitqi və qəlbi təmizlənir. Bununla o, həm ətraf aləmi, gerçəkliyi, insanları, təbiəti, kosmosu, həm də ideal aləmi, Allahı, kainatın yaradıcısını və idarə edənini dərk etməyə başlayır. Bu mənəvi-ruhsal akt lirik qəhrəmanı seçilmiş şəxsə, peyğəmbərə çevirir və bütün insanlar üçün örnək səviyyəsinə qaldırır. Puşkin islam motivlərini ifadə edərkən, dediyimiz kimi, Şərq ənənəsindən gələn rəmzlərdən geniş istifadə edir. "Kitab", "od", "su", "səhra" kimi rəmzlərlə yanaşı Puşkinin əsərlərində də və ümumən rus romantizminin müsəlman mətnində Şərq ənənəsinə xas rəmzi obrazlardan biri də "quş" obrazıdır. "Peyğəmbər"də qəhrəman "altı qanadlı serafim"lə (И шестикрылый серафим // На перепутье мне явился) təmas qurur. Tanrı, mələklər də peyğəmbərə səmadan müraciət edir, Məhəmməd Peyğəmbərin düşüncələri də səmada pərvazlanır ("В паренье дум благочестивых").

Quş rəmzi adi insanların bilmədiyi xüsusi "dil" anlayışı ilə bağlanır. Qurandan gələn dini ənənədə Süleyman peyğəmbərin "quş dili"ni bildiyi göstərilir. Klassik poeziyamızda da geniş istifadə olunan bu rəmz həmdə sufilərə aid özünəməxsus rəmzlər dilində mövcud simvolikayla bağlıdır.

Puşkinin "Peyğəmbər"ində də "dil"in açılması, peyğəmbərə dünyaya təsir edəcək nitq qabiliyyətinin verilməsi bu kontekstdə xüsusi məna qazanır. Qeyd olunanlardan başqa, Puşkinin sonralar yazdığı digər əsərlərdə, məsələn, "Şair"də qartal obrazı mənəvi ucalıq rəmzi, başqa mətnlərdə ilan İncil və Qurandan gələn motivləri ifadə edir.

Puşkinin müsəlman mətnində islamla bağlı aspektləri yalnız rəmz və motivlər ifadə etmir. Burada lirik süjetin quruluşu və xüsusi kompozisiyanı da qeyd etmək olar. Klassik Şərq ədəbiyyatında, xüsusən, sufi ədəbiyyatında mühüm yer tutan bu motivlər əksər halda ilahi eşq, qəhrəmana "vergi" verilməsi, nakam aşiqin öz eşqi yolunda sərgərdanlığı, cəmiyyətin digər üzvlərindən seçilməsi, ekstaz vəziyyətinə düşərək ərzani və rəbbani dünyalar arasında qalması, "məcnunluq" həddinə çataraq, son nəticədə maddi dünyanı tərk etməsi kimi süjet xətti ilə ifadə olunur. Puşkinin haqqında danışdığımız əsərlərində də qəhrəman oxşar vəziyyətdə, fiziki mənada"ölümcül" haldadır («Как труп в пустыне я лежал...»). Şairin "Peyğəmbər"

şeirini yuxarıdakı kompozisiya-süjet quruluşu baxımından şərh etsək görərik ki, peyğəmbər ağır, iztirablı sərgərdanlıqdan, məchul vəziyyətdən sonra xüsusi hala düşür, qəlbində ilahi eşq alovu yanır, nitqi, eşitmə qabiliyyəti dəyişir, ecazkar səslər eşidir, ona xəyali görüntülər açılır. Puşkin dühası müsəlman mətninin mahiyyətinə vararaq, boz, ölüm saçan səhra mənzərəsini möcüzəli səslər, görüntülərlə canlandırır. Bəsirət gözü açılmış qəhrəman öz ilahi missiyasına məhz bu məkanda başlayır.

Bütün bu dini-fəlsəfi məqamlar Puşkinin haqqında danışdığımız əsərlərində əks olunub, əslində, “Peyğəmbər”in alt qatı qeyd etdiyimiz antropoloji-kosmoqonik modelləri təkrarlayır.

Ədəbiyat

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М.: Наука, 1983, 189 с.
2. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. М., Наука, 1996, 177 с.,
3. Лотман Ю.М. Александр Сергеевич Пушкин. Биография писателя. М., Художественная литература, 1987
4. Hacılı A. Qurani Kərim rus ədəbiyyatında. Bakı, 2009
5. Алексеев П.В. Формирование мусульманского текста русской литературы в поэтике русского романтизма 1820-1830-х годов. Автореф. канд. …филол. наук. Томск, 2006, 24 с.,

Islamic motives in A.S. Pushkin's "Prophet" poem

Summary

In the Pushkin's Muslim text, aspects of Islam are not merely symbols and motives. Here is the structure of the lyrical plot and special composition. Pushkin's dharma goes into the essence of the Muslim text and revives the gray, dying wilderness with breathtaking sounds and images. This is where the hero begins his divine mission. If we interpret the poet's poem in terms of the composition and plot structure above, we find that the prophet becomes special in the face of hard, agonizing hardship and desolation, with a divine flame burning in his heart.

Исламские мотивы в стихотворении А.С. Пушкина «Пророк»

Резюме

В мусульманском тексте Пушкина исламские элементы – это не просто символы и мотивы. Они связаны с содержательной стороной текста, а также с сюжетной линией и кмпозиционным построением произведения. Гений Пушкина позвляет предствить мусульманский Восток как символ яркой и интересной жизни н фоне серого быта русского дворянства. В своем стихотворении «Пророк» автор представляет священный образ пророка Мухаммеда. В нем автор представляет момент Видения. Этот священный акт происходит в пустыне. В стихотоврении автор исользует мого символов, заключающих в себе идейную нагрузку произведения.

Rəyçi: dos. D.F.Hümbətova

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 18 yanvar 2020 Qəbul edilib: 23 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/43-46
Turanə Həsənova Uğurlu
Azərbaycan Universiteti
turane.hasanova96@gmail.com

XX ƏSR AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA YER ALAN KONTRKULTURA FENOMENİ HAQQINDA

Açar sözlər: *sosial-mədəni yenilik, kontrkultura fenomeni, ədəbiyyat, ideologiya*
Key words: *socio-cultural innovation, the phenomenon of counterculture, literature, ideology*
Ключевые слова: *социокультурные инновации, феномен контркультуры, литература, идеология*

Bildiyimiz kimi, hər bir yeni dövrün mədəniyyəti, özündən əvvəlki sosial-mədəni paradiqmanın tənəzzülünün dərk edilməsindən doğur [1]. Bu zaman, dəyərlərin qiymətləndirilməsində sosial-mədəni yeniliklər mexanizmi kimi kontrkultura özünü necə təzahür edir və nə vaxt, necə hakim mədəniyyətə qarşı yeni mədəniyyət yaranır kimi suallar qarşıya çıxır. Kontrkultura fenomeninə düzgün yanaşmamız, məsələnin tarixi və fəlsəfi əhəmiyyətini,onun funksiyasını və mədəni inkişafını dərindən anlamağa kömək edəcəkdir.

Bildiyimiz kimi, ABŞ-nın bütövlükdə tərbiyə sistemi, yəni, ailə, məktəb, kilsə, kütləvi informasiya vasitələri böyüməkdə olan yeni nəsldə "xoşbəxt təfəkkürün" inkişafına yönəldilmişdir. Belə ki, cəmiyyətdə gənclərə nailiyyət qazanmağın, həyatı sevinclə və şərəflə yaşamağın yolları, müstəqillik, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq qüruru və sahibkarlıq kimi xüsusiyyəytlər aşılanması hər kəsə məlumdur. Orta təbəqəyə aid olan amerika ailəsi öz övladlarını liberal, demokratik ruhda tərbiyə etməyə çalışır. Belə bir cəmiyyətdə gəncləri sevirlər və gəncliyi həyatın "qızıl çağı" adlandırırlar. Lakin, əfsuslar olsun ki, müvəffəqiyətin təşviqi və real həyat heç də üst-üstə düşməyə bilər. Hər bir insan, xüsusi ilə gənc yaşlarında, qarşısına məqsədlər qoyur və hədəflərinə doğru irəliləyir. Əlbəttə ki, bu yolda təzadlı, bəzən isə aşılmaz maneələrə rast gəlirlər. Əgər insan qarşısına qoyduğu hədəfə çatmırsa,cəmiyyətdə özünə arzuladığı yeri tuta bilmirsə bax bu zaman onun ümidləri puç olur və beləliklə də "bədbəxt təfəkkür" formalaşır. Məlum məsələdir ki, bu tip hallar əsəb pozuntuları və ağır ruhi travmalara belə gətirib çıxardır. Bu dövrün ən perspektivli gənci haqqında belə Yulina N.A. yazır: "Gələcəkdə ən mötəbər təbəqədə peşəkar hazırlıq keçən ali məktəb tələbələrini, zənci işçi gəncləri ilə müqayisədə kiçik masştablı işsizlik gözləsə də, onları öz karyeralarında yüksəlmək üçün daha nəhəng rəqabət gözləyir [2, 62]"

Tədqiqatçıların fikrincə kontrkultura fenomeni 60-cı illərin sonunda ABŞ-da inkişaf edən solçu-radikal tələbə hərəkatının parlaq istiqamətlərindəndir. Bu dövr, sözügedən hərəkatın yüksəlişi, yeni dəyərlərin və ideallarin axtarışı ilə xarakterizə edilir. Bu haqda Batalov E.Y. yazır ki, "çox da böyük olmayan zaman kəsiyində amerika tarixi nə qədər təzadlı və mürəkkəb yol keçməsinə baxmayaraq iqtisadi yüksəliş və liberalların aktivliyi fonunda yeni mənəvi dəyərlərin, sosial ideallarin axtarışı, utopik eksperimentlər, kütləvi düşüncələrin formalaşması və ruhlanması ilə xarakterizə edilir" [3, 33]. Gənclər hərəkatının nəzəriyyəçilərindən olan Ç.Reyç, T.Rozzak, O.Braun, P.Qudmen, Q.Markuzenin fikrincə, nə siyasi, nə sosial inqilablar yeni "qeyri-repressiv sivilizasiyaya" gətirib çıxarda bilməzdi. Yalnız təfəkkürün, düşüncənin, dəyərlərə yeni baxış buçağının inqilabı, bir sözlə mədəni inqilab yeni sivilizasiyanın dönüş nöqtəsi ola bilərdi. Onlar, kontrkultura termini altında gənclərin subkultura toplusunu, yəni yalnız kontrkultura deyil antikultur, solçuradikalları, sağçıradikalları, kriminal, şovinist, rasist profaşist ideologiyaları da cəmləyir.

Kontrkultura bir cərəyan olaraq nisbətən sabit şəkildə gedən iqtisadi inkişaf dövründə ABŞ-da yaranmışdır. Belə bir iqtisadi çiçəklənmə fonunda isə amerika cəmiyyətinin mənəvi həyatında gedən təzadlar aydın şəkildə nəzərə çarpırdı. Lakin bu məqamda xüsusi qeyd etmək yerinə düşərdi ki, kontrkultura fenomeni solçuradikalların etirazı olaraq iqtisadi səbələrdən irəli gəlməmişdi. Novinskaya M.İ. 60-cı illərin böhranının səbəblərini məhz "mənəvi həyatda dəyişikliklərin labüdlüyü" ilə xarakterizə edir [4, 95]. Məhz bu tip böhran prosesləri də tələbələrin və bir hissə gənc ziyalıların şüurunda öz əksini taparaq mədəniyyətdə, incəsənətdə, estetikada özünü bəyan edir. Davıdov Y.N. və Rodnyanskaya İ.B. bu haqqda yazırlar: "yeni solçular" hərəkatı öz pik nöqtəsinə çatdıqda "qəflətən özlərini çıxılmaz dalanda kimi görüb tez də dağılmağa başlayırlar [5]." Kontrkultura hərəkatı öz ətrafında zamanında ekstremist ideologiyadan və "yeni solçuların" təcrübəsindən ümidsizləşmiş, "daxili inqilab" və "şüurun inqilabı", "hisslərin inqilabı" tərəfdarlarını okkultizm, yoqa və magiyanın və s. köməyi ilə cəmləmişdi. Kontrkultura özünə "bitniklərin" və "yeni solçuların" bir çox fikirlərini, məqsəd və dəyərlərinin hopdurmuşdu [6, 26].

Amerikalı tədqiqatçı D.Heyden sözügedən ideyanın yaranma səbəbləri haqqında danışanda, kontrkultura və fəhlə hərəkatlarını bir-birlərinə əks qoyduğunu görmüş oluruq. Tədqiqatçının fikrincə, kontrkultura qərb

mədəniyyətinin dəyərlərini, "amerika həyat tərzinin" ümumiyyətlə, elmi-texniki tərəqqinin cəmiyyətin inkişafında heç bir rolu olmadığından məyyus olan gənc kütlənin hərəkatı kimi xarakterizə etmək olar. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, sənayenin inkişaf etməsi heç də insanların maddi həyatlarının yüksəlişini təmin etmədiyini özlərinə şüar edən gənclər hərəkatı olan kontrkultura kimlərinsə maddi durumunun yaxşılaşmasını vəd edən "bu cəmiyyətin nə öz vətəndaşlarına mənəvi çiçəklənməyə zəmanət verəcəyini", nə də həyatlarına bir məna qatacağını vəd etmədiyi göz qabağında idi [7, 22].

Bir sözlə, kontrakulturanın etiraz dalğası maddi həyatın ənənəvi problemləri və "həyat keyfiyyətinin" yeni məsələlərindən fərqli olduğuna əsaslanırdı. Doğrudan da, ideallların yoxluğu, siyasi fikirlərin olmaması insanların mənəvi düşüncələrində qarışıqlıq yaradırdı. Bunun nəticəsində isə insan bütün rasional düşüncələridən uzaqlaşaraq mistik, okkultik bəzən isə daxili dünyasına qapılaraq özü ilə ilə təkpətək qalaraq, varlığını üzən ağır yükdən - fikirlərindən azad olmaq istəyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, kontrkulturanın sosial bazasını gənclər, elit universitetlərin tələbələri, elmi və yaradıcı ziyalılar təşkil edərək "etiraz mədəniyyətinin yeni sinfini" formalaşdırmışdır. Beləliklə də, etiraz fırtınasının mərkəzini fəhlə sinfi təşkil etsə də onun dalğaları cəmiyyətin mötəbər qatlarına kimi yayılırdı [8, 259]. Daha sonralar hippi və yippi, mod və ted subkulturalarına pank və rokerlər, qamler və diqerlər qoşulmağa başlayır. Lakin onlar artıq cəmiyyətin başqa sosial təbəqəsinin nümayəndələri idilər. Bunlar əsasən fərqli dəyərləri və məqsədləri olan əyalətdən gələn gənclər, kasıb, problemli ailələrin övladları idi. Xarici atributlarına və hakim dairələrlə mübarizə metodlarına görə oxşar olan sözügedən subkulturalar da "kontrkultura" termini altında cəmlənirdi. Kontrkultura hərəkatı çərçivəsində gənclər mövcud mənəvi normalara, yaşlı nəslin stereotiplərinə etiraz edir və qadağaları pozaraq özlərinin bənzərsiz ekstravaqant davranışları, geyimləri, saç düzümlərində yeni tərz, həyat norması nümayiş etdirirdilər. Məhz, bu tərz davranışların məqsədi yaşlı nəsildən fərqlənmək və öz hərəkətlərinə cavab olaraq onlarda panika, təəccüb yaradıb düşündürmək idi. Qeyd etmək lazımdır ki, kontrkulturanın nüvəsi hesab edilən hippiyə gənclərin geniş bohema dairəsini və tələbə subkulturalarını aid edirlər. Sosioloqların fikrincə hippinin tərkibində ali məktəbləri yarımçıq qoyub "maddi" cəmiyyətdən nəyin bahasına olursa olsun "can qurtarmaq" istəyən və bu yolda dini mistika və narkotiklərdən belə istifadədən çəkinməyən gənclər daxil idi. Hippinin dünyagörüşü prinsipləri və xarici atributları bitnikərdən (50-ci illərdə gənclərin subkulturası) alınmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bitniklərə dzen-buddizmin və dini mistikanın güclü təsiri olmuşdur. Nihilizm, şərq dühaları və "bambuk düzənliyində yeddi müdrik" ideyaları bitniklərə, eləcə də 60-cı illərin gəncliyinin kontrkulturalarına ruhən çox yaxın idi. Belə ki, bir neçə əsr bundan qabaq buddizm monarxları konfusiyaçı dövlət ideologiyasına qarşı etirazını bildirmək üçün gündəlik məişət işlərinə, var-dövlətə biganəlik göstərir, saçlarını uzadır, geyimlərinə fikir vermirdilər. Buradan da yəqin etmək olur ki, müasir kontrkulturadakı geyim və saç düzümlərindəki sadaladığımız "kod" qədimdə mövcud olana ənənəvi dini etirazın təsiri altında formalaşmışdır. Dzen-buddizm isə özü-özlüyündə, hakim dairələri və ona "xidmət edən" xristian kilsələrini inkar edən kontrkultura hərəkatını dalğalandıran gənclər üçün elə hazır dini format idi. Qərbin kontrkultura hərəkatına qoşulan gəncləri böyük həvəslə dzen-buddizm dühasına, daha dəqiq desək burada cəmiyyətin maraqlarından çox şəxsi maraqların prioriteti, insanlarda irrasional, mənəvi dəyərlərin üstünlük təşkil etməsi, kimi dünyagörüşlərinə və ideyalarına əsaslanaraq həmrəy toplaşmışmaları dəqiq görünürdü. Məhz, "kiçik də olsa- gözəldir", "burada və bu an" kimi yaşamaq və yaratmaq şüarları elə buradan götürülmüşdür.

Bundan başqa şərqdə din insanları dözümlüyə, ruhun, fikrin və bədənin harmoniyasına, özünü tərbiyə, bütün canlılara hörmət kimi prinsiplərlə gəncliyi, əsasən hippiçiləri cəlb edirdi. Meditasiya seansları isə ruhun əzablarıdan can qurtarmağa böyük köməklik göstərirdi.

Məlumdur ki, şərq ənənələrinə görə insanın enerjisi ətrafa deyil, onun daxilinə, yəni özünütərbiyəyə, özününəzarətə yönəlmişdir. Belə bir ezoterik təcrübəyə əsaslanaraq hippilər kommunalarında yeni neortodoksal mənəvi ənənələr yaratmağa can atırdılar. Ümumiyyətlə, kontrkultur nəzəriyyələri özündə Qərbin və XX əsrin sonuncu onilliklərinin gəncliyinin və ziyalılarının mənəvi dünyasını inkişaf etdirə biləcək, keçmiş və müasir mütəfəkkirlərin qabaqcıl fikirlərini cəmləyir. Məhz bu fikirlər həmin dövrün mədəniyyət və incəsənətinə, ədəbiyyatına, yazıçı və rəssamların yaradıcılığına, bir sözlə cəmiyyətinin mənəvi təfəkkürünə təsir göstərərək tamamilə yeni bir humanist yönümlü mentalitet formalaşdırırdı. Çünki, kontrkultura eyni çərçivə daxilində qərb və şərq dünya mədəniyyətləri arasında gözə görünməz bir körpü yaradır, şərqin təcrübəsi və üsullarını yenidən canlandıraraq ətraf aləmi yenidənqurmağa deyil, onunla qovuşmağa vasitə olaraq çıxış edirdi.

Bildiyimiz kimi, yer üzündə çoxlu sayda unikal mədəniyyətə və etik təcrübəyə malik millət və xalqlar yaşayır. Bu plyuralistik paradiqmanı təsdiq edə biləcək bir çox humanitar, məsələn, etnososiologiya, fəlsəfi antropologiya və s. kimi elmi sahələr vardır ki, onlar cəmiyyətin xətti inkişafını anlayır və hegemon hakimiyyətin ənənəvi şüarları ilə deyil, "yalnız irəliyə doğru" fikirləri ilə qeyri - ierarxik cəmiyyətdə insan

varlığının mühüm rolunu vurğulayırdı. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 50-60-ci illərin ziyalılarının və tələbələrinin dünyagörüşü "faciəli stoitizm" kimi ekzistensializm fəlsəfəsinin ideyalarının təsirindən formalaşmışdır. Ekzistensializm ilk növbədə, həyatda insanın qarşısıına çıxa biləcək bütün çətinliklərdən qürurla və şəxsiyyətini qoruyaraq çıxmağı, əxlaqlı yaşamağın vacibliyinin əsas olduğunu ön plana çəkir. Ekzistenzializmin bu kimi ideyalarını qəbul edən kontrkultura isə, öz növbəsində, insanı təbiətin ən qiymətli varlığı hesab edərək "faciəli stoitizm" fəlsəfəsi ilə heç də razılaşmırdı. Onlar insanı xoşbəxt edəcək sevgiyə inanır və onun xoşbəxt olmasını vacib hesab edirdilər. Daha sonra onlar insanların xoşbəxtliyini tərəfdən təmin edilməsini tələb edir, əks halda belə bir cəmiyyətin heç kimə lazım olmadığını israrla vurğulayırdılar. Məhz elə bu fikirlər özündə kontrkulturanın "Böyük etirazını", "radikal inkarın" əsasını əks etdirirdi.

Danılmaz faktdır ki, kontrkultura sayəsində Qərbin mədəniyyət və incəsənət aləmi bir tərəfdən daha yetkin formalar qəbul edir və bədii təcrübəsinə uyğun olan özünəməxsus estetikanı-avanqard tərzi formalaşdırırdı. Digər tərəfdən avanqard cərəyanı həyatımızın hər bir sahəsinə sirayət etmişdir. Belə ki, o müasir dəbdə, rəssamlıqda, musiqidə, kompyuter və interyerlərin dizaynlarında öz əksini yetərincə tapmışdır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, kontrkulturanın mütərəqqi ideyaları humanitar nəzəriyyələrin metodoloji və fəlsəfi, sosial eksperimentlərin nəzəri əsaslarını qoyaraq, "alternativ" hərəkatların yönəlməsində böyük yer almışdır.

Qeyd olunan faktları nəzərə alaraq demək olmaz ki, solçu radikalların üsyanının zəifləməsi bədii və ictimai həyatda izsiz qalıb. Kontrkultura haqqında yazılan ədəbiyyatlardan birində qeyd edilir ki, "sözsüz, ötən onilliklərdə sözügedən fenomenin təsiri tariximizdən nə "yaz suları" kimi axıb getmiş, nə də dağılmışdı. Onun təsiri hələ də davam etməkdədir. Belə ki, sözügedən fenomen metamorfoz dəyişikliklərə uğrayaraq daha böyük zaman kəsiklərinə yol taparaq, kitablarda, musiqidə, teatr səhnələrində, indiki zamanın həyat tərzini nümayiş etdirmişdir. Bu məqamda isə fikrimizdə maraqlı suallar yaranır: görəsən kontrkulturanı yaşadan və bu qədər cazibəli edən nədir? Nə səbəbdən o, onilliklər ötməsinə baxmayaraq gənclərin və geniş əhali kütləsinin həyat yolu seçimində köməklik etməkdə davam edir. Lakin ilk baxışda suallar asan görünsə də onlara cavab vermək çox çətinlik yaradır. Çünki, kontrkultura sosiokultur fenomen olaraq çox mürəkkəb hadisədir. Maraqlıdır ki, uzun illər tədqiqatçıların nəzərini kontrkulturanın təzadlı və neqativ tərəfləri cəlb etmişdir, geniş əhali kütləsi böyük maraqla kontrkulturanın pozitiv xüsusiyyətlərini, yəni hərbi-sənaye kompleksini və dolları kulta çevirən istehlakçı cəmiyyəti tənqid etməsini, insanların bir-birlərinə və təbiətə humanist davranışa səsləməsini alqışlayırdı.

Ədəbiyyat

1. https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/2009/Sultanova.pdf
2. Юлина Н.С. Бунтующая молодежь в поисках идеологии // США: экономика, политика, культура. 1974. № 7. С. 62.
3. Баталов Э.Я. Леворадикальная традиция... С. 33.
4. Новинская М.И. Молодежь в современном мире: Проблемы и суждения (Круглый стол) // Вопр. Философии. 1975. № 5. С. 95.
5. (Давыдов Ю.Н., Роднянской И.Б. Социология контркультуры: критический анализ (Инфантилизм как тип мировосприятия и социальная болезнь). М.: Наука, 1980.
6. (Давыдов Ю.Н. Эстетика нигилизма: искусство и «новые левые». М., 1975. С. 259.
7. Hayden D. Seven American Utopias: the architecture of communitarian socialism, 1970–1975. Cambridge (Mass.) 1976. P. 22.
8. Давыдов Ю.Н. Эстетика нигилизма: искусство и «новые левые». М., 1975. С. 259.

О феномене контркультуры, занявшей место в американской литературе XX века

Резюме

Контркультура возникла в Соединенных Штатах Америки во время относительно устойчивого экономического развития. Феномен контркультуры возник не по экономическим причинам, как протест левых радикалов. Человек стремился освободиться от тяжелого бремени своего существа, отойти от рационального мышления и остаться наедине с собой, войти в таинственный, оккультный, а иногда и внутренний мир. Социальная база культа была организована молодежью, студентами элитных университетов, научной и творческой интеллигенцией и сформировала «новый класс протестной культуры». Контекстуалистические теории объединяют передовые идеи прошлых и современных мыслителей, которые развиваşт духовный мир молодежи и интеллектуалов Запада и последних десятилетий двадцатого века. Именно эти идеи оказали влияние на культуру и искусство,

литературу, писателей и художников того времени и, одним словом, на мораль общества, сформировали совершенно новый гуманистически направленный менталитет.

About phenomenon of counterculture, which take a place in the American literature of the twentieth century

Summary

The counterculture emerged in the United States during a relatively steady economic development. The phenomenon of counterculture is leftist

the radicals did not come for economic reasons. Man sought to free himself from the heavy burdens of his existence, by moving away from all rational thoughts and being alone with himself, entering the mystical, occult and sometimes his inner world. The social base of the cult was organized by young people, students of elite universities, scientific and creative intelligentsia and formed a "new class of protest culture." Contextualist theories combine advanced ideas of past and modern thinkers, who can develop the spiritual world of youth and intellectuals of the West and the last decades of the twentieth century. It was these ideas that influenced the culture and art, literature, writers and artists of that time, and, in a word, the morality of society, formed a completely new humanistic mentality.

Rəyçi: prof. Q.Quliyev

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 19 yanvar 2020 Qəbul edilib: 24 yanvar 2020

HÜQUQ THE LAW ПРАВО

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/47-50

Kənan Azər oğlu Qazıyev
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA KORRUPSİYAYA QARŞI MÜBARİZƏ SAHƏSİNDƏ ATILAN ADDIMLAR

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Korrupsiya, Şəffaflıq, İslahat, Dövlət idarəçiliyi, Asan Xidmət*
Keywords: *Republic of Azerbaijan, Corruption, Transparency, Reform, Public Administration, Easy Service*
Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, коррупция, реформа, государственное управление, простое обслуживание*

Adı əsasən bürokratik aparat və siyasi elita ilə bağlı işlənən korrupsiya termininin mənasını qısa şəkildə demokratiyadakı bütün fərdlərin hüquq qarşısında bərabərliyi prinsipini ortadan qaldıran, imkanları bərabər şəkildə əldə etmək prinsipini zədələyən kimi izah etmək yerinə düşərdi [1]. Bunlarla yanaşı, korrupsiya qanunun aliliyinə qarşı duyulan hörmətə də böyük zərər verir, siyasi nüfuz xalqın dəstəyindən məhrum qalır, iqtidar ilə xalq arasında uçurum yaranır.

Dövlət idarəetməsi sahəsində həyata keçirilən siyasətin əsas məqsədi səmərəli və demokratik idarəçiliyin, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın, operativliyin, çevikliyin və nəticə etibarilə ölkə vətəndaşlarının rifah və məmnunluq səviyyəsinin təmin olunmasıdır. İslahatların gündəmində səmərəli, şəffaf idarəetmə mexanizmin yaradılması ilə yanaşı, dövlət qulluğuna ictimai etimadın artırılması, korrupsiyaya qarşı səmərəli mübarizə sisteminin, vətənpərvər, peşəkar və intellektual dövlət qulluqçuları korpusunun formalaşdırılması kimi mühüm məsələlər də öz yerini tapır.

Dövlət qulluğu dövlət idarəçiliyini həyata keçirən əsas mexanizm olduğu üçün muasir dövrdə qloballaşma prosesi nəticəsində dövlət idarəçiliyində ortaya çıxarılan yeni paradiqmalar və həyata keçirilən yeni islahatlar dövlət qulluğunu da bu paradiqma və islahatlara uyğun olaraq formalaşdırmaqdadır [5].

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin prezidenti kimi ulu öndər ölkənin müasirləşməsinin əsas istiqamətlərini azad bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın, açıq vətəndaş cəmiyyətinin və demokratik dövlət institutlarının gücləndirilməsində görürdü. Bu isə, təbii olaraq, Azərbaycanda korrupsiya və neqativ hallara qarşı mübarizənin yeni səviyyədə qurulmasını tələb edirdi. 1990-cı illərin ikinci yarısında ümummilli liderin təşəbbüsü ilə korrupsiya ilə mübarizəyə dair bir sıra normativ aktlar qəbul edildi. Bu sənədlərdə korrupsiyaya qarşı mübarizənin strateji kursu müəyyən edildi və antikorrupsiya tədbirləri prioritet sahə kimi qiymətləndirildi.

Ümummilli lider dövlət orqanlarında süründürməçiliyə, bürokratik əngəllərə yol verməməyi, şəffaflığı təmin etməyi dövlət qulluqçularının qarşısında əsas vəzifə kimi qoymuş və dövlət qulluğunun müasir konsepsiyasını formalaşdırmışdı.

Bütün digər sahələrdə olduğu kimi, korrupsiya ilə mübarizə sahəsində də ümummilli lider tərəfindən əsası qoyulmuş strategiya bu gün də davam etdirilməkdə, bu sahədə də ardıcıllıq təmin edilməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin möhkəm siyasi iradəsi və ciddi nəzarəti altında ölkəmizdə korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində institusional və qanunvericilik islahatları həyata keçirilmişdir.

2004-cü ildə "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" Qanun, korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə 2004-2006-cı illəri əhatə edən Dövlət Proqramı qəbul olunması mövcud qanunvericilik bazasını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" Qanun korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozmaların aşkar edilməsi, qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılmasına, sosial ədalətin, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiə olunmasına, iqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına, dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanuniliyinin, şəffaflığının və səmərəliliyinin təmin edilməsinə yönəlmişdir. Bu Qanun, həmçinin dövlət orqanlarına əhalinin etimadının möhkəmləndirilməsi, peşəkar kadrların dövlət orqanlarında və yerli özünüidarəetmə orqanlarında qulluğa girməyə həvəsləndirilməsi, həmin şəxslərin korrupsiya ilə əlaqədar hüquqpozma törətməsini istisna edən şəraitin yaradılması məqsədini daşıyır. 2007-ci ildə Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı 2007-2011-ci illər

üçün Fəaliyyət Planı təsdiq edilmişdir. Strategiyada bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının, korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində ixtisaslaşmış qurumların, hüquq mühafizə orqanlarının və məhkəmələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, sosial-iqtisadi xarakterli islahatların aparılması, qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin tətbiqi kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Həmin dövrdə korrupsiyanın qarşısının alınması sahəsində ixtisaslaşmış orqan kimi fəaliyyət göstən Azərbaycan Respublikasının Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiyası və korrupsiya ilə bağlı cinayətlər üzrə həyata keçirilən ibtidai istintaq sahəsində ixtisaslaşmış qurum olan Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi fəaliyyətə başlamışdır. Bundan əlavə, 2008-ci ildə qəbul olunan "Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsinə dair tədbirlər haqqında" Fərman dövlətin bu sahədə strateji kursunu müəyyən etmişdir. Ötən illər ərzində korrupsiyaya qarşı mübarizədə qabaqcıl ölkələrin iş təcrübəsi mütəmadi olaraq öyrənilmiş, republikamız bu məqsədlə bir neçə beynəlxalq sənədə, o cümlədən Avropa Şurasının "Korrupsiya ilə əlaqədar cinayət məsuliyyəti haqqında", "Korrupsiya ilə əlaqədar mülki-hüquqi məsuliyyət haqqında" və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı" konvensiyalarına, həmçinin "Korrupsiyaya qarşı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Konvensiyası"na qoşulmuşdur.

İqtisadi sahədə törədilən cinayətlərə görə məsuliyyətin yüngülləşdirilməsi və dekriminallaşdırılması ilə əlaqədar Cinayət Məcəlləsinə dəyişikliklər edilmiş, tikilməkdə olan və ya tikilmiş, istismara qəbul edilməmiş çoxmənzilli binalarda mənzillərin bir neçə şəxsə satılması kimi mənfi halların qarşısının alınması məqsədilə Mülki Məcəlləyə dəyişikliklər olunmuşdur. Etik davranış qaydalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar Milli Məclisin deputatlarının və bələdiyyə üzvlərinin etik davranış qaydaları haqqında qanunlar qəbul edilmişdir.

Həmçinin məhkəmə sistemində şəffafliğin artirilmasi üzrə əsasli tədbirlər görülür. Ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında müsbət rezanons doğuran Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 aprel 2019-cu il tarixli Fərmanı bu baxımdan həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatlarının uğurlu davamı kimi qiymətləndirilməlidir.

Respublikada həyata keçirilməkdə olan köklü məhkəmə-hüquq islahatlarının mühüm tərkib hissəsi olmaqla bu strateji sahənin gələcək inkişafı üçün prioritetləri müəyyən edən mühüm əhəmiyyətli sənədin imzalanması bir tərəfdən cəmiyyətdə yüksək nüfuza malik ədalət mühakiməsinin formalaşdırılması prosesini sürətləndirmək məqsədilə məhkəməyə müraciət imkanlarının daha da genişləndirilməsi, məhkəmələrin fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, məhkəmə icraatının effektivliyinin yüksəldilməsi, məhkəmə qərarlarının tam və vaxtında icra edilməsinin təmin olunması, o cümlədən də süründürməçiliyin və digər neqativ halların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlərin gücləndirilməsinə xidmət edirsə, digər tərəfdən də dövlət başçısı tərəfindən cinayət-hüquq siyasətinin liberallaşdırılması və cinayətlərin dekriminallaşdırılması məqsədilə imzalanmış 10 fevral 2017-ci il tarixli Sərəncamda icrası nəzərdə tutulan kompleks institusional, qanunverici və praktiki islahatların keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçid etməsinə mühüm təkan verir [4].

Bu sahədə mütərəqqi islahatların davam etdirilməsi ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılmasında İKT tətbiqini zəruri edir. Bu sahədə bir çox tədbirlər həyata keçirilir, yeni məhkəmə binaları müasir qurğu və idarəetmə proqramları ilə təchiz edilir. Sürətli sosial-iqtisadi dəyişikliklər, dövlət idarəçilik mexanizmlərinin müasirləşdirilməsi, məhkəmə-hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi, demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsi məhkəmə sistemində də yeni iş üsul və vasitələrinin, bu sahədə yeniliklərin tətbiqini zəruri edir. "Elektron imza və elektron sənəd haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir.

Hazırda ölkəmiz korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində olan bütün beynəlxalq təşəbbüslərin aktiv iştirakçısıdır, bu sahədə olan beynəlxalq konvensiyaları ratifikasiya və icrasını uğurla təmin etmişdir. Avropa Şurasının Korrupsiyaya qarşı Dövlətlər Qrupu (QREKO) ölkəmiz tərəfindən həyata keçirilən tədbirləri yüksək qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan 2011-ci ildə beynəlxalq səviyyədə başlanan Açıq Hökumət Tərəfdaşlığına qoşulan ilk dövlətlərdən biri idi.

Son 15 il ərzində korrupsiyaya qarşı mübarizə sahəsində 5 dövlət proqramı qəbul olunmuş, icrası uğurla təmin edilmişdir.

Korrupsiyanın qarşısının alınması sahəsində mütəmadi olaraq sistemli təlim və maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi də diqqət mərkəzindədir. Avropa Şurası və Avropa İttifaqı ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində dövlət qulluqçuları və tələbələr üçün etik davranış qaydaları və antikorrupsiya mövzuları üzrə tədris proqramı hazırlanıb, yerli təlimçi bazası formalaşdırılıb, regionlarda müxtəlif hədəf qrupları üçün təlimlər keçirilib. Bundan başqa, bir müddət əvvəl ölkəmizin dəstəyi ilə Bakıda üzvlərinin böyük əksəriyyəti İslam dövlətlərindən olan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına (ECO) üzv dövlətlərin prokurorluq, ixtisaslaşdırılmış korrupsiyaya qarşı mübarizə qurumları rəhbərlərinin və ombudsmanlarının üçüncü iclası keçiril-

mişdir. Həmin tədbirə Türkiyə, İran, Qazaxıstan, Pakistan, Əfqanıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistanın dövlət qurumlarının, eləcə də ECO, Beynəlxalq Antikorrupsiya Akademiyasının (IACA) rəhbər vəzifəli şəxsləri qatılmışlar.

Bundan başqa, Avropa İttifaqının Avropa Qonşuluq Siyasətinin "Şərq tərəfdaşlığı" və TAİEX (Texniki Yardım və İnformasiya Mübadiləsi) aləti çərçivəsində, Korrupsiyaya Qarşı Avropa Tərəfdaşları Təşkilatı (EPAC) və Korrupsiyaya Qarşı Avropa Əlaqələndiricilər Şəbəkəsi (EACN), Avropa Şurasının Korrupsiyaya Qarşı Mübarizə Aparan Dövlətlər Qrupu (GRECO), Beynəlxalq Prokurorlar Assosiasiyası (IAP), Beynəlxalq Anti-Korrupsiya Akademiyası (IACA), Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat (GUAM) və digər qurumlarla səmərəli əməkdaşlıq davam etdirilmiş və bu gün həmin əməkdaşlıq daha da genişləndirilir [3].

Azərbaycanda artıq dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında münasibətlər tamamilə yeni müstəvidə həyata keçirilir. Dövlət qulluqçuları ilə vətəndaşlar arasında birbaşa təmaslar minimuma endirilir, nağdsız ödənişlərin həcmi artırılır, əhaliyə göstərilən elektron xidmətlərin dairəsi və dövlət idarəçiliyində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi genişləndirilir. Bu tədbirlər dövlət orqanlarının işində şəffaflığın təmin edilməsi və dövlət orqanlarında korrupsiyanın qarşısının alınması sahəsində müsbət mənada çox böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Dövlət orqanları ilə vətəndaşlar arasında münasibətin yeni formatından, dövlət orqanlarında şəffaflıqdan danışdıqda ilk yada düşən, əlbəttə ki, "ASAN xidmət" mərkəzləri olur. Əminliklə demək olar ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2012-ci il 13 iyul tarixli fərmanı ilə yaradılmış "ASAN xidmət" mərkəzləri dövlət orqanları-vətəndaş münasibətlərində inqilabi dəyişikliyə nail oldu.

Prezident İlham Əliyevin ideya müəllifi olduğu "ASAN xidmət" mərkəzlərinin yaradılmasında məqsəd dövlət orqanlarının xidmətlərinin göstərilməsində vətəndaş məmnunluğunun, şəffaflığın təmin edilməsi, korrupsiya hallarının istisna edilməsi, müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi, dövlət qulluqçusu-vətəndaş münasibətlərində yeni düşüncə tərzinin formalaşdırılması olmuşdur.

"ASAN xidmət" mərkəzlərində dövlət orqanları, özəl şirkət və müəssisələr tərəfindən ümumilikdə 320-dən çox müxtəlif xidmət göstərilir. Dövlət xidmətlərinin "ASAN xidmət" standartlarına uyğunluğunu yoxlamaq məqsədilə dövlət orqanlarının xidmətləri "ASAN xidmət indeksi"ni təşkil edən parametrlər üzrə qiymətləndirilir. Əhaliyə mərkəzin fəaliyyəti barədə mütəmadi məlumat vermək, təklif və şikayətləri dinləmək üçün "ASAN radio" və 108 "Çağrı" mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Bu günə kimi "ASAN xidmət" mərkəzlərinə daxil olan müraciətlərin sayı 28 milyondan çoxdur. Keçirilən rəy sorğularına əsasən vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluq əmsalı 99,6 faiz təşkil edir [2].

Dövlət qulluğu sisteminə gətirilmiş başqa bir yenilik dövlət orqanlarının fəaliyyətinə gənc könüllülərin cəlb edilməsidir. Gənclərə xüsusi diqqət, dövlət idarəçiliyində onların potensialından geniş istifadə olunması Heydər Əliyev siyasətinin mühüm tərkib hissəsi idi. Azərbaycanda Gənclər Gününün təsis edilməsi də məhz ümummilli liderin adı ilə bağlıdır. Bu gün qürur hissi ilə deyə bilərik ki, ulu öndər Heydər Əliyevin gənclər siyasəti dövlət idarəçiliyində uğurla həyata keçirilir.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/Korrupsiya
2. https://mia.az/w781284/fuad-elesgerov-meqale-yazdi-tam-metn
3. http://xalqqazeti.com/az/news/292
4. http://www.genprosecutor.gov.az/news/140/20194/mehkeme-huquq-sisteminde-islahatlarin-derinlesdirilmesi-korrupsiyaya-qarsi-mubarize-prizmasinda
5. https://kafkassam.com/korrupsiyaya-qarsi-mubariz%C9%99-az%C9%99rbaycanda-atilanaddimlar.html?fbclid=IwAR3IdeyNdjZIpC8TyOhB8fFOfEFVgspsN_b5HtilS3UtlFR_KdM-j-DH1n0

Decisions taken in the field of struggle against corruption in independent Azerbaijan

Summary

Fighting corruption is one of the main goals that each state has chosen to pursue a democratic and civilized development. Social causes are described as one of the main causes of corruption. It is assumed that the participation of officials in corruption and bribery not only in Azerbaijan, but also in other developing countries, is directly related to their lower official income. The experience of developed and developing countries shows that e-reform in the fight against corruption is the most effective method of combating corruption. The article outlines a number of laws, programs, and international conventions that have been adopted by the government as part of anti-corruption policy in Azerbaijan in recent years.

Решения, предпринятые в области борьбы против коррупции в независимом Азербайджане

Резюме

Борьба с коррупцией является одной из основных целей, которые каждое государство выбрало для демократического и цивилизованного развития, а социальные причины рассматриваются как одна из основных причин коррупции. Предполагается, что участие чиновников в коррупции и взяточничестве не только в Азербайджане, но и в других развивающихся странах напрямую связано с их более низким официальным доходом. Опыт развитых и развивающихся стран показывает, что электронная реформа в борьбе с коррупцией является наиболее эффективным методом борьбы с коррупцией. В статье описывается ряд законов, программ и международных конвенций, которые были приняты правительством в рамках антикоррупционной политики в Азербайджане в последние годы.

Rəyçi: A.A.Usubəliyev

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 27 yanvar 2020 Qəbul edilib: 29 yanvar 2020

SOSİOLOGİYA SOCIOLOGY СОЦИОЛОГИЯ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/51-53

Zəhra Qüdrət qızı Teymurlu
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası

AZƏRBAYCANDA ƏLVERİŞLİ İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN FORMALAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *investisiya, iqtisadiyyat, iqtisadi artım, inkişaf*
Key words: *investment, economy, economic growth, development*
Ключевые слова: *инвестиции, экономика, экономический рост, развитие*

Giriş

Müasir dövrdə hər bir ölkənin inkişafında investisiyaların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiyalar təhlükəsiz iqtisadi artımı və ölkə iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətini təmin edir, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır. İnvestisiyaların artımını təmin etmək üçün bazar infrastrukturunun genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, iqtisadi artımı təmin etmək üçün isə investisiyaların iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilməsi, iqtisadiyyatın quruluşunda elm tutumlu sahələrin payının artırılması zəruri hesab olunur [3].

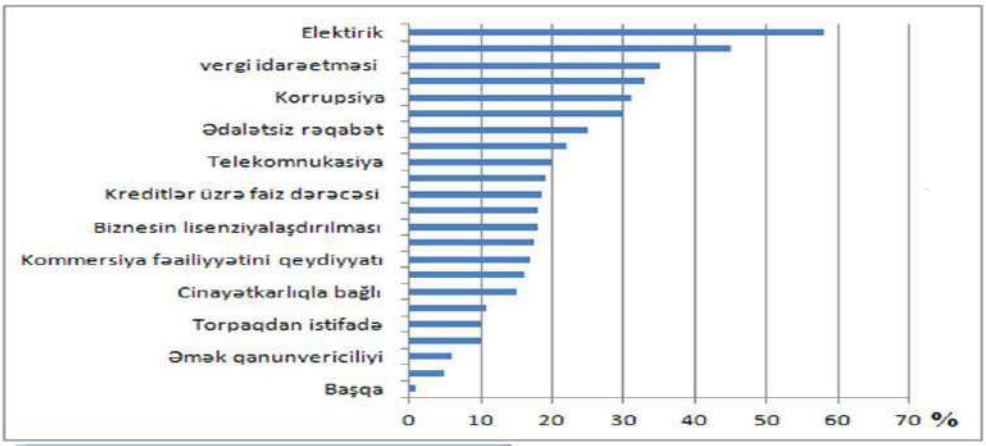
Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra, yəni açıq iqtisadiyyat formalaşdıqdan sonra dünyanın bir sıra ölkələrindən cəlb olunan kapitalın həcmi artmağa başlayır. Ölkəyə daxil olan kapital ixracı iki əsas formada, beynəlxalq kredit formasında (borc kapitalı formasında) və xarici investisiyalar formasında (sahibkar kapitalı formasında) baş verirdi. Xüsusilə, Azərbaycan kapitalın beynəlxalq hərəkəti prosesində iştirak edən bir ölkəyə çevrilir. O cümlədən 1993-1996-cı illərdə respublika iqtisadiyyatında yaranmış iqtisadi tələblər, ciddi maliyyə yatırımlarına ehtiyacın artması mövcud olması makroiqtisadi sabitliyin formalaşmağa başlaması və s. amillər ölkəyə kapital ixrac olunmasına qapı açdı. Azərbaycan iqtisadiyyatına yenidən kapital ixracının formalarından biri xarici investisiya qoyuluşudur. Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşu əsasən əsrin müqaviləsi neft strategiyasının müəyyən olunması ilə bağlı olmuşdur. 1994-cü ildə bağlanan əsrin müqaviləsi isə Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni bir dövrün başlanmasına səbəb oldu.

Əsas hissə

Ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən genişmiqyaslı sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində son illər ölkəmizin həyatında olduqca mühüm dəyişiklər baş vermişdir, ölkə iqtisadiyyatı özünün dinamik inkişafı ilə yeni mərhələ olan sənayeləşməyə qədəm qoymuşdur. Təkcə son beş ildə ÜDM istehsalı 29.9%, o cümlədən sənaye məhsulları 2.5 dəfə artmışdır. Göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi müəyyən dərəcədə də buraya investisyaların cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması günün vacib mərhələlərindən biridir.

Ölkənin investisiya mühitinə bir sıra problemlər mane olur. Ümumiyyətlə investista mühitinə mane olan problemlər FİAS (Xarici İnvestisyalar üzrə Məsləhət Xidməti) tərəfindən 2006-cı ildə aparılan sorgunun nəticəsində daha da aydin görmək olar.

Qrafik 1. İnvestisiya mühitinə mane olan problemlər

Mənbə: http://www.economy.gov.az

Əlverişli investisiya mühitinə aşağıdakı faktorlar müsbət təsir göstərir [1; s. 14]:

1. Dövlətin sahibkarlığı stimullaşdırılması siyasətinin stabil olması;
2. Güzəştli vergi rejiminin mövcudluğu;
3. Etibarlı operativ bank sistemi;
4. İnformasiya texnologiyası və infrastruktur vasitələri ilə təminatlılıq dərəcəsi;
5. Süni yoxlama və müdaxilənin yoxluğu, göstərilməsi üçün firma şəbəkəsinin inkişafı;
6. İntelektual mülkiyyətin möhkəm müdafiə sistemi;
7. Təsərrüfat fəaliyyəti prosedurasının sadələşdirilməsi;
8. Yaradıcılıq azadlığı və s. (innovativ sərbəstlik);

İnvestisiya mühitinin formalaşdırılması istiqamətində ölkədə kifayət qədər tədbirlər həyata keçirilmişdir. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Son dövrlər ölkədəki siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf xarici dövlətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına uzunmüddətli sərmayə qoymaq üçün marağını daha da artırmışdır. [4; s. 45] Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyalann artımı rəsmi statistik göstəricilərdə də öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, 1996-2005-ci illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 29,3 milyard ABŞ dollan həcmində investisiya qoyulmuşdursa, 2006-2016-cı illərdə investisiya qoyuluşunun həcmi 203,7 milyard dollar təşkil etmişdir. Bunlardan daxili investisiyalann həcmi 109,3 milyard dollar, xarici investisiyalann həcmi isə 94,4 milyard dollar olmuşdur.

Xarici investisiya fəaliyyətini həyata keçirmək istəyən şirkət müxtəlif məhdudiyyətlərlə qarşılaşa bilər. [2; s. 7]

Ən geniş yayılmış məhdudiyyət ölkəyə gətirilən bəzi əmtələrə (texnologiya və s.) qoyulan vergi və rüsumlardır. Ona görə də belə məhdudiyyətlərin təsirinin yüngülləşdirilməsi məqsədi ilə müvafiq beynəlxalq təşkilatlar mütamadi olaraq, yaranmış şəraitə adekvat tənzimləyici tədbirlər hazırlayırlar. Məs., müasir dövrdə Azərbaycan respublikasında gömrük orqanlarının fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi və şəffaflaşdırılması məqsədilə Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı ilə birgə proqram həyata keçirilməkdədir. Aparılan sistamatik fəaliyyətin nəticəsi kimi, beynəlxalq təcrübəyə müvafiq olaraq demek olar ki, ölkəmizdə ixrac rüsumları ləğv edilmiş, idxal rüsumlarının isə 15%-lik maksimal həddi müəyyənləşdirilmişdir. [4; s. 5]

Ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün müvafiq innovasiya strukturlarının, biznes-inkubatorlann, texnoparklann yaradılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. 2013-cü ildən başlayaraq, "Azərbaycanda büdcəyə dəstək proqramlarının əlaqələndirilməsi və tətbiqinə dəstək layihəsi"nin icrasına başlanmışdır. Layihə çərçivəsində Azərbaycanda biznes inkubatorlannm inkişaf etdirilməsi, bu sahədə atılan addımlann və fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, habelə biznes inkubatorlarının inkişafında Avropa İttifaqının qabaqcıl təcrübəsinin ölkədə tətbiqi istiqamətində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Biznes inkubatorlarının yaradılması ilə ölkəmizdə sahibkarlığa göstərilən dövlət dəstəyi, biznes və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması tədbirləri davam etdiriləcək, innovativ və perspektivli biznes sahələrinin inkişafına nail olunacaqdır.

Nəticə

"2018-ci ilin dövlət büdcəsinin icrası haqqında" qanun layihəsinə görə, 2017-ci il dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 516 684 min manat, 2018-ci ildə isə bu rəqəm 5 992 185,7 min manat çox, yəni 22 508 869,7 min manat olub. 2017-ci il dövlət büdcəsinin xərcləri 17 594 748 min manat, 2018-ci ildə isə bu rəqəm 5 137 166,5 min manat çox, yəni 22 731 644,5 min manat olub. 2018-ci ildə büdcə kəsiri 951 milyon manat proqnozlaşdırılsa da, büdcənin icrası zamanı kəsir 222 milyon 774,8 min manat olub. Bu, 2017-ci ildəki büdcə kəsrindən 5 dəfəyə qədər azdır. [6] Bütün bu göstəricilər ölkə iqtisadiyyatına qoyulan insvestisiyaların nəticəsidir.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında investisiya mühitinin formalaşdırılması, innovasiya strukturlarının təşkili, kiçik biznesin inkişafının təmin edilməsi üçün təxirəsalınmaz hazırlıq işlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– istehsal və ətraf mühitin mühafizəsi təyinatlı kiçik biznesin inkişafının həvəsləndirilməsi məqsədilə xüsusi proqramlann işlənib hazırlanması və müvafiq fondlann yaradılması;

– istehsal birliklərinin, şirkətlərin, səhmdar cəmiyyətlərinin, elmi-tədqiqat mərkəzlərinin və universitetlərin iştirakı ilə dövlət tərəfindən biznes inkubatorlannm və texniki parkların yaradılmasının daha da genişləndirilməsi;

– müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilən və təsərrüfat hesabı əsasında fəaliyyət göstərən konsaltinq, audit və treninq üzrə məsləhət firmalarının yaradılması;

– innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabliyyətli sənaye istehsalının inkişafı, xidmətlərin göstərilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması və bu sahədə sahibkarlığın dəstəklənməsi;

– iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsi;

Ədəbiyyat

1. Azizova G.A. "Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti", Bakı, Elm, 2012, 234 s.
2. Əhmədov G.Ə. "İnnovasiya sahibkarlığı", Azərbaycan, Aqrar Elm jurnalı, 2010, 7 s.
3. Əliyev R.B., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. "İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və
4. kreditləşdirilməsi", Bakı, 2003, 425 s.
5. Zeynalov V.Z. "Azərbaycanda investisiya siyasəti", Bakı, Sabah, 2012, 265 s.
6. Aslanzadə İ.A. "İnvestisiya layihələrinin təşkili və idarə olunması", Bakı, 2000, Maarif, 132 s.
7. http://www.economy.gov.az
8. https://sputnik.az/economy/20190521/420471579/zitad-semedzade-investisiya-qoyulushu.html

Directions for formation of favorable investment climate in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study-To study the directions of formation of favorable investment climate in Azerbaijan.

Research methodology-The research database includes monographs on the subject, official site information, statistical collections of the State Statistical Committee, etc. contane. Systematic approach, comparison, analysis methods were used in the study.

Research results - Investment is perceived as an integral part of the modern economy. In developed economies, the share of investment in GDP is hesitant from 50% to 45%. In this regard, the economic growth of each country is determined by the specific weight of the funds allocated for investment. The Azerbaijani economy has shown dynamic growth, despite accidents in the world. 17.2 billion manat was invested in the country last year, which is up to 3 billion manat compared to 2017. 60-70% of the investment comes from domestic resources.

Practical significance of research-Improvement of the favorable investment climate in Azerbaijan has a powerful impact on the development of the country's economy.

Направления формирования благоприятного инвестиционного климата в Азербайджане

Резюме

Цель исследования-изучить направления формирования благоприятного инвестиционного климата в Азербайджане.

Методология исследования-База данных исследования включает монографии по теме, информацию об официальном сайте, статистические сборники Госкомстата и т. Д. contane. В исследовании использовался системный подход, сравнение, методы анализа.

Результаты исследования - инвестиции воспринимаются как неотъемлемая часть современной экономики. В развитых странах доля инвестиций в ВВП оценивается от 50% до 45%. В связи с этим экономический рост каждой страны определяется удельным весом средств, выделяемых на инвестиции. Экономика Азербайджана демонстрирует динамичный рост, несмотря на аварии в мире. В прошлом году в страну было инвестировано 17,2 миллиарда манатов, что по сравнению с 2017 годом составляет до 3 миллиардов манатов. 60-70% инвестиций поступают из внутренних ресурсов.

Практическая значимость исследований - Улучшение благоприятного инвестиционного климата в Азербайджане оказывает мощное влияние на развитие экономики.

Rəyçi: M.Y. Quliyev

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 13 yanvar 2020 Qəbul edilib: 21 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/54-58

Elçin Fərhad oğlu Osmanov
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
osman.elchin@gmail.com

BİZNESİN STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ İNNOVASİYA LAYİHƏLƏRİNİN İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *innovasiya, biznes, sahibkarlıq, idarəetmə*
Key words: *innovation, business, entrepreneurship, management*
Ключевые слова: *инновации, бизнес, предпринимательство, менеджмент*

Giriş

Müasir biznes sahəsində elmi və texniki nailiyyətlərin savadlı və düzgün tətbiqini nəzərdə tutan innovasiya sistemi sürətlə inkişaf edir. Bu inkişafda biznes inkubatorlar da mühüm rol oynayırlar. Belə ki, biznesinkubatorların əsas vəzifəsi maraqlı biznes ideyanı aşkara çıxarmaq və onun biznes layihəsinə çevrilməsinə kömək etmək, məhsul istehsalına yardım göstərmək və bazara çıxışı təmin etməkdən ibarətdir. Bütün bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, xüsusilə məhsulun bazara çıxışına yardım göstərmək kifayət qədər mürəkkəb məsələdir. Buna nəinki, ölkə daxilində, eləcə də beynəlxalq aləmdə düzgün biznes siyasəti aparmaqla, biznes infrastrukturunun işlək mexanizmlərini hərəkətə gətirməklə nail olmaq mümkündür. Bu funksiya getdikcə daha vacib əhəmiyyət kəsb edir, çünki vaxt keçdikcə yeni müəssisənin bazara çıxışı tədricən artmaqda olan rəqabət üzündən mürəkkəb xarakter almaqdadır. Biznesin inkubasiyası uzunmüddətli dövrə hesablanmış sahibkarlığa köməyin infrastruktur mexanizmlərindən biri sayılır.

Ölkəmizdə və onun ayrı-ayrı regionlarında biznes-inkubatorların bu funksiyası yerli müəssisələrin daxili və xarici bazarlara çıxışı zamanı rəqabətin güclənməsi səbəbindən mürəkkəb vəziyyətin yaranması ilə əlaqədar daha vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, innovasiya biznesi müxtəlif sahələrdə yeniliklərin, yeni qaydaların yaradılması və təcrübədə istifadə edilməsi prosesidir. Sənaye müəssisələrinin elmitexniki tərəqqinin son nailiyyətləri əsasında modernləşdirilməsi, mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi, bazarda amansız rəqabətə davam gətirə bilən yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının artırılması innovasiya biznesinin inkişafından daha çox asılıdır.

Əsas hissə

Biznesdə rəqabətə davam gətirmək və hazırkı çətinlikləri aradan qaldırmaqla inkişafa can atmaq meylləri müəssisəni onun qarşısında duran problemlərin sürətli və məhsuldar həllinə kömək edən yeni idarəetmə alətlərinin axtarışına və fəal istifadəsinə məcbur edir. Bu günkü şəraitdə yeni səmərəli alətlərindən biri kimi məhz reinjinirinq özünü dogrultmaqdadır. Reinjinirinq konsepsiyasına əsasən təşkilatın ətraf mühitin dəyişməsinə vaxtında reaksiya göstərməsi mütləqdir. Bu müəssisənin gələcəyini dəqiq görməsini və reinjinirinq menecerinin bütün mərhələlərdə qrupun işində bilavasitə istirakını nəzərdə tutur. Bu cür yanaşmada müştərilərin tələbatının ödənilməsi və rəqiblərin fəaliyyətinin nəzərə alınması strategiyası sərt şəkildə daxili dəyişikliklər strategiyasına uyğunlaşdırılır.

Biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı risklərin təzahür etməsinin obyektiv səbəbləri mövcuddur. Nəzərdə tutulmuş fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesi bir çox amillərdən ibarətdir. Buna görə də sahibkar firmanın həyat dövrünün (tsiklinin) bütün mərhələlərində itkiyə məruz qala bilər. Biznesdə riskin meydana çıxması, sahibkarların iqtisadi azadlığının əks tərəfi, onun üçün özünəməxsus ödənişdir. Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə qeyri-müəyyənlik və sahibkarlıq riski artır. Biznesdə hazırkı və gələcək qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmaq çox çətindir. Qeyri-müəyyənlik obyektiv həqiqətin bir elementi kimi çıxış edir, buna görə də risk istənilən sferadakı sahibkarlığa xas xüsusiyyətdir [2, s.36].

Nəzərdə tutulmuş son nəticələrə (mənfəət, gəlir) nail olmaq üçün əvvəlcədən planlaşdırılmış xərclərdən çox gözlənilməz xərclərin ortaya çıxması risk adlanır. Risk müəyyən zaman kəsiyində biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsindəki qeyri-müəyyənlik anlayışı ilə əlaqədardır. İnnovasiya layihələrinin müxtəlif riskləri vardır. İnnovasiya layihəsində risklərin idarəedilməsi metodologiyasının mürəkkəblik səviyyəsi və vacibliyi, xüsusilə də, onların ölçüsü sənaye müəssisələri ilə müqayisdə xeyli yüksəkdir. Layihə üzrə qoyulan məsələlər fundamental elmi nəzəriyyələrə əsaslandığından, bu sahə də mövcud olan nəzəri müddəalar, prinsiplər, metod və metodologiyalar tədqiq olunaraq yeni iqtisadiyyatın formalaşması proseslərinə tətbiq olunur və həmin istiqamətdə tövsiyələr verilir.

Məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlıq fəaliyyətində risklər məhsulların istehsalına çəkilən xərclərin nəzərə alınması və onların reallaşdırılması zamanı əldə olunacaq mənfəətin hesablanması nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman risklərə iki nöqteyi-nəzərdən baxmaq mümkündür:

1. istehsala çəkilən xərclər. Bu zaman xərclərin artım riski, xammalın qiyməti, işçilərin əməkhaqqı ilə bağlı xərclərinin nəzərə alınması zamanı risklərin müəyyən edilməsi vacibdir.
2. müştərilər, alıcılar nöqteyi-nəzərindən. Bu zaman məhsul və ya xidmətin reallaşdırılması nəticəsində əldə ediləcək gəlirin hesablanması və məhsulun həyat dövrü bitməmiş yeni məhsulun bazara çıxarılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından zəruridir.

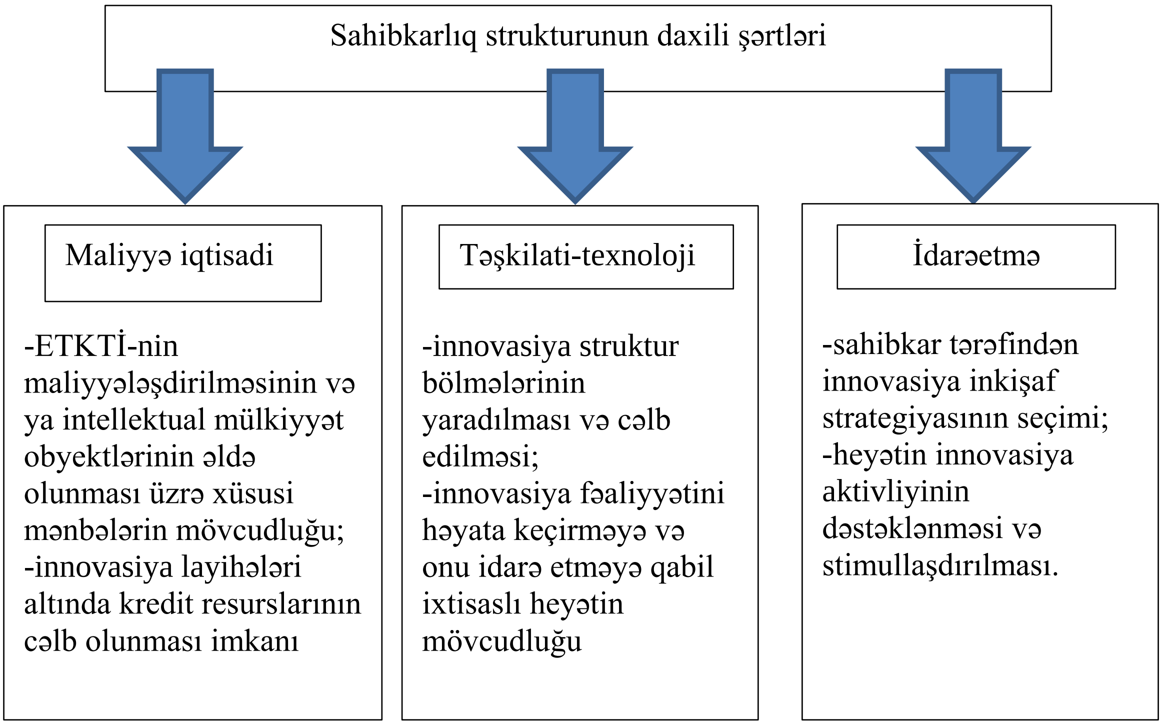
İnnovasiyada riskin qiymətləndirilməsinin özünün xüsusiyyətləri və imkanları, həm də bazarın perspektivləri, ümumiyyətlə əsas hadisələrin identifikasiyası və hadisələrin mümkün inkişafı ssenarisinin qurulması kimi həyata keçirilir. Bu əlaqə barədə,əlbəttə, "korporativ biznesdə strateji risklər" və onların idarəedilməsi haqqında danışmaq olar, lakin çətin ki, təhlil və planlaşdırmanın dəqiq ədədi metodları şirkətin menecerlərin hansısa yeni və səmərəli idarəetmə alətlərini verəcəklərin ümid etmək lazımdır. Bəzən onların köməyilə idarəetmə qəraralarının qəbulu zamanı rahat istifadə edə biləcəyimiz faydalı informasiya almaq olar ki, bu da başqa məsələdir: Məsələn, bazarda hadisələrin inkişaf ssenarisinin ehtimalı əsasında ənənəvi SWOT-təhlilini tənzimləmək və ya onların ehtimallarına görə biznesdə xarici təhlükələrə qarşı prioritetlər yaratmaq və ya beynəlxalq kapital bazarlarının təhlili əsasında Azərbaycan bazarının müvafiq seqmentlərində hadisələrin inkişafını proqnozlaşdırmağa cəhd etmək. Korporativ biznesdə vəzifələrin yaradılması və mədəni təhlil mənasında risklərin idarə edilməsi metodologiyası özü faydalı ola bilər [5, s. 59].

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün zəruri şərtlər üç əsas istiqamətdə formalaşır:

1. Dövlət köməyi
2. Sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri
3. Xarici şərtlər

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün mövcud sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri aşağıdakı sxemdə ifadə olumuşdur.

Sxem 1: Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün sahibkarlıq strukturunun daxili şərtləri

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün dövlət köməyinin iki əsas istiqaməti: birbaşa və dolayı istiqamətləri aşağıdakı sxemdə verilmişdir:

Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafı üçün xarici şərtlər ilk növbədə innovasiya infrastrukturunun formalaşmdırılması istiqamətləri ilə bağlıdır. Həmin istiqamətlərə aşağıdakılar aiddir:

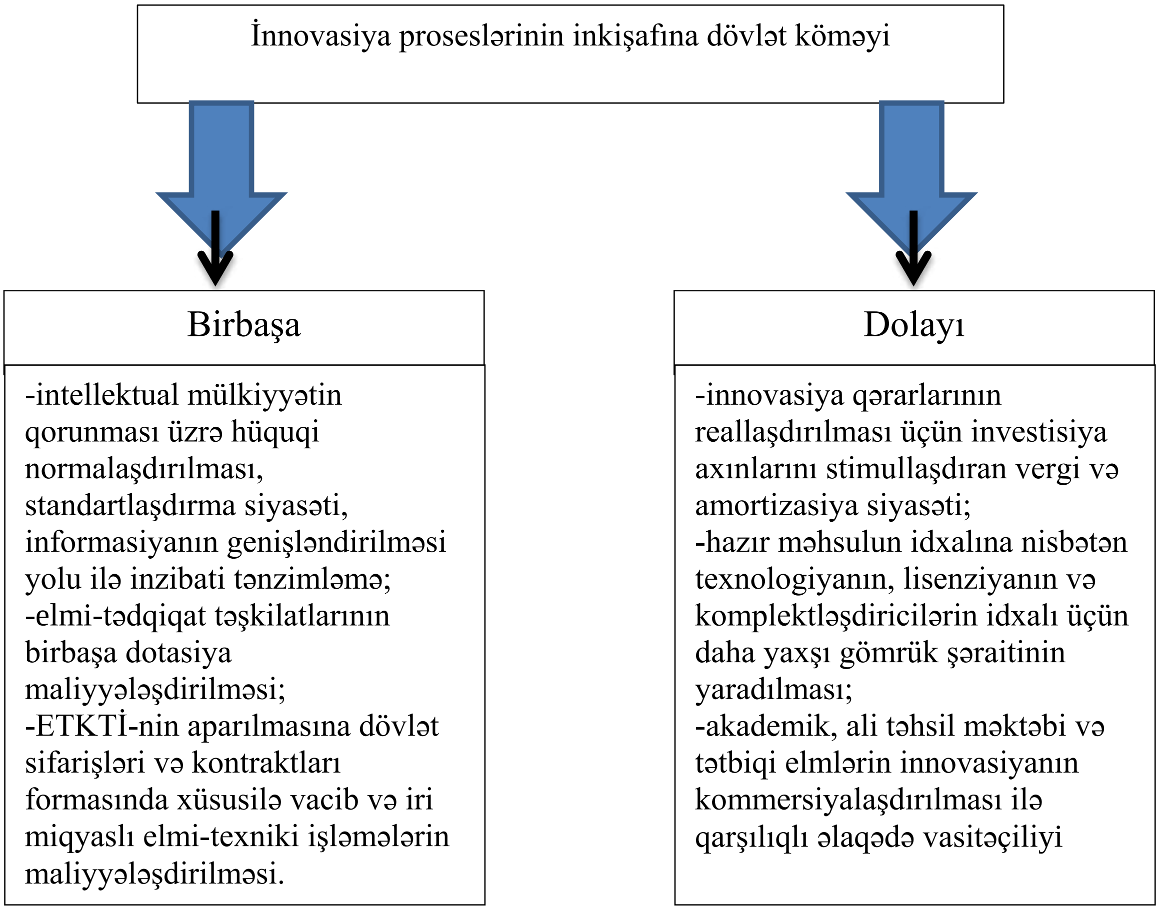
– elmi-istehsal və tədris mərkəzləri sistemlərinin(texnoparklar, texnopolislər, inkubatorlar və s.) yaradılması;

– innovasiya xidmətləri(texnologiya marketinqi, injinirinq, konsaltinq, texnoloji audit və s.) sferasının inkişafı;

– innovasiya proseslərinin informasiya təminatının avtomatlaşdırılmış sisteminin yaradılması;

– investisiyanın effektiv sığortalanma mexanizminin formalaşdırılması.

Sxem 2: Biznesdə innovasiya proseslərinin inkişafına dövlət köməyi

İqtisadi ədəbiyyatda, eləcə də innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktlarında innovasiya yönümlü inkişaf haqqında xeyli həcmdə tədqiqatların mövcudluğuna baxmayaraq, innovasiya, innovasiya potensialı, innovasiya inkişafı, texnologiya transferi kimi anlayışların vahid şərhinə rast gəlinmir. Bu anlayışlara müxtəlif iqtisadi sistemlər üçün müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən yanaşılır [4, s. 28].

"İnnovasiya" terminінə təkcə innovasiya fəaliyyətinin son nəticəsi (yeni məhsul, yeni texnika və ya texnologiyanın mənimsənilməsi, təşkilati və idarəetmə metodlarının yaxşılaşdırılması) kimi deyil, həm də iqtisadi sistemin dayanıqlı inkişafına kömək edən və yeniliyin rəqabətqabiliyyətli məhsula transformasiyasına əsaslanan ən vacib iqtisadi artım amili kimi yanaşmalıdır. İnnovasiya potensialına maliyyə-iqtisadi və intellektual resursların mövcudluğu, habelə iqtisadi sistemin uğurlu innovasiya fəaliyyətinə hazırlıq səviyyəsini müəyyən edən hüquqi, təşkilati-idarəetmə, maddi-texniki, sosial və informasiya amillərinin məcmusu daxildir.

Nəticə

Bazar iqtisadiyyatında rəqabət mübarizəsinin üsullarından birinə çevrilən innovasiyanın başlıca nəticəsi əmək məhsuldarlığını artırmaq və mənfəəti yüksəltməkdən ibarətdir. Yəni innovasiya, sadəcə, iqtisadi artım sürətinin artırılması baxımından deyil, həm də iqtisadi inkişafın istiqamətinin dəyişdirilməsi və həyat standartları səviyyəsinin yaxşılaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bazar münasibətləri şəraitində elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə etməklə, iqtisadiyyatda innovasiyalara əsaslanan inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi aktual problemlərdən biridir. İnnovasiyaların yaradılması spesifik xüsusiyyətə malik biliklər tələb edir. Əslində, intellektual potensialın cəmiyyətdə miqyası daha genişdir. Bu da onu elmi-texniki potensialdan fərqləndirən əsas cəhətdir. Çünki intellektual potensial cəmiyyətin intellekt səviyyəsini səciyyələndirir və bütövlükdə təhsil səviyyəsinin əsas göstəricisi hesab olunur. Elmi-texniki potensial isə cəmiyyətdə sosial-iqtisadi inkişafa nail olunması üçün elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, tətbiqi, təcrübədən keçirilməsi və s. proseslərdə bilavasitə iştirak edən resurslarla səciyyələndirilir. Qeyd olunan məqamların spesifik xüsusiyyətləri hər bir ölkədə bu və ya digər formada təzahür edən münasibətlər sistemi ilə müəyyənləşdirilir, bu isə milli innovasiya sistemi kimi xarakterizə edilir.

Ölkədə innovasiya fəaliyyətinin sürətlənməsi və davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması üçün bir sıra tədbirlərin görülməsi vacibdir ki, onlara da aşağıdakılar aid edilə bilər: milli rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına yönəldilmiş innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması; insan kapitalının formalaşmasına təkan verən təhsil, ixtisas və peşə sahəsində müvafiq siyasətin aparılması; innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı olan büdcə-vergi tənzimlənməsinin mütəmadi qaydada həyata keçirilməsi; kiçik innovasiya sahibkarlığı üçün xüsusi güzəştli vergi sisteminin tətbiq olunması; innovasiya sferasının davamlı maliyyə təminatının həyata keçirilməsi və s. Bu istiqamətlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda deyil, sistem şəklində həyata keçirilməsi innovasiyanın inkişafına, milli iqtisadiyyatın müvazinətli fəaliyyət göstərməsinə səbəb ola bilər. Ümumilikdə, innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin məqsədi iqtisadiyyatın bütünlükdə normal fəaliyyət göstərməsini təmin edən şəraitin yaradılması və sahibkarların beynəlxalq əmək bölgüsündə sabit iştirak edərək, optimal səmərə əldə etməsidir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev M.Ə “Biznesin təşkili və idarə edilməsi” Baki 2010
2. Əzizova G. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı : – İqtisad Universiteti‖ nəşriyyatı, 2012.
3. Gauntlett D.A. Insurance Coverage of Intellectual Property Assets, CCH Incorporated, 2013, 1512 p.
4. Kazımlı X.H, Quliyev İ.O ”İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi” Bakı 2011
5. Qasımov F.H, Əliyev T.N Milli innovasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi.Elm və Təhsil-Bakı 2013.
6. Manafov Q.N “Sahibkarlıq nəzəriyyəsi” Bakı 2011
7. Şiryayev V.İ., Şiryayev Y.V “Biznes prosesləri idarəetmə” Bakı 2013

The Importance Of Increasing The Economic Efficiency Of Innovation Projects In Strategic Business Management

Summary

Business innovation is an organization's process for introducing new ideas, workflows, methodologies, services or products. İnnovation which calls for using technology in new ways to create a more efficient organization, business innovation should enable the achievement of goals across the entire organization, with sights set on accomplishing core business aims and initiatives. Innovation often begins with idea generation, wherein ideas are narrowed down during brainstorming sessions after which leaders consider the business viability, feasibility and desirability of each idea. In article analyzed essence, features and structure efficiency economic systems and factors influencing it. Are described methodical approaches to an estimation of efficiency of activity of innovative structures, including ICT-technoparks.

Важность повышения экономической эффективности инновационных проектов в стратегическом управлении бизнесом

Резюме

Бизнес-инновации – это процесс организации для внедрения новых идей, рабочих процессов, методологий, услуг или продуктов. Инновации, которые требуют использования технологий новыми способами для создания более эффективной организации, бизнес-инновации должны обеспечивать достижение целей во всей организации с ориентацией на достижение основных бизнес-целей и инициатив. Инновации часто начинаются с генерации идей, когда идеи сужаются во время мозгового штурма, после которого лидеры рассматривают жизнеспособность бизнеса, осуществимость и

желательность каждой идеи. В статье проанализированы сущность, особенности и структура эффективности экономических систем и факторов, влияющих на нее. Описаны методические подходы к оценке эффективности деятельности инновационных структур, в том числе ИКТ-технопарков.

Rəyçi: dos. S.Ş.Qurbanova

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 13 yanvar 2020 Qəbul edilib: 18 yanvar 2020

PEDAQOGİKA PEDAQOGY ПЕДАГОГИКА

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/59-62
Эллада Муса гызы Кулиева
Бакинский славянский университет

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Ключевые слова: *модернизация образования, повышение квалификации, дополнительное образование, самообразование, наставничество, тренинг, микрообучение, аттестация, технология*
Key words: *modernization of education, advanced training, additional education, self-education, mentoring, training, micro-education, certification, technology*
Açar sözlər: *təhsilin modernləşdirilməsi, qabaqcıl təlim, əlavə təhsil, özünü təhsil, mentorluq, təlim, mikro təhsil, attestasiya, texnologiya*

Модернизация современного педагогического образования в условиях современности является важным условием его дальнейшего успешного развития на рынке образовательных услуг. Как известно, именно педагогу принадлежит особая роль в качественном развитии современного образования и социокультурной модернизации страны в целом. Новые условия предлагают обновления содержания, организационных форм и методов обучения в вузе, перехода от дисциплинарного подхода к междисциплинарности и комплексности образования, подготовку педагога не только предметника, но и носителя социально и профессионально значимых качеств.

Современные условия предусматривают совершенствования деятельности и институтов послевузовского педагогического образования, так как непрерывность профессионального образования педагога является предпосылкой развития его творческих способностей и индивидуального педагогического опыта. Повышение квалификации как вид дополнительного профессионального образования направлено на освоение новых общетеоретических знаний, совершенствование профессиональных умений и навыков, освоение передового опыта, адаптацию учителей к динамично изменяющемуся содержанию их труда, формированию готовности к выполнению трудовых функций.

Установка на повышение квалификации как ступень непрерывного образования должна приобрести для учителя статус личностно значимой ценности, побуждающей его к усвоению новых знаний и умения их использовать в практической деятельности. Интерес к повышению квалификации и профессиональной переподготовки взрослых возрос во второй половине XX века. В 1970 г. в материалах Юнеско впервые был поставлен вопрос о непрерывном повышении квалификации специалистов и сформулированы принципы непрерывности образования. В странах Западной Европы, США деятельность по повышению квалификации специалистов первоначально была сосредоточена непосредственно в фирмах, компаниях, консультационных центрах и пр., которые определяли уровень их профессиональной подготовки. Ныне повышение квалификации в зарубежных странах стимулируется аттестациями специалистов, однако в большинстве стран нет стандарта повышения квалификации, за исключением Франции, Италии, Испании, цель которых заключается в контролировании общенациональных стандартов при повышении квалификации специалистов. Так, в США в середине 90-х годов в системе повышения квалификации учителей был распространен персонологический подход, использовались теоретические ориентации. Ряд исследователей при этом, ориентируясь на теоретической ориентации обучения в системе повышения квалификации, акцентировали внимание на изучении психосоциального развития личности на разных этапах его жизни (Дж.Левинджер, Э.Эриксон, Ж.Пиаже и др.).

Дж.Левинджер выделял 10 психосоциальных стадий развития, в ходе которых личность адаптируется к внешней среде, совершенствуется, повышается при этом его интеллектуальное и моральное развитие, возрастает способность к самосовершенствованию. Американским исследователем Л.Спринтоном были также разработаны различные программы повышения квалификации учителей. Он считал, что эффективное психологическое вмешательство может стимулировать переход индивида на более высокие стадии психосоциального развития. При этом он отстаивал связь теории с практической деятельностью учителей в школах, помощь квалифицированных наставников, использование как методов обучения - ролевой игры, создание дискуссионных ситуаций, анализа, самоанализа т пр.

Л.Спринтон считал, что в ходе обучения учителя должны быть ознакомлены с целями обучения, с основами коммуникативной культуры, участвовать в лабораторных работах, в моделировании ситуаций максимально приближенных к условиям школьной среды. Завершаться работа должна практикумом в школе (2).

Как в странах Западной Европы, так и в США в условиях современности значительное внимание отводится интенсификация повышения квалификации. В системе повышения квалификации специалистов используют: опытное обучение и умение учиться, критическое рассуждение и самообразование.

Так, в США распространенной формой повышения квалификации являются краткосрочные курсы со сроком обучения от двух недель до двух-трех месяцев с отрывом от производства, в целях повышения квалификации широко используют и самообразование. В большинстве штатов США учителя через каждые пять лет проходят аттестацию и за этот период они должны набрать определенное число кредитов, т.е. часов занятий в системе повышении квалификации. При этом учитель имеет право выбрать занятия в университетах, на курсах местных отделов образования, в исследовательских институтах. Кредиты они получают и за участие в конференциях, публикации журнальных статей. Такая система повышения квалификации содействует повышению творческих возможностей учителей, при этом лучшие получают ранг «вдохновитель», т.е. право на сокращенную учебную нагрузку и надбавку к заработной плате (3).

В США для учителей организуются и послеуниверситетские тренинги, а для начинающих учителей создается институт наставничества, в ходе которого опытные учителя оказывают посильную помощь начинающим коллегам. Послеуниверситетская подготовка предполагает две модели наставничества: формализованный и гуманистически ориентированный. Обе модели предусматривают определенный состав наблюдателей (кураторов), куда входят: учитель-наставник, директор школы, представитель высшего образования. В первой модели деятельность наставника, его профессиональный стиль служит образцом для молодого педагога, напоминает ученическую модель педагогического образования. Однако в последние годы в США широкое распространение получает неформализованное гуманистически ориентированное наставничество, которое ведет к отказу от нормативно-оценочной позиции, не предусматривает систематического посещения занятий начинающих педагогов куратором, выполнения ими тренинговых программ и пр., а предусматривает субъект-субъективное взаимодействие наставника и новичка, что в большей степени стимулирует их активность и инициативу (4).

Современные программы повышения квалификации педагогических кадров в странах Западной Европы предусматривают интеграцию учебной и профессионально-педагогической деятельности, демократизацию управления учебным процессом.

Повышение квалификации учителей осуществляется как на базе конкретных школ, где учитель может быть максимально интегрирован в школьную среду, так и во внешкольных учреждениях – курсах на базе университетов, семинарах и пр. Исследователи В.Д.Холи, И.Л.Валли считают, что работа над групповыми проектами, участие в коллективной опытно-экспериментальной работе в школе считается наилучшим способом повышения квалификации, так как сотрудничество профессионально обогащает каждого участника работы и содействует повышению качества образования. В процессе повышения квалификации учителей систематически осуществляется оценка его качества деятельности специалистами, администрацией школы, экспертами как с точки зрения усвоенных методик преподавания, так и учебных достижений учащихся школы. Данная система подготовки кадров учителей направлена на развитие школьной среды, так как школа оказывается вписанной в формулу интересов образовательных программ.

Реализация данной формы повышения квалификации педагогических кадров позволяет связать теорию с практикой, личные и коллективные потребности, совместно решать общие проблемы, повысить качество образования (5).

Изучение зарубежного опыта показывает, что профессиональному росту начинающих учителей в большей степени содействует помощь опытных наставников в школах, непосредственно на рабочем месте.

Так в Англии для молодых специалистов вводится практика «вводного года», в процессе которого за счёт снижения преподавательской нагрузки он имеет возможность заняться самообразованием (6).

Курсы повышения квалификации в Англии осуществляет Департамент образования и науки, институты педагогики при университетах, независимые консультационные центры, местные органы образования, учительские центры и школы.

В Германии повышение квалификации осуществляется на трех уровнях: земельном, региональном и муниципальном. Центральной структурой в повышении квалификации является земельный институт повышения квалификации. В Германии функционируют как долгосрочные, так и краткосрочные курсы. Повышение квалификации является обязанностью каждого учителя, в школах данная работа планируется и проводится в рамках школьной программы. Учитель-стажер в Германии участвует в работе образовательного семинара, изучает предметную дидактику, нарабатывает профессионально-педагогические навыки в школе. Современные немецкие исследователи - А.Шмут, Р.Миллер, Х.Зиберт и др. в системе повышения квалификации учителей отстаивают широкое применение наставничества, тренингов, семинаров и диалогов.

Во Франции основная роль в системе повышения квалификации принадлежит Академическим миссиям по переподготовке работников системы национального образования, которые организуют курсы повышения квалификации для работников системы образования. Система повышения квалификации учителей во Франции направлена на совершенствование профессионального и общекультурного уровня учителей, обновление знаний. Академические миссии, летние университеты, краткосрочные стажировки, организуемые для педагогов и руководителей всех типов школ, обеспечивают непрерывность процесса совершенствования педагогического персонала в период их профессиональной деятельности.

В Японии аттестация педагогического персонала предусматривает обязательное повышение квалификации каждые пять лет и соответственно повышение их заработной платы. В зарубежных странах при повышении квалификации педагогических работников широко применяется микрообучение.

Широкое распространение в системе повышения квалификации на современном этапе получает дистанционное обучение, инновационные методы обучения, игровые технологии, модульный принцип освоения программ обучения, работа в команде и пр.

Программа повышения квалификации дает возможность изучат психолого-педагогические проблемы, ознакомиться с передовым опытом учителей, современными технологиями обучения и воспитания.

Широко используются и традиционные организационные формы обучения:

- лекции включают слушателей в процессе размышления над путями использования теоретического материала в практической деятельности;
- семинарские занятия содействуют развитию практических умений и опыта творческой деятельности;
- практические занятия формируют опережающие умения и навыки, направленные на развитие творческой направленности педагогической деятельности.

В системе повышения квалификации наряду с интерактивными технологиями используется групповая работа, технологии создания «моделей деятельности», «мозговой штурм», которые содействуют активизации познавательных возможностей обучаемых.

Широко используется создание конфликтных ситуаций и совместное решение проблем, моделирование ситуаций, максимально приближенных к школьной жизни.

Современные условия требуют постоянного обновления педагогических знаний, творческого характера педагогической деятельности, обеспечения учителя необходимыми знаниями и умениями для успешной профессионально-педагогической деятельности.

Литература

1. Зарубежный опыт последипломного образования. Под ред. Никандрова О.М. СПб, 1992.
2. Гаргай В.Г. США: персонологический подход в повышении квалификации учителей. // Педагогика, 1993 № 1
3. Жуковский И.В. Центры педагогической информации Франции. // Педагогика, 2002 № 6
4. Шиян О.Я, Послеуниверситетский тренинг учителей США: новые ориентиры. // Педагогика, 1996 № 1
5. Гаргай В.Г. Повышение квалификации учителей на Западе: новые подходы. // Педагогика, 2003 № 2.
6. Жур. Вопросы образования, № 2008 № 3

Xarici ölkələrdə ixtisaslı müəllim hazırlığı yolları

Xülasə

Məqalədə ABŞ və Qərbi Avropada ali təhsildən sonrakı pedaqoji təhsil institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məsələləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, əlavə peşə təhsili növü kimi qabaqcıl təlim yeni ümumi nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə, müəllimlərin peşə bacarıqlarının artırılmasına, qabaqcıl təcrübənin mənimsənilməsinə və praktik fəaliyyətdə istifadə olunmasına, dəyişən iş şəraitinə uyğunlaşdırılmasına yönəldilib.

Ways of teacher training in foreign countries

Summary

The article discusses the issues of improving the activities of postgraduate teacher education institutions in the United States and Western Europe. It is noted that advanced training as a type of additional professional education is aimed at mastering new general theoretical knowledge, improving professional skills of teachers, mastering advanced experience and using it in practical activities, adapting them to changing working conditions.

Рецензент: доц. З.Меджидова

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 21 yanvar 2020 Qəbul edilib: 24 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/63-66
Səlbi Ağamehdi qızı Abbasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
s-asadzade@mail.ru

SPASTİK DİPLEGİYA DİAQNOZLU UŞAQLARIN NEYROPSİXOLOJİ TƏDQİQİ

Açar sözlər: *neyropsixoloji, qnostik funksiyalar, praksis, psixi funksiyalar, serebral iflic, spastik diplegiya*
Key words: *neuropsychological, gnostic functions, praxis, cerebral palsy, spastic diplegia*
Ключевые слова: *нейропсихологическая, гностические функции, праксис, церебральный паралич, спастическая диплегия*

Məktəb yaşlı serebral iflicli uşaqlarda ali psixi funksiyaların neyropsixoloji təhlili onların təhsili və korreksiya – inkişafetdirici prosesdə psixoloji-pedaqoji müşayəti üçün fərdi proqramların işlənilməsinə imkan verir.

Tədqiqatlar psixometrik (Veksler metodikasının uşaq variantı ilə müayinə) və neyropsixoloji olmaqla əsas iki istiqamətdə aparılmışdı. Bu istiqamətlər aşağıdakı bloklardan təşkil olunmuşdu:

1) qnostik funksiyaların tədqiqi: görmə (əşyaların və onların təsvirlərinin tanınması), eşitmə (ritmlərin və ayrıca fonemlərin təkrarlanması), qnozis;

2) praksis funksiyaların tədqiqi: konstruktiv, kinestetik praksis;

3) əqli iş bacarığının tədqiqi: eşitmə və görmə modallığında yaddaşın, diqqətin (həcm, konsentrasiya, keçid, iradilik);

4) fikri proseslərin keyfiyyət təhlili: ümumiləşdirmə, əqli nəticə;

5) qrafik bacarıqların tədqiqi: rəsmlər, hərf və rəqəmlərin yazılışı

Əldə olunmuş empirik məlumat aşağıdakı sxemlə təhlil olunmuşdu:

3 bal - tapşırığın səhvsiz yerinə yetirilməsi;

2 bal - tapşırığın yerinə yetirilmə sürəti ilə əlaqədar kobud olmayan
səhvlər, uşağın özü tərəfindən aşkar edilərək müstəqil düzəldilir;

1 bal - kobud səhvlər

Kəmiyyət qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi aparılmışdı:

а) tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün orta balın hesablanması;

б) əldə olunmuş qiymətlər faizə çevrilərək tapşırığın yerinə yetirilməsinin müvəffəqiyyət əmsalının çıxarılması (MƏ);

в) hər proba üçün orta MƏ hesablanması.

Səhvlərin keyfiyyət təhlilinə uşağın fəaliyyətinin dinamik və zaman parametrləri, buraxılmış səhvlərə verilən reaksiyanın xüsusiyyətləri, səhvlərin müstəqil olaraq aradan qaldırılması haqqında məlumatlar daxil olur. Qeyd olunanlar bu və ya digər psixi funksiyaların formalaşma səviyyəsi, onların keyfiyyət xüsusiyyətləri, defisitlik səviyyəsi haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Bundan başqa, özünənəzarət və davranışın iradi tənzimlənməsi, eləcə də emosional davamlılıq və motivasiyanın xüsusiyyətləri kimi psixi fəaliyyət komponentlərinin formalaşma səviyyəsini qiymətləndirmək olar.

Kontrol qrupa 8 yaşdan 14 yaşa qədər olan intervalda 60 nəfər sağlam, dərsdə müvəffəqiyyətli olan məktəblilər daxil edilmişdir. Hər qrupda 20 nəfər olmaqla üç yaş qrupu ayırd edilmişdi : 8 yaşdan 10 yaşadək olan kiçik məktəb yaşı dövrü; 10 yaşdan 12 yaşadək orta məktəb yaşı dövrü; 12 yaşdan 14 yaşadək böyük məktəb yaşı dövrü.

Sağlam şagirdlərin neyropsixoloji müayinəsinin təhlili aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verdi :

– Yaş artdıqca uşaqlarda qnostiko-praksis, mnemik və fikri funksiyaların inkişafında effektivlik artır.

– Psixi funksiyaların keyfiyyət təhlilinə yönəlmiş neyropsixoloji metodikaların istifadəsi həmin funksiyaların inkişafında müəyyən heteroxronluğu üzə çıxarmağa imkan verir. Bu eşitmə qnozisi ilə müqayisədə görmə qnozisinin daha yüksək səviyyəli inkişafında təzahür edir. Eşitmə-nitq yaddaşı ilə müqayisədə görmə yaddaşının daha yüksək inkişafı qeyd olunur. Xüsusən kiçik məktəbli yaşı dövründə konstruktiv praksisin yetərincə inkişafı fonunda məkani təşkilat və məkani yaddaş, nitqi tənzimləməyə əsaslanan mürəkkəb hərəki proqramların yerinə yetirilməsində çətinliklər müşahidə olunur.

Sağlam şagirdlərin tədqiqindən əldə olunan məlumatlar serebral iflicli uşaqların müayinəsinin nəticələri ilə müqayisə edilmək üçün istifadə edilmişdir.

Serebral iflicin diplegiya forması ilə 8 yaşdan 12 yaşadək olan 112 uşaq dörd əsas qrupa ayrılaraq müayinə edilmişdi.

I qrupa daxil edilən uşaqların intellektual inkişaf səviyyəsi norma diapazonunu əhatı edir. Bütün uşaqlar müstəqil və ya əsanın köməyilə hərəkət edirdilər. Onlar kütləvi məktəbin proqramı ilə təhsil alırdılar. Bu qrupun bütün uşaqlarının tibbi anamnezində vaxtından əvvəl dünyaya gəlmə və psixomotor inkişafda ləngimə qeyd olunub. Nitq tərəfindən heç bir kənaraçıxma müşahidə olunmur. Bu uşaqlar sağlam uşaqlarla müqayisədə Veksler metodikasının bütün şkalaları üzrə daha aşağı göstəricilərə malik idilər, amma hafizə və diqqət göstəricilərində əhəmiyyətli fərqlər nəzərə çarpırdı.

Səhvlərin təhlili diqqətin keçirilməsi və paylanılmasında çətinlikləri üzə çıxardı. Uşaqlarda görmə və eşitmə qnozisinə aid tapşırıqlarda çətinliklər müşahidə olunurdu. Bu çətinliklər diqqətin davamsızlığı ilə şərtlənir. Uşaqlar hərəkətlərin məkanda təşkilini, motor proqramın elementlərinin məkan xüsusiyyətlərinin yadda saxlanılmasında çətinliklərlə üzləşirdilər.

Bu qrupun uşaqlarının çoxunda sağlamlara nisbətdə iş tempinin ləngiməsi müşahidə olunurdu. Detalların məkani analizi və sintezində səhvlər aşkar olmamışdı. Eşitmə və görmə yaddaşının həcmi yaş norması daxilində idi. Səhvlərin keyfiyyət təhlili göstərdi ki, bu qrupun uşaqlarında yadda saxlanılmalı materialın elementlərinin ardıcıllığının mənimsənilməsində, həm eşitmə, həm də görmə modallığında, sözlərin təhrif olunmasında, onların inert olaraq təkrarlanmasında çətinliklər təzahür etmişdi. Beləliklə, qorunmuş intellekt fonunda serebral iflicli uşaqlar olan bu qrupda neyropsixoloji müayinə prosesində psixi proseslərin neyrodinamikasının bir sıra pozulmaları müşühidə olunurdu.

USİ-nin diplegiya formalı (25 %) II qrupunda verbal funksiyaların kifayət qədər inkişafı olsa da, intellektin strukturu disharmoniyanın ifadə olunması ilə fərqlənirdi. Keyfiyyət təhlili bu qrupa aid uşaqlarda həm iş tempinin ləngliyini, həm də məkani sintezdə çətinlikləri üzə üzə çıxardı.

Neyropsixoloji müayinə diqqətin keçirilməsi və paylanılmasında yaranan çətinlikləri üzə çıxardı. Bir sıra tapşırıqları yerinə yetirərkən uşaqlar tez-tez hərf və rəqəmləri itirir, bəzən isə yazılışına görə oxşar işarələri qeyd edirdilər. Hafizənin xüsusiyyətlərinin təhlili göstərdi ki, uşaqlar təcrid olunmuş rəqəm və sözlərlə müqayisədə məntiqi strukturları daha yaxşı yadda saxlayırdılar. Görmə modallığında yadda saxlanılan materialın həcmi, eşitmə modallığına nisbətən daha artıq idi. Keyfiyyət təhlili göstərdi ki, uşaqlar kobların üzlərini və nümunələri daha fəal müşahidə edir, fiqurlar düzəltmək üçün kubların müvafiq üzlərini seçə bilirdilər. Bununla yanaşı verilmiş nümunə üzrə məkanda detalları yerləşdirməkdə çətinlik çəkirdilər. Bu göstərici, onlarda konstruktiv nümunələrin təhlili prosesində intellektual aktların bütün strukturunun qorunduğuna, amma məkanda konstruksiya elementləri ilə əməliyyatlar aparmaq bacarığının formalaşmadığına dəlalət edir. Bir sıra tədqiqatçılar konstruktlaşdırmağın bu kimi xüsusiyyətlərini yetkin xəstələrdə sol yarımkürə qabığının əmgək-ənsə şöbələrində pozulmalarla əlaqələndirirlər. Əldə olunmuş məlumatlar serebral iflicli uşaqların tədqiq olunan bu qrupunda beynin sol yarımkürəsinin əmgək-ənsə paylarının inkişafsızlığı haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Bir çox halda onlarda nəinki riyazi məsələlərin həllində, həmçinin demək olar ki, bütün test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində ləng temp müşahidə olunurdu. Psixi proseslərin neyrodinamik xüsusiyyətlərinin inkişafsızlığı ümumi ləngimə fonunda qeyd olunurdu. Bu qrupa daxil edilmiş xəstələrdə intellektin normal səviyyədə inkişafı ilə yanaşı ali psixi funksiyaların pozulması müşahidə olunurdu. Məşğələ prosesində uşaqlar özlərinə tənqidi yanaşaraq, buraxılmış səhvlərə görə narahat olur və onları özləri tərəfindən aradan qaldırılmasına görə icazə istəyirdilər. Məktəb müvəffəqiyyətinin təhlili göstərdi ki, uşaqların çoxu digər fənlərin öhdəsindən yaxşı və ya qənaətbəxş gəlsələr də, riyaziyyatın mənimsənilməsində çətinliklərlə üzləşirdilər.

Üçüncü qrupa (42,8 %) psixoorqanik sindromlarla ifadə olunan əqli gerilikli uşaqlar daxil edilmişdi. İntellekt səviyyəsi, xüsusilə qeyri verbal şkalalar üzrə orta normadan aşağı diapazonda idi. Bu qrupun uşaqlarında intellektin perseptiv təşkili ilə əlaqədar tapşırıqlar yerinə yetirilərkən aşağı göstəricilər müşahidə olunurdu.

Keyfiyyət təhlili göstərdi ki, uşaqlar təlimatı düzgün başa düşür, konstruksiyanın ümumi formasını ayırd etməyə cəhd edirdilər. Hətta təlim və köməkçi vasitələrlə belə , onlar məkanda detalları düzgün yerləşdirməyin öhdəsindən gələ bilmirdilər. Kossa testinin yerinə yetirilməsinin təhlili buraxılmış səhvlər iki əsas qrupa ayrılmışdı: uşaqlar tərəfindən nümunənin kobud sxematik quraşdırılması kimi uyğunsuzluq səhvləri; düzgün konstruksiya olunmuş formanın çevrilmiş şəkli.

Görmə qnozisinin yoxlanılması üçün tapşırıqlarında bəzi uşaqlar, əsasən də kiçik məktəbli yaşı dövründə əşyaların təsvirinin və hərflərin mürəkkəbləşmiş variantlarını tanımaqda çətinlik çəkirdilər. Bəzi uşaqlarda məktəbdə təhsilin erkən mərhələlərində hərf və rəqəmlərin yazılışında davamlı çətinliklər müşahidə olunurdu. Onlar yazdıqlarını ya çevrilmiş, ya da güzgü effekti ilə yazır, dəftərin sətrindən və damasından düzgün istifadə edə bilmirdilər. Mexaniki yaddaşın həcmi, xüsusilə də eşitmə modallığında bu uşaqlarda, əvvəlki qruplardan daha aşağı idi. Uşaqlar məzmunlu teksti daha yaxşı yadda saxlayır, əqli nəticə

ardıcıllığını düzgün tərtib edirdilər, hekayələrdə səbəb-nəticə əlaqələrini ayıra bilirdilər. Sözlü ümumiləşdirmələrin səviyyəsi digər qruplardan fərqlənmir, amma cavablar tam dəqiq deyildi [1; 40].

Ayrı-ayrı psixi funksiyaların qeyri bərabər inkişafına baxmayaraq, bu qrupun uşaqları xüsusi internat məktəblərdə və ya evdə kütləvi məktəb proqramı ilə təhsil alırdılar. Onların nəinki riyaziyyatın, eləcə də ana dili, coğrafiya və digər fənlərin mənimsənilməsində də çətinlikləri yaranırdı. Uşaqların çoxu ikinci təhsil ilinə qalırdılar.

Dördüncü qrupda xəstələrdə həm verbal, həm də qeyri verbal göstəricilər üzrə intellekt səviyyəsinin enməsi müşahidə olunurdu ki, bu da əqli geriliyin yüngül səviyyəsinə müvafiq idi. Emosional səviyyə uşaqlarda əvvəlki qruplarla müqayisədə yetərincə aşağı olmuşdur. Uşaqlar tapşırıqları yerinə yetirərkən öz fəaliyyətlərinin proqramlaşdırılmasında çətinliklərlə üzləşirdilər. Onlar nümunəni qabaqcadan təhlil etmədən (nümunədən uzaqlaşaraq) konstruktiv məsələlərin həllinə başlayırdılar. Detallarla xaotik manipulyasiya qeydə alınırdı. Öyrədici məşğələlər prosesində eşitmə nitq yaddaşı tədqiq olunarkən müəyyən olunmuşdur ki, yadda saxlanılan materialın hafizədə qorunması ilə nəzərəçarpacaq çətinliklər mövcuddur. Materialı təkrarlayarkən uşaqlar tekstdə olmayan sözləri və rəqəmləri əlavə edirdilər. Analoji səhvlər görmə modallığında da materialı yadda saxlayarkən müşahidə olunurdu. Diqqətin keçirilməsi və paylanılmasında çətinliklər bir sıra uşaqlarda impulsivlik, narahatlıq kimi davranış xüsusiyyətləri ilə birləşirdi. Bir-birinin daxilində yerləşmiş və ya təsvir edilmiş konflikt tərkibli fiqur və təsvirlərin qavranılmasında (Poppelreyter testi) bəzi müayinə olunanlar əşyaların düzgün tanınmasında çətinlik çəkirdilər. Eləcə də, zehni işdə də nəzərə çarpacaq pozulmalar üzə çıxarılıb. Bəzi uşaqlarda öz davranışına qarşı tənqidi yanaşma səviyyəsi aşağıdır. Bütün uşaqlar xüsusi korreksiya proqramları üzrə xüsusi müəssisələrdə, internatlarda və ya evdə təhsil alırdılar [2; 37-83].

USİ-nin diplegiya formasının tədqiqində psixometrik və neyropsixoloji metodların istifadəsi göstərdi ki, intellektin ümumi göstəricisinin enməsi konkret beyin disfunksiyası ilə şərtlənir. USİ-nin həmin kliniki qrupunun xarakterik xüsusiyyətləri ayırd edilmişdir:

– qeyri bərabər intellektual inkişaf: intellektin normal inkişafından əqli gerilik səviyyəsinədək ;

– ali psixi funksiyaların pozulmasının müxtəlif dərəcəli lokalizasiyası ilə şərtlənənə psixi inkişaf ləngiməsi;

– zəif ifadə olunmuş intellektual çatışmazlıq zamanı parsiallıq, ayrı-ayrı psixi funksiyaların (diqqət, hafizə, görmə-məkani qnozis və praksisin təşkili) qeyri bərabər inkişafı;

– daha aydın ifadə olunan intellektual inkişafsızlıqda isə bu təzahürlər total xarakter daşıyır və ümumi psixi inkişafsızlıqda vacib yer tutur;

– intellektual çatışmazlığın bütün səviyyələrində məkani analiz və sintezin pozulması qeyd olunur.

Məkani analiz və sintezin pozulması serebral iflicin bu forması üçün spesifik hesab olunur və beynin əmgək-ənsə strukturlarının inkişafsızlığına işarədir. Lakin serebral iflicin diplegiya formasında görmə-məkani sintezin pozulmalarının neyropsixoloji strukturu eyni cür təzahür etmir: görmə-məkani funksiyaların müxtəlif tipli fərdi qüsurlarından onların total pozulmalarınadək [3; 53].

I və II qrupa aid edilmiş uşaqlarda konstruksiya prosesində intellektual aktın strukturunun qorunması müşahidə edilirdi, amma məkanda konstruksiya elementləri ilə əməliyyatlarda çətinliklər üzə çıxmışdı. Neyropsixoloji təhlil görmə qavrayışının fraqmentarlığını təsdiq etmədi. Amma görmə qavrayışının görmə-konstruktiv fəaliyyətdən üstünlüyü müşahidə olunurdu. Yəni görmə informasiyasının sinxron qavranılması sadə tapşırıqların yerinə yetirilməsində qorunmuş olur, amma mürəkkəb konstruktiv proqramın qurulması və reallaşması lazım gələrsə, pozulmur.

III və xüsusilə də IV qruplarda məkani sintezin kobud səhvləri görmə qnozisinin və tapşırıqda ilkin istiqamətin çətinlikləri ilə birləşirdi. Bu da görmə-məkani sintezin total inkişafsızlığından irəli gəlir. Nəticədə hərəkətlərin məkanda təşkilini, konstruksiyalaşdırmanı və şəkil çəkməni, eləcə də uşaqlarda hesab əməliyyatlarının formalaşmasını çətinləşdirir.

Plastik diplegiya formasında olan serebral iflicli uşaqların neyropsixoloji müayinəsi göstərir ki, onlarda qabıq funksiyaları müxtəlifliyi ilə seçilir. Bu, uşaqlarda neyropsixoloji simptomatikanın qeyri spesifikliyi və onun diaqnostikasının qeyri müəyyənliyindən xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. «Детский церебральный паралич: диагностика и коррекция когнитивных нарушений» Учебно-методическое пособие, РНИМ Университет им. Н.И.Пирогова, Москва 2012

2. Козявкин В.И., Шестопалова Л.Ф., Подкорытов В.С. «Детские церебральные параличи» Медико-психологические проблемы, Львов 1999

3. Никитина М.Н. « Детский церебральный паралич» , Москва «Медицина» 1979

Neuropsychological examination of children with diagnosis of spastic diplegia
Summary

The use of neuropsychological techniques aimed at a qualitative analysis of mental functions allows us to identify a certain heterochronism in the development of these functions. This is manifested in a higher level of development of visual gnosis compared with auditory gnosis. There is a higher development of visual memory compared with auditory-speech memory. There are difficulties with the implementation of complex organizational programs based on spatial organization and spatial memory in the context of the development of constructive practice, especially in primary school age.

Нейропсихологическое обследование детей с диагнозом спастической диплегии
Резюме

Использование нейропсихологических методик, направленных на качественный анализ психических функций, позволяет выявить определенную гетерохронность в развитии этих функций. Это проявляется в более высоком уровне развития зрительного гнозиса по сравнению со слуховым гнозисом. Наблюдается более высокое развитие зрительной памяти по сравнению со слухово-речевой памятью. Существуют трудности с реализацией сложных организационных программ, основанных на пространственной организации и пространственной памяти, в контексте развития конструктивной практики, особенно в младшем школьном возрасте.

Rəyçi: p.e.d.S.Aslanova

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 18 yanvar 2020 Qəbul edilib: 22 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/67-71
Səbinə Ramiz qızı Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
s-asadzade@mail.ru

AUTİSTİK SPEKTR POZULMASI ZAMANI NİTQ VƏ KOMMUNİKASİYA

Açar sözlər: *autizm, autistik spektr pozulması, nitq, kommunikasiya, nitqdə proqmatika, prosodika, semantika, exolaliya, morfologiya, leksika.*
Key words: *autism, autism spectrum disorders, speech, communication, speech progamics, prosodica, semantics, echolalia, morphology, vocabulary*
Ключевые слова: *аутизм, нарушения аутистического спектра, речь, коммуникация, прогматика речи, просодика, семантика, эхолалия, морфология, лексика*

Autistik spektr pozulması (ASP)-fərqli inkişaf pozulmasıdır. ASP üçün müxtəlif sosial amillərin davamlı kasadlığı xarakterikdir: verbal və qeyri-verbal kommunikasiya, empatiya, emosional inkişaf və sosial ünsiyyətin qavranılmasında çətinliklər. ASP olan insanlar üçün həmçinin davranış stereotipləri, rituallara bağlılıq və məhdud maraqlar xarakterikdir. Nitq inkişafı, mənimsənilməsi normadan kənar olmaya bilər, məsələn, Asperger sindromu. Lakin çox vaxt bu sahədə pozulma olur. Məlumatlara əsasən, belə hallarda, beynin nitqlə əlaqədar olan hissəsinin atipik həcmi bu fərdlərdə müşahidə olunur. Bu hallar beyində nəzərə çarpan yayınmalar olmayan, lakin ASP olan şəxslərdə müşahidə olunmur.

Nitq inkişafı ləngiməsi-ASP məruz qalmış uşaqların valideynlərinin ən geniş yayılmış şikayətlərindən biridir. Çox vaxt ləngimə çox ciddi olur: normal inkişafda 8-12 ayda olduğu halda bu uşaqlar ilk sözləri 38-ci ayında tələffüz edir. Bəzi məlumatlara görə ASP olan şəxslərin 25%-dən 50%-ə qədəri funksional nitq bacarıqlarına malik olmurlar. Demək olar ki, ASP olan bütün şəxslər üçün proqmatika sahəsində spesifik problemlər, qeyri-adi intonasiya və çox vaxt exolaliya xarakterikdir. Bu nitqin digər aspektlərinə də təsir edir: sintaksis, morfologiya, semantika və fonologiya; çox vaxt digər insanların nitqinin qavranılmasında çətinliklər əmələ gəlir. ASP olan şəxslərdə nitqin praqmatik tərəfi xüsusi rol oynayır.

Proqmatika nitqin bəlkə də, ən "sosial" hissəsi sayılır, belə ki, həmsöhbətin ehtiyacları və xüsusiyyətləri haqqında məlumatlılığı nəzərdə tutur. Proqmatika dedikdə, nitqin adətən kommunikasiya vasitəsi kimi istifadəsi başa düşülür, hansı ki, özündə həm verbal (həmsöhbətin səviyyəsindən asılı olaraq, leksikanın seçilməsi, işarə və digər əvəzliklərdən istifadə) həm də qeyri-verbal hissəni birləşdirir: jestlər, üz ifadələri, göz kontaktı və s. Geniş yayılmış fikrə görə bu nitq aspekti idrak nəzəriyyəsi və ya psixi modellə sıx əlaqəlidir. ASP zamanı nitqin proqmatik sahəsi daha çox və daha sabit təsir görür. Məlumatlara əsasən, bir çox hallarda bu məktəb təhsilində çətinliyi olmayan, ASP olan uşaqlarda və hətta uşaq vaxtında ASP diaqnozu qoyulmuş şəxslər üçün də problem olaraq qalır. Bundan başqa digər kommunikasiya pozulmalarından fərqli olaraq, ASP olan şəxslərdə proqmatik nitq problemləri nitq fəallığının artması ilə ağırlaşır .

Tədqiqatlar göstərir ki, bir qayda olaraq, ASP olan şəxslər formal və ya konkret seçilmiş sözlərdən və sosial kontekstdən asılı olmayaraq qeyri-standart qrammatik quruluşlardan istifadə etməyə meyllidirlər. Onlar həmçinin nitq arasında boşluqları əlavə səslərlə, hecalarla doldurmurlar. Başqa çətinliklər də qeydə alınır: həmsöhbətin sualına və ya replikasına adekvat ölçüdə və mövzuda cavab vermək, yerində sual vermək və informasiyanı həmsöhbətə çatdırdıqda onun reaksiyasına diqqət etməyi bacarmamaq [1; 27].

Eləcə də, nitqin "bərpa edilməsi"-öz ifadəsini düzəltmək və dəqiqləşdirmək, yəni deyiləni həmsöhbətin reaksiyası ilə, onun korreksiya barədə xahişi ilə uyğunlaşdırmaq bacarıqları problemli hesab olunur, ASP olan insanlarda dəqiqləşdirmək üçün nəyə ehtiyac duyulduğunu anlamaq çətinləşir. Bəzi eksperimentlər isə göstərir ki, ASP olan insanlar müvafiq "bərpanı" bacarır, lakin bununla yanaşı, çox sayda uyğun olmayan düzəlişlər də edirlər. Proqmatik bacarıqlara həmçinin yalançılıq bacarığı da aiddir. ASP olan uşaqların valideynləri çox vaxt iddia edirlər ki, onların uşağı yalan danışmır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ASP olan şəxslər, ən azı eksperimental şəraitdə aldatmaqda və aldatmaq məqsədini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Lakin yaradılmış situasiyada, onlar məcburi olmadan öz xeyirləri üçün yalan danışmalı olduqları zaman rahatlıqla yalana üz tuta bilirlər. Belə ki, Linin və digərlərinin eksperimentində ASP olan uşaqlar arxadan səs siqnalı assosiasiyası ilə oyuncaqların adlarını tapmalı idilər (məsələn, uşaq proqramında müvafiq oyuncağa işarə edən personajın gülüşü). Eksperimentin əsas anında səs siqnalının oyuncaqla heç bir əlaqəsi olmadıqda, eksperiment aparan guya otaqdan çıxmalı olur və o, qəti xəbərdarlıq edir ki, uşaq arxasına baxmasın. Qayıtdıqdan sonra eksperiment aparan uşaqdan baxıb baxmadığını, arxasında hansı oyuncaq

olduğunu və niyə onun belə düşündüyünü soruşdu. Arxasına baxmış olan uşaqların çoxu-həm ASP diaqnozu verilmiş, həm də tipik inkişafı olan uşaqlar (Tİ) baxdıqları faktını inkar etdilər, baxmayaraq ki, birincilər üçün yalan hekayə üzərində dayanmaq daha çətin idi. Bundan əlavə, ASP olan şəxslər "ağ yalan"ı da bacarırlar (adətən, başqalarının xətrinə dəyməmək və ya məyus etməmək üçün istifadə edirlər),baxmayaraq ki, əvvəlki eksperimentlər göstərmişdir ki, onlar "ağ yalan" danışa və onun səbəbini başa düşə bilmirlər. Li və digərlərinin eksperimentinin ikinci hissəsində "ağ yalan" bacarığı testlərində uşaqlar tapşırığın yerinə yetirilməsinə mükafatlandırma kimi xoşlarına gəlməyən hədiyyə alırdılar (bu məlumatları eksperimentin ilkin mərhələsində, eksperiment aparan iştirakçılara hədiyyələrdən birini-oyuncaq və ya sabun tikəsi təqdim edib bunlardan hansını əldə etmək istədiyini soruşduqda alırlar). Cavab üçballıq sistemlə onun əminliyindən asılı olaraq qiymətləndirilir. ASP olan uşaqlar bu parametrlər üzrə yoxlama qrupundan fərqlənmədilər. Lakin məlum deyil ki, "ağ yalan"a motivasiya nə hesab olunur: xətrinə dəymək istəməmək və ya uşağın öyrəndiyi sadə nəzakət qaydaları [2; 33].

ASP olan şəxslərin xüsusiyyətlərindən biri "işarə konstruksiyalarını əlaqələndirən" (cohesive ties of reference) tətbiqində çətinliklərinin olması hesab olunur, hansı ki, bundan istifadə mətnin qavranılmasını asan edir. Bu terminlə eyni bir bölməyə aid müxtəlif elementləri adlandırmaq olar, məsələn, (Baltaxe və D'Angiola tədqiqatında) "o" əvəzliyi, işarə konstruksiyaları, məsələn, "bu pişik" və müqayisə konstruksiyası. Baxmayaraq ki, ASP olan iştirakçılar bu nitq elementlərindən istifadə edə bilirlər, onlar bunu spesifik nitq pozulması olan (SNP) və cümlə uzunluğuna görə eyni olan göstərici ilə tipik inkişaf (Tİ) edən uşaqlardan daha az edirdilər.

Proqmatik bacarıqlar proqmatika ilə-ritmik və intonasiya xarakteristikası ilə sıx əlaqəlidir. Prosodik xüsusiyyətlər də ASP olan insanlarda həmçinin ən geniş yayılmış kommunikasiya problemi hesab olunur. Məsələn, tədqiqatlardan birində 30 klassik autizmli və Asperger sindromlu şəxslər və 53 kontrol şəxslər iştirak edirdi. ASP olan şəxslər ortalama olaraq, uyğun olmayan leksik vurğu və nitq rezonansı da daxil olmaqla, çox monotonluğa və ya əksinə, ahəngdarlığa bərabər "qeyri-adi" intonasiyadan istifadə edirlər. Onların nitqi həm çox asta, həm də çox sürətli olmaqla xarakterizə oluna bilər. Bundan başqa qeydə alınmışdır ki, birinci qrup ortalama daha "yüksək səsli" idi, lakin onların səs yüksəkliyi norma həddindən çıxmamışdır.

Nitqin proqmatik və prosodik xüsusiyyətlərindən başqa nitqin qrammatik tərəfinin də bir sıra xüsusiyyətlər və pozulmaları müşahidə olunur. Sintaksis sabit və konkret dil sistemi qaydaları üçün stabil və xüsusidir,yəni, söz birləşmələri və cümlələr ona uyğun olaraq qurulur. Müəyyən vaxta qədər hesab olunurdu ki, ASP olan şəxslərin nitqində sintaksis pozulmur, lakin daha sonra bu tezisi sual altında qoyan tədqiqatlar aparıldı (və ASP zamanı bu nitq aspektilə bağlı bütünlükdə vahid bir fikir mövcud deyil). Məsələn, qeyd olundu ki, autizmli uşaqlar Tİ və Daun sindromlu uşaqlarla müqayisədə təsirli feli olan cümlələrin başa düşülməsində daha çox problemlə üzləşdilər (məsələn, "qız boşqabı yuyur"), nəinki təsirsiz felli cümlələrdə ("qız qaçır"). Bunun yoxlanılması üçün belə tapşırıqdan istifadə olundu ki, burada iki şəkildən cümləyə ən uyğun olanını seçmək tələb olunurdu. Bununla belə, Pierce və Bartolucci tərəfindən qeydə alınmışdır ki, onların ASP olan uşaqlarla apardıqları müsahibə zamanı orta hesabla daha sadə qrammatik quruluşlardan istifadəyə meyllidilər, nəinki verbal İQ-sü eyni göstəricidə olan inkişaf ləngiməsi olmayan uşaqlar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu eksperimentlərin aparıldığı ildə autizm üçün vahid və dəqiq tərif və diaqnostik meyarlar yox idi, buna görə də bu diaqnozlu şəxslər qrupu son dərəcə dəyişkən idi. Eyni zamanda aparılan tədqiqatlar sırasında sintaktik sahədə konkret olaraq ASP olan insanlar üçün xarakterik pozulmalar aşkar olunmamışdır. Misal olaraq, Tager-Flusberg və başqalarının apardığı longityud tədqiqatlar göstərdi ki, ASP olan uşaqlarda və Daun sindromlu uşaqlarda sintaksisin və mürəkkəb qrammatik quruluşun öyrənilməsi bacarıqlarının inkişafı təxminən eyni tempdə gedir, lakin ASP olan uşaqlar köməkçi nitq hissələrinə aid olan sözlərdən daha az istifadə edirlər. Orta uzunluqlu cümlə üzrə və ya psixoloji yaş göstəricisinə görə bərabər olan autizmli və tipik inkişaflı uşaqları müqayisə edən bir neçə tədqiqatlarda, daha məhdud şəkildə sintaktik quruluş və ilkin halda onların bəzi sadələşdirilməsi nəzərə alınmasa, bu qruplar arasında ciddi fərq tapılmadı. Daha əvvəlki tədqiqatlardan biri autizmli və nitq ləngiməsi olan dislektiv uşaqların nitq inkişafı arasında oxşarlıq aşkar etdi (hansı ki, indi yəqin spesifik pozulma kimi kvalifikasiyalaşdırıla bilər). Daha müasir tədqiqat belə düşünməyə əsas verir ki, aşağı intellekt koeffisentinə malik olan ASP şəxslərin yalnız bir qisminin nitq inkişafı minimal olaraq, bir neçə sintaktik aspektinə görə eyni nitq inkişafı olan NXP (nitqin xüsusi pozulmaları) şəxslərlə oxşardır. Dildə mövcud olan morfoloji qaydalara uyğun olaraq, sözü təşkil edən və dəyişən kök və ön şəkilçi kimi minimal mənalı söz komponentləri morfemlər adlanır. ASP zamanı sözlərin qrammatik anlayışlarının inkişafı üzrə çox az sayda tədqiqatlar mövcuddur. Tədqiqatların bir qismi bu sahədə ciddi pozulmalar aşkar etmədi və ya başqa sözlə desək, danışığın inkişafının erkən mərhələsində verbal autistlərdə morfoloji qaydalardan istifadə bacarığı tipik inkişaf edən uşaqların bacarığı ilə təxminən

analojidir. Fellərin keçmiş zaman formalarının əmələ gətirilməsi üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı Valenski və digərlərinin eksperimentində yüksək funksiyalı autizmli oğlanlar və onların tipik inkişaf edən həmyaşıdları səhvlərinin və düzgün cavablarının sayına görə fərqlənmədilər. Lakin birincilər, Turetto sindromu üçün də xarakterik olan "pattern" cavablarla fərqləndilər: qaydalı feillərlə olan suallarda deyil, qaydasız feillərin keçmiş zamanını düzəldilməsi üzrə çalışmalarda cavabın sürəti yoxlama qrupundan daha yüksək idi. Nümunə olaraq, ayrı-ayrı hallarda ASP olan istedadlı uşaqlar, məsələn, Lake J.K., Humphreys K.R., Cardy S., həmçinin görünür ki, bu fərdlər nitqin morfoloji tərəfinə orta səviyyədən yüksək dərəcədə malikdirlər. Bunun müqabilində, bir sıra digər tədqiqatların əks nəticələri var. Beləliklə, autik və dislektik uşaqların analizi (yəqin ki, müasir terminologiyada ASP) göstərdi: tədqiq edilən doqquz morfemin istifadəsi hər iki qrupda oxşardır. ASP olan ingilis dilli uşaqlarda NXP meyarlarında yoxlanılmış daha yeni tədqiqat da həmin bölmədə bu iki diaqnozlu uşaqlar arasında oxşarlıq aşkar etdi [3; 60]. Nitqdə keçmiş zamanın formalaşdırılması bacarığının test edilərkən uşaqdan nümunə üzrə şəkli təsvir etmək tələb olunur: iştirakçılar bir-biri ilə əlaqəli iki şəkil gətirirlər: onlardan biri personajın fəaliyyəti yerinə yetirmə prosesi, ikinci isə onun başa çatdırıldığından sonranı göstərir. Eksperiment aparan birinci şəkli göstərir və onu təsvir edir ("bu şəkildə insan quyu qazır"), sonra ikinci şəkli göstərir və uşaqdan soruşur ki, "insan nə etdi?" İştirakçılar arasında iki yarımqrup bölündü: birinci qrupa normal və yüksək intellektli uşaqlar daxil idi və onlar normalara uyğun olan vacib morfemlərdən istifadə etdilər, ikincilər üçün isə aşağı İQ xarakterik idi və morfoloji səhvləri ASP zamanı buraxılan səhvlərlə oxşar idi. Bunlara əlavə olaraq, yalnız ASP olan insanlara xarakterik olan səhvlər mövcud idi, yəni cavab zamanı exolaliya və ya əvvəlki sualın cavabının təkrarı müşahidə olunurdu. Bu vəziyyətdə semantikaya sözlərin mənasının başa düşülməsi və bu mənaların real dünyadakı obyektlərlə və mücərrəd konsepsiya ilə əlaqəsi kimi baxılır. Həmçinin autizmli insanların nitq inkişafının nisbətən güclü tərəfi hesab olunur, lakin dilin bu aspektinin öyrənilməsi zamanı da, autizmin bir çox digər tədqiqat sahələrində olduğu kimi, nəticələr birmənalı olmur. Tədqiqatların bir qismi ciddi gerilikləri aşkarlamır: məsələn, Ramondo və Milechin təcrübəsi göstərdi ki, autik uşaqlar da tipik inkişaf edən uşaqlar kimi semantik cəhətdən əlaqəli sözləri və bütöv cümlələri daha yaxşı yadda saxlayır, nəinki təsadüfi sözlər toplusunu. Hərçənd ki, ASP olan uşaqların nitqində qrammatik əlaqələr daha zəifdir. Bundan başqa, onlar cümlələrdə aktiv və passiv quruluşların anlaşılması üçün söz sıralarından istifadə etməyi bacarırlar. Bu eksperimentdə iştirakçılardan, eşitdikləri cümləni fərqli formada ifadə etmək tələb olunur: cümlənin bir hissəsi aktiv növdə olur (məsələn, "insan alma yedi"), digər hissəsi passiv ("alma insan tərəfindən yeyildi"). Cümlə həmçinin həqiqətə uyğunluq mənasına görə fərqlənir: həqiqətə uyğun olmayan, neytral və həqiqətə uyğun. ASP olan iştirakçılar qrammatik quruluşların anlaşılmasında eyni reseptiv nitq (dinləmə, oxuma) göstəricisi olan yoxlama qrupuna bərabər səviyyə nümayiş etdirdilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, onlar mənanın həqiqətə uyğunluğunun təsirinə daha az məruz qalmışdılar (məsələn, "şir antilop tərəfindən yeyildi"), yəni onlar nitqdə müəyyən cümlənin mövcudluğunun statik ehtimalından daha az istifadə edirdilər, nəinki tipik inkişaf edən uşaqlar. Bu fakt maraqlıdır ki, ASP şəxslər inkişaf pozulması olmayan şəxslər kimi sözlərin semantik idarəsinə, gücləndirilməsinə davam gətirə bilmir, təsvirlərin gücləndirilməsi, sözlərin gücləndirilməsindən daha güclü təsir etdi. Yoxlama qrupunda bu iki şərt arasında fərq aşkar edilməmişdir.Bir sıra tədqiqatların nəticələrinə görə autik uşaqlar tipik inkişaf etmiş uşaqlarla semantik anlayışın eyni inkişaf trayektoriyasını izləyirlər. Lakin müəyyən aspektlərdə ləngiyirlər. Bunu Tek və başqalarının ASP və Tİ olan uşaqlarda passiv lüğət ehtiyatının genişlənməsini müqayisə edən tədqiqatı təsdiq edir. İş iki hissədən ibarət idi: biri isim formasında – yeni sözləri hərəkətlərlə deyil əşyalarla əlaqələndirən tendensiya və digəri sifət formasında – yeni sözləri obyektin digər xarakteristikaları ilə deyil, forması ilə əlaqələndirmə tendensiyası. Test bir neçə videonun nümayişinin köməyilə aparılır (birinci hissədə sözlər elə seçilir ki, ingilis dilli uşaqlar üçün onlar feil və isimlə eyni səviyyədə səslənsin), bundan sonra iki başqa video göstərildi və onlardan hansında təsvir olunanı yeni sözlə ifadə etmək mümkün olduğunun göstərməsi tələb olundu. ASP olan uşaqlar (orta yaş – 33 ay) yeni sözləri yeni obyektlərlə yoxlama qrupu ilə eyni müvəffəqiyyətlə əlaqələndirdilər. Lakin ikinci hissədə onlar əvvəlcə nümayiş etdirilmiş obyektlə eyni formalı deyil, eyni məzmunlu obyektləri seçməyə daha çox meylli idilər. Tipik inkişaf zamanı birincidən ikinciyə keçid iki yaşa çatana qədər baş verir. Charman və başqaları aşkar etmişlər ki, ilk sözlərin əmələ gəlməsində gerilik başqalarının nitqini anlamağın ilk əlamətlərinin əmələ gəlməsi geriliyindən daha azdır. Lakin söz əmələ gəlməsi onu anlamağın ardınca gəlir ki, bu da normal inkişafa uyğundur.Qeyd olunduğu kimi, ASP şəxslərin ayrı-ayrı sözlərlə interpretasiyası kontekstin təsirinə daha az məruz qala bilər. Bu ASP diaqnozu olmayan tələbələrlə aparılmış tədqiqatla təsdiq olunur. Burada autistik əlamətlərin mövcudluğu testi və "Qanonqa effekti" gücünün nəticələri arasında mənfi əlaqə aşkar edildi: müstəsna mənaları sat (mövcud olan söz) və şat (mövcud olmayan söz) olan, orta variantları isə bir-birindən eyni dərəcədə fərqlənən bir sıra sözlərə qulaq asdıqda birincinin anlaşılmasından ikincinin anlaşılmasına keçid daha

qabarıq autistik cizgiləri olan insanlarda daha tez müşahidə olunur. Narre və başqalarınınnın tədqiqatında ASP olan insanlar cümlə konteksti içərisində omoqrafları (yazılışına görə uyğun olan müxtəlif sözlər) qavrama bacarıqları və bununla da düzgün məna və tələffüz hasil edə bilməklərini nümayiş etdirdilər. Bu fenomen mərkəzi sinir sisteminin zəif nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirilir. Kontekstin başa düşülməsi problemləri potensial olaraq, yazı nitqinin başa düşülməsi çətinlikləri nəticəsində yaranan faktorlardan biridir. Həqiqətən, bir sıra tədqiqatlar göstərdi ki, ASP olan şəxslər oxunanın məzmunu üzrə suallara cavab verməkdə daha çox səhv edirlər. Lakin bu, mənanın başa düşülməsi üçün artıq mövcud olan biliklərin, istifadə edilən informasiyanın emalının birinci səviyyəsi proseslərinin qüsuru ilə əlaqədar deyil. Problemlər bütünlüklə daha yüksək səviyyələrdə mövcuddur. ASP olan şəxslərdə nitqin səs xarakteristikasını qavrama bacarıqları da pozulmuşdur: Diehl və başqalarının eksperimentində ASP olan yeniyetmələr iki mənalı cümlələrin başa düşülməsi üçün intonasiyadan istifadə etməyə daha az meylli idilər. Eyni zamanda, ikili mənanın başa düşülməsinə konstruksiyanın sintaktik təhlili yolu ilə nail olunduğu halda iki qrupun nəticələri bir-birindən fərqlənmədi. ASP diaqnozlu böyüklərdə nitqlərində istifadə edilən frazaların intonasiyasının rəngarəngliyində çətinlik çəkirlər. Tapşırıqda qadın adı çəkilən, emosiyanı identifikasi etmək tələb olunduğu hissədə bu qrupda olan şəxslər daha da çox səhv edirdilər. Bu hallar qismən uzunsov beyinin səsin hündürlüyünə cavabdeh ola bilən hissəsinin anomaliyası ilə əlaqədar ola bilər. Eyni zamanda eksperiment göstərir ki, bu qrupda olan ASP şəxslərin 20 %-i nitqli və nitqsiz səslərin dəyişkən tezliklərinə daha həssasdırlar. Böyük ehtimalla bu hal nitq kontekstində fonemlərin fərqləndirmə bacarığına təsir edir, çünki onların diqqəti daha xırda detallara mərkəzləşmiş olur. Bundan irəli gələrək, nitqin xarakterik linqvistik hissələri nəzərdən qaçırılır. ASP şəxslərin nitqinin qavranılmasına təsir edən digər bir amil kimi Gervais və başqalarının aşkar etdikləri nitq stimullarının emalı zamanı beyin qabığın qeyri normal aktivləşdirilməsi göstərilir. Daha dəqiq desək öz gicgah qırışının aktivləşməsinin olmaması. Çünki bu qırış nitqin emalına cavabdehdir. Bu üşahidələr göstərir ki, autik uşaqlarda nitq stimullarına diqqətin yönəlməsi və saxlanılması çətin olur.

Nitqin leksik tərəfinin təhlilinə gəldikdə, ASP olan uşaqlarla tipik inkişaf edən uşaqların lüğət ehtiyyatının tərkibi və həcmi bir sıra fərqlərlə müşayət olunur. Məsələn: Brucknerin tədqiqatında passiv söz ehtiyyatının mahiyyətinə görə yoxlama testində elə qrup sözlər var ki, onların autistik qrup uşaqlar tərəfindən anlaması daha çox ehtimal olunur, nəinki tipik inkişaf edən uşaqlar tərəfindən. ASP uşaqlarla Daun sindromlu uşaqların spontan nitqinin müqayisəsinə baxdıqda, psixoloji halları təsvir edən sözlərin (düşünmək, yadda saxlamaq, təsəvvür etmək və s.) ilk istifadəsində kasadlıq müşahidə olunur. Eyni zamanda arzu (istək), emosiya (gülümsəmək, sevinc, təbəssüm və s.) və duyğular (görmə, eşitmə, dadma, taktil və s.) kimi sözlərin, ifadələrin sayı təxminən eynidir. Ziatas və başqaları göstərilən kasad söz ehtiyyat qrupunu idrak nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirirlər.

ASP uşaqların nitqində fərqlilik xarakterini onların istifadə etdikləri jarqonlar göstərir. ASP uşaqların nitqində jarqon olan qrup sözlər dildə olmayan və istifadədə olmayan sözlərdir. Bu sözlərlə həmin şəxs ətrafla ünsiyyət aparır, danışır və bu sözlər onun öz uydurduğu, düzəltdiyi real sözlərə müvafiq olan sözlərdir. Belə hal, səhvlərin düzəliş olunma prosesinin probleminin kodlaşdırılması ilə bağlı olur. Yəni burada ASP olan şəxs hansısa sözü düz eşitmədikdə onu hansısa obyektlə əlaqələndirir. Nəticədə məlumat yenilənmir. Digər tərəfdən baxdıqda bu vəziyyət ASP şəxsin obyektlə sözün əlaqəsini görmə çətinliyi ilə əlaqələndirmə olar.

ASP şəxslərin nitqində exolaliya kimi patologiya xarakterikdir. Nitqin hissəsinin və ya səsin sadə təkrar olunması prosesinə nitqin exolaliyası deyilir. Exolaliya tələffüzdən dərhal və ya bir müddətdən sonra baş verə bilir. Exolaliyanın iki növü ayırd edilir: dərhal və gecikmiş. İlkin olaraq onlar heç bir funksiya daşımayan, düşünülməmiş, sadə avtomatik təkrarlar sayılırdı. Lakin sonradan belə bir nöqteyi-nəzəriyyəyə yenidən baxılmışdır. Tarplee və Barrow aşkar etmişlər ki, ASP uşaqlar üçün exolaliya xüsusi bir kommunikasiya üsulu kimi hesab oluna bilər. Müəlliflər ananın autik oğlu ilə spontan kommunikasiyasını izlədilər və qeydə aldılar ki, cizgi filmindən cümlələrin exolaliyalı təkrarından istifadə edərək, uşaq anasının tamamilə müəyyən bir reaksiyasını yaratmağa cəhd edir – həmin ifadəni bir daha təkrar edərək. Bununla yanaşı uşağın hər hansı bir digər cavabı ananı qane etmirdi. Bununla birlikdə, ana özü də oğlu ilə ünsiyyət üçün bu cümlələrdən istifadə edirdi. Əlavə olaraq, digər tədqiqatda qeydə alındı ki, hər ifadə uşaq tərəfindən yalnız müəyyən kontekstdə istifadə olunur. Gecikmiş exolaliya, həmçinin uşaq üçün daha maraqlı mövzular ilə əvəzlənmək və uşağı idarə edən mövqeyi tutmaq kimi məqsədlərə də xidmət edə bilər. Dərhal yaranan exolaliya zamanı, Violette və Swisher tərəfindən təqdim edildiyi kimi, müəyyən situasiyalarda, məsələn , uşaq direktiv tonda tanış olmayan söz eşitdikdə istifadə edilir. Bununla yanaşı, uşaq ona verilən göstərişə etirazı bildirmək istədikdə və onun nitqinin düzəldilməsi ilə razılaşmadıqda bundan istifadə edir. Bütünlükdə ASP olan şəxslərin nitqinin və kommunikasiyasının tədqiqinin nəticələrinin eyni olmaması, bir-birini təkzib

etməsi nəticəsində onun hər hansı bir aspekti haqqında birmənalı nəticəyə gəlməyə imkan vermir. Bunun bir qisim səbəbi ASP olan şəxslər qrupunun və onların bacarıqlarının eyni olmamasıdır, hansı ki, aşağı funksiyalı autistlərdə nitqin tamamilə olmamasından Asperger sindromlu insanlarda nitqin praktiki saxlanılmasına qədər dəyişir. Tədqiqatçıların bir qismi, artıq qeyd edildiyi kimi, öz nitq inkişafına görə spesifik nitq pozulması olan insanlara oxşar olan qrup da daxil olmaqla, ASP olan şəxslərin bir neçə yarım növü olduğunu düşünürlər. Mübahisəli nəticələrə gətirən digər amil odur ki, son dövrlərə qədər autizmin vahid və dəqiq təyini yox idi. Çox zaman belə diaqnoz yüngül əqli geriliyi olan və ya digər pozulmaları olan uşaqlara qoyulurdu.

Gələcəkdə tədqiqat istiqaməti kimi nitq meyarları üzrə ASP yarım növlərinin və onların dəqiq xarakteristikasının təsviri təklif edilməlidir. Bu da belə diaqnozlu insanların terapiyası zamanı böyük tətbiqi əhəmiyyətə malik ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Аутизм: методические рекомендации по коррекционной работе. Под.ред. С.А.Морозова. М., 2002.
2. В.М.Башина « Ранний детский аутизм» Альманах. М., 9953.
3. К.С.Лебединская, О.С.Никольская, Е.Р.Баенская «Дети с нарушениями общения: Ранний детский аутизм». М., 1989
4. В.Е.Каган « Аутизм у детей». Л., 1981

Speech and communication in violation of the autistic spectrum
Summary

A review of external studies of the development of speech and communication in people with autism spectrum disorders is presented. In the speech of people with autistic disorders, this is often the first of specific grammatical abnormalities, unusual intonation, and exolalia; He also hardly understands the speech of his interlocutor. At the same time, research on these issues is often controversial, which is due to various reasons and is currently underway for a number of reports.

Речь и коммуникация при нарушении аутистического спектра
Резюме

Представлен обзор внешних исследований развития речи и общения у людей с расстройствами аутистического спектра. В речи людей с аутистическими расстройствами это часто первая из специфических грамматических аномалий, необычной интонации и экзолалии; Он также с трудом понимает речь своего собеседника. В то же время исследования по этим проблемам часто противоречивы, что связано с различными причинами и в настоящее время ведется для ряда докладов.

Rəyçi: dos. T.Ağayeva

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 18 yanvar 2020 Qəbul edilib: 23 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/72-74
Sevinc Cahangir qızı Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sevinc-aslanova@mail.ru

KƏKƏLƏMƏNİN ARADAN QALDIRILMASINDA KOMPLEKS YANAŞMA

Açar sözlər: *kəkələmə, kompleks müalicə, psixoloji müalicə, loqopedik məşğələ, müalicəvi idman*
Key words: *stuttering, complex treatment, psychological treatment, logopedic training, therapeutic sport*
Ключевые слова: *заикание, комплексное лечение, психологическое лечение, логопедическое обучение, лечебный спорт*

GİRİŞ

Kəkələmə – nitq aparatının qıcolmaları ilə şərtlənən nitqin tempo – ritmik təşkilinin pozulmasıdır. Ən ağır nitq qüsurlarından biri hesab olunur. Kəkələmə simptom və ya sindrom deyil, ümumi mərkəzi sinir sisteminin xəstəliyidir. Onun yaranmasında ən böyük rol kəllə-beyin kortikalında baş verən sinir proseslərinin əlaqəsinin pozulmasıdır. Bir çox tədqiqatçılar kəkələməyə psixoloji baxımdan araşdırmış və onu psixi proseslərin gedişinin pozulması ilə əlaqələndirmişlər. Kəkələmənin aradan qaldırılması ona edilən kompleks (tibbi, pedaqoji və psixoloji) təsirdən asılıdır.

Kəkələmənin aradan qaldırılmasının proqnozu bir sıra şərtlərdən, onun mexanizmindən, kompleks təsirin müddətindən, yaş xüsusiyyətlərindən asılıdır. Anadangəlmə və ya nevrotik kəkələmə,xarici təsirlərin nəticəsində meydana çıxmış kəkələmə üçün gələcəyi söyləmək az əlverişidir. Bu zaman residivlərin çoxluğundan danışmaq lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, tənəffüs qıcolmaları səs qıcolmalarına, klonik formalar tonikə nisbətən aradan qaldırılması daha asan olur. Buna görə də onlara təsir edən ikinci siqnal sistemi vasitəsi ilə tətbiq olunur. Kəkələmənin proqnozu əsasən uşağın şəxsiyyətindən, loqopedik ustalığından asılıdır.

Kompleks müalicə-pedaqoji tədbirlər sisteminə medikamentoz müalicə, prosedurlar, müalicəvi idman, loqopedik məşğələlər, loqopedik ritmika, psixoterapiya və tərbiyə tədbirləri daxildir. Onun əsas məqsədi nitq qıc olmalarını və onunla birlikdə səsin,tənəffüsün, nitqin və hərəkətin pozulmalarını aradan qaldırılması və ya yüngülləşdirilməsi, sinir sisteminin və ümumi orqanizmi sağlamlaşdırılması, uşağın öz nitqinə düzgün yanaşması, onun şəxsiyyətinin və davranışının tərbiyələndirilməsi, kəkələmənin sosial reabiltasiyası və adaptasiyasını təşkil etməkdir.

Bütün müalicə-pedaqoji tədbirləri təsir xarakterinə görə şərti olaraq iki tərkib hissəyə ayırmaq olar müalicə-sağlamlıq, korreksiya-pedaqoji.

Kompleks yanaşmanın tibbi hissəsinə müalicə üçün əlverişli şəraitin yaradılması, gün rejimi və rasional qidalanma, möhkəmləndirmə prosedurları, idman müalicəsi, dərman müalicəsi və fizioterapiya daxildir.

Həkim tərəfindən aparılan müalicə sağlamlıq işinin əsas vəzifələri kəkələyən uşaqların mərkəzi sinir sisteminin və fiziki sağlamlığının möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Tibbi müalicə zamanı kəkələyən uşaqların gün rejiminə xüsusi diqqət yetirilir. Gündəlik gəzintilər, təmiz havada oyunlar, idman əyləncələri sinir sistemini möhkəmləndirir, emosional yüksəliş yaradır. Hava vannaları ürək damar sisteminə fəal təsir göstərir, onun fəaliyyətini normallaşdırır.

Kompleks yanaşmanın pedaqoji hissəsinə korreksiya pedaqoji-loqopedik iş aiddir. Bu özündə loqopedik məşğələlər sisteminin, loqopedik ritmikanı, tərbiyə tədbirlərini və valideynlərlə işi birləşdirir.

Müasir dövrdə loqopedik iş iki istiqamətdə təşkil edilir: birbaşa və dolayısı. Birbaşa loqopedik təsir kəkələyənlərlə fərdi və qrup məşğələlər zamanı həyata keçirilir. Bu məşğələlər ümumi və nitq motorikasının, nitq və tənəffüsün ritm və sürətini normallaşmasının, sözlü ünsiyyətinin fəallaşdırılmasının, passiv və aktiv lüğətin genişləndirilməsinin, cümlənin qrammatik cəhətdən formalaşmasının inkişafına yönəldilir. Bu məşğələlər zamanı kəkələyənlərdə psixoloji sarsıntılar, davranış pozulmaları aradan qaldırılır. Onlarda şagird və yeniyetmələrdə qüsurlarına düzgün münasibət tərbiyə edilməklə yanaşı intellektual bacarıqların, həmçinin etik və əxlaqi təsəvvürlərin inkişafı və inkişaf etmiş harmonik şəxsiyyət formalaşması istiqamətində məqsədyönlü iş aparılır. Dolayısı ilə loqopedik təsir dedikdə isə uşağın bütün rejim saatlarının loqopedik məşğələlərə istiqamətləndirilməsi və ətrafdakıların ona münasibətinin loqopedik tələblərə cavab verməsi kimi başa düşülür. Bu zaman nitq rejimi xüsusi məna kəsb edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq rejimi böyüklərin birbaşa köməyi ilə həyata keçirilir, eyni zamanda bir nitq mərhələsindən digər mərhələyə keçmə ardıcıllığı onlar tərəfindən nəzarətə götürülür. Loqopedik məşğələlərin nitq aspekti tənəffüs, səs və artikulyasiya funksiyalarının tənzimlənməsini və koordinasiyasını nəzərdə tutur.

Kəkələyənlərdə müstəqil nitqin tərbiyəsi zamanı müxtəlif nitq formalarının ardıcıllığı gözlənilməlidir. Əvvəlcə şer mətnlərinin əks və birgə oxunması prosesində rəvan ritmik nitq tərbiyə edilir,daha sonra isə çətin anlarda loqopedik köməyi ilə müstəqil oxu təklif edilir. Müstəqil nitqin tərbiyəsinə digər nitq formalarından fərqli olaraq daha çox diqqət yetirilir. Müstəqil nitq hazırlanmış (şer söyləmək, gördüklərinin təsvir edilməsi, oxunmuş materialın nəqli,dərs haqqında ifadələr və s.) və hazırlanmamış (gözlənilməz suallara cavab, verlmiş mövzuya dair hekayə söyləmək və s.) olur.

Kəkələyən uşaqların loqopedik məşğələləri didaktik əsasları ilə fərqlənmir. Belə ki, loqopediya pedaqoji elmlər sisteminə, xüsusi didaktikaya aid olduğundan nitq qüsurlarının korreksiyaedici təlim və tərbiyəsi ümumi təlim nəzəriyyəsinə uyğun olaraq təşkil edilir. Hazırda müxtəlif loqopedik metodlar kəkələyən uşaqların təlim korreksiyasının əsas nəzəriyyəsinin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Bu mənada təlimin ümumi nəzəriyyəsi ilə xüsusi loqopedik metodların qarşılıqlı əlaqəsi şərtsizdir. Onlar didaktikanın ümumi əsaslarına istinad edilərək istifadə olunur. Ümumi təlim nəzəriyyəsi və xüsusi metodikaların nəticələrindən ümumiləşdirmə materialı kimi istifadə edir.

Beləliklə də, nitq fəaliyyəti pozulmuş uşaqlara şamil olunan didaktik qanunauyğunluqlar və prinsipləri əsas hesab olunur. Bu əsasların dərindən öyrənilməsi kəkələyən uşaqlarla aparılan korreksiya-pedaqoji işin bütövlükdə və ya xüsusi formalarda uğurlu olmasına gətirib çıxarır.

Psixoloji yanaşma kəkələmənin kompleks müalicəsində mühüm yer tutur. Psixoloji müalicənin əsas vəzifəsi psixoloji pozulmaların aradan qaldırılmasına, özünü əla almağa və nitqinə nəzarət etməyə, ətrafla sosial əlaqələrin və öz şəxsi xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilib. Psixoloji yanaşmanın başlıca məqsədi kəkələyən uşaqlara yetərli, inandırıcı formada kəkələmənin nə olduğunu, uşağın özünün onu aradan qaldırılmasında rolu və onun davranış xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir. Məktəbəqədər yaşlı kəkələyən uşaqlar üçün psixoloji məşğələ zamanı müxtəlif oyunlardan, rəngli didaktik materiallardan, əməkdən, musiqi ritmindən və.s istifadə olunur. Psixoloji yanaşmanın aktivləşmə üsullarından funksional məşqlər mühüm yer tutur. Onlar sinir və psixoloji prosesləri məşq elətdirir,eyni zamanda aktivliyi və iradəni gücləndirir.

Nəticə

Beləliklə, kəkələmənin aradan qaldırılması zamanı ona edilən təsirlərin ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks şəkildə aparıldığı zaman müsbət və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsi mümkündür. Bundan əlavə kəkələyən şəxslərin sosial adaptasiyası məsələləri pedaqoji və psixoloji kompleks təsir yolu ilə aparılır. Burada ən böyük rol ailənin üzərinə düşür. Ailə və onun psixoloji-pedaqoji təsiri kəkələyən şəxsin tərbiyəsində və düzgün nitqin formalaşmasında ilkin rolu oynayır. Kiçik məktəbəqədər yaş dövründə uşağın imkanları məhdud oldudu ğundan onun nitqini həddən artıq yükləmək olmaz. Belə hallar uşaqda kəkələmənin yaranmasına gətirib çixara bilər.

Ədəbiyyat:

1. N.T.Hüseynova,T.H.Ağayeva – Loqopediya. Bakı 2018
2. İ.S.Volkovoy - Loqopediya. Moskva 1989

Comprehensive approach to stuttering

Summary

The elimination of stuttering depends on the complex (medical, pedagogical and psychological) impact. The system of comprehensive therapeutic and pedagogical measures includes medical treatment procedures, therapeutic sports, speech therapy exercises, speech therapy rhythmics and psychotherapy. In the modern era, logopedic work is organized in two ways: direct and indirect. The direct logopedic effect is carried out in individual and group sessions. Indirectly, the logopedic effect is understood as referring all the hours of the child to logopedic occupations and how his or her environment responds to logopedic requirements. İn this article also highlight the important role of the family, along with medical, pedagogical and psychological treatment, to prevent stuttering.

Комплексный подход к заиканию

Резюме

Устранение заикания зависит от комплексного (медицинского, педагогического и психологического) воздействия. Система комплексных лечебно-педагогических мероприятий включает в себя медикоментозное лечение процедуры, лечебные виды спорта, логопедические упражнения, логопедическую ритмику и психотерапию. В совремменном периоде, логопедическая работа организуется в

2- х направлениях: приямое и косвенная. Приямое логопедическое воздействие на заикающегося вотеощается в период индивидуальное и группового занятия. Если говорить, о косвенном логиоедическом воздействвим, надо понимать, как направленность занятеей учитисвая весь часовой режим дня и как покимание на отношение окружающих на ответы логопедических требований. В этой статье также описывается важная роль семьи, наряду с медицинским, педагогическим и психологическим лечением, для предотвращения заикания.

Rəyçi: dos. T.Ağayeva

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 18 yanvar 2020 Qəbul edilib: 22 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/75-77

Ульвия Бахтияр гызы Мехралиева
Бакинский славянский университет

МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: *медиаобразование, презентация, медиакультура, информационное пространство, цифровые технологии, интернет*
Açar sözlər: *media təhsili, təqdimat, media mədəniyyəti, informasiya məkanı, rəqəmsal texnologiya, internet*
Key words: *media education, presentation, media culture, information space, digital technology, the Internet*

Наступивший XXI век - век глобального информационного общества. В современном обществе человек находится под воздействием непрерывных потоков информации, в том числе передаваемой по каналам масс-медиа. Поэтому для современного человека очевидна необходимость навыка восприятия информации, умение компетентно и свободно обращаться с информационными потоками и ориентирования в них. Все это способно обеспечить медиаобразование.

Медиаобразование - это направление в педагогике, связанное со всеми видами медиа (печатными и графическими, звуковыми, экранными и т.д.).

Обновление содержания образования происходит в условиях модернизации образования, главная цель которого-достижение нового качества общеобразовательной подготовки школьников. Это требует совершенствования структуры общего образования, обеспечения условий, способствующих сохранению здоровья школьников, использования в образовательном процессе современных технологий, введения профильного обучения, применение программ элективных курсов. Интегрированное медиаобразование развивает медиакомпетентность в ходе урочной и внеурочной деятельности.

Медиаобразование стало актуальным направлением в современном образовании, отображающим процесс развития личности с помощью и на материале средств массовой коммуникации (прессы, телевидения, радио, кино, видео, Интернета т. д.). Медиаобразование преследует цель подготовки школьников к жизни в современном информационном пространстве, формирования культуры общения с медиа, творческих, коммуникативных способностей, критического мышления, умений полноценного восприятия, интерпретации, анализа и оценки медиатекстов, обучения различным формам самовыражения при помощи медиатехники.

Компьютер, Интернет, цифровые технологии стремительно меняют жизнь современной молодежи, а процесс медиаобразования предполагает особый стиль взаимоотношений между учащимися и педагогами. Помимо двух основных участников информационного процесса-учителя и ученика-появляется третий участник-средства массовой коммуникации. Информация, которую школьники получают из медийных сообщений, в отличие от учебной (научной), обладает рядом весьма привлекательных для подростка свойств. Прежде всего, она эмоционально окрашена. Даже о не очень интересных вещах рассказывается так, что подростка буквально не оторвать от экрана телевизора, монитора компьютера, интерактивной доски.

Преподавание гуманитарных дисциплин и усвоение гуманитарных знаний имеют свою специфику и непременно предполагает воздействие на эмоциональную сферу обучаемого. В этой связи весьма актуальным представляется использование открываемых медийными средствами возможностей применения большого количества иллюстративного материала, компьютерной графики, видеофайлов, презентаций, анимаций в сочетании со звуковым сопровождением, что обеспечивает подключение к процессу переработки информации механизмов образного восприятия, использование в процессе обучения осознаваемого и неосознаваемого.

Применение медиа позволяет построить такую схему обучения, в которой разумное сочетание обычных и медиаобразовательных форм организации учебного процесса дает новое качество в передаче и усвоении системы знаний. Идея включения в учебный процесс разнородных источников информации, преодоления коммуникативных барьеров в учебном процессе значима не только для учащихся, но и для педагогов, также оказавшихся в ситуации «информационного взрыва». Принципиально важным при этом становится одновременное повышение медиакомпетентности, как учащихся, так и педагогов.

Благодаря современным технологиям, учащиеся могут создавать собственные компьютерные фильмы, энциклопедии, сайты, блоги, виртуальные фотоальбомы.

Анимация. Занятие анимацией развивает личность ребёнка, прививает устойчивый интерес к литературе, театру, совершенствует навык воплощать в игре определённые переживания, побуждает к созданию новых образов.

Киноклуб. Став неотъемлемой частью современной жизни, кинематограф формирует собственную виртуальную реальность, оказывающую всё возрастающее воздействие на мировоззренческие позиции человека, на его эмоциональное и интеллектуальное развитие.

Видеостудия. Один из элементов воспитательной системы школы-организация работы школьной видеостудии, как структуры единого информационного пространства школы и средства развития творческой активности учащихся. Это популяризация и пропаганда компьютерных знаний, показ новых технических и программных разработок, обучение их использованию, создание возможности учащимся проявить свои творческие способности.

Таким образом, учащиеся развивают свой творческий потенциал в области видеокультуры, закрепляют знания, повышают свой профессиональный уровень в области медиа технологий.

Медиаобразование в современном мире рассматривается как процесс развития личности с помощью и на материале средств массовой коммуникации с целью формирования культуры общения с медиа, творческих, коммуникативных способностей, критического мышления, умений полноценного восприятия, интерпретации, анализа и оценки медиатекстов, обучения различным формам самовыражения при помощи телевидения, видео, аудио, компьютера. Приобретенные в результате этого процесса навыки называются медиаграмотностью. Медиаграмотность помогает человеку активно использовать возможности информационного поля телевидения, радио, видео, прессы, Интернета.

Задачей школьного медиаобразования является нахождение педагогических приемов преодоления коммуникативных барьеров в учебном процессе.

В медиаобразовательном стандарте выделяются следующие требования к минимально необходимому уровню подготовки обучающихся, основанные на умениях:

– находить требуемую информацию в различных источниках.

– переводить визуальную информацию в вербальную знаковую систему и наоборот.

– трансформировать информацию, видоизменять ее объем, форму, знаковую систему, носитель и др., исходя из цели коммуникативного взаимодействия и особенностей аудитории, для которой она предназначена.

– понимать цели коммуникации, направленность информационного потока.

– аргументировать собственные высказывания.

Медиаобразование предусматривает методику проведения занятий, основанную на различных продуктивных формах обучения, развивающих индивидуальность учащегося, самостоятельность его мышления, стимулирующих его творческие способности через непосредственное вовлечение в творческую деятельность, восприятие. В результате этого образования ученик должен научиться пользоваться окружающими его средствами массовой информации.

Медиаобразование стало неотъемлемой частью общего образования, медиаграмотность сегодня считается четвертой культурной техникой в дополнение к арифметике, письму и чтению. Образование для ответственного и компетентного использования средств массовой информации является основным образовательным требованием во всех школах, но это должно быть сделано при последовательном участии родителей и соответствующим возрасту, начиная с дошкольного возраста. Посредничество в медиаобразование является общей задачей, которая выходит за рамки школы и должна осуществляться всеми общественными силами.

Целевое использование средств массовой информации в качестве учебного пособия и предмета является отличительной чертой хорошей школы и способствует обучению в течение всей жизни. Для этого государство должно оптимизировать структурные, организационные и технические условия, при необходимости расширить их и адаптировать к социальным требованиям. В дополнение к адекватному информационному оборудованию школ, это, прежде всего, обязательное закрепление медиа педагогического содержания в школьных программах и выпускных экзаменах, что имеет решающее значение для широкого, систематического и устойчивого медиаобразования. То же самое относится к учебным планам во всех образовательных программах и областях обучения. Кроме того, было бы полезно установить образовательные стандарты для медиаграмотности по всей стране.

Повышение медиаграмотности среди учащихся и преподавателей может быть достигнуто путем систематической, дифференцированной и обязательной работы со средствами массовой информации,

то есть в рамках плана развития средств массовой информации, цели и меры которого координируются со школьной семьей.

Литература

1. Барахсанова Е.А. Информационные технологии в сфере образования: учеб. Пособие. М., 2003.
2. Зайцев В.Ю. Роль медиаобразования в деятельности современного педагога // ЧиО. 2011. №2.
3. Интеграция медиаобразования в условиях современной школы. Таганрог: ТГПИ, 2014.
4. Фатеева И.А. Медиаобразование: теоретические основы и практика реализации: монография / И.А. Фатеева. Челябинск, Челяб. гос. ун-т, 2007.

Müasir məktəbdə mediatəhsil

Xülasə

Media təhsilinin hədəfləri tələbələr tərəfindən rabitə və media ilə əlaqəli biliklərin əldə edilməsinə yönəldilmişdir: məlumatla işləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək: məlumatın qavranılması və işlənməsi sahəsində təlim, tənqidi düşüncənin inkişafı, gizli mənanı anlamaq bacarığı bir mesajın, şəxsin şüurunun media tərəfindən manipulyasiyasına qarşı çıxmaq, yaradıcı ifadə üçün ünsiyyət vasitələrindən istifadə. Bunlardan biri multimedia və multimediya məlumat imkanlarına sahib olan İnternet kimi yeni informasiya texnologiyalarının istifadəsinə yönəldilməsidir.

Media education in modern school

Summary

The goals of media education are focused on the acquisition by students of the knowledge about communications and the media to develop skills to work with information: training in the perception and processing of information, the development of critical thinking, the ability to understand the hidden meaning of a message, to resist manipulation of the individual's consciousness by the media, use of communication tools for creative expression. One of them is the orientation towards the use of new information technologies, such as multimedia and the Internet, which have multimedia information capabilities.

Рецензент: доц. З.Меджидова

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 16 yanvar 2020 Qəbul edilib: 19 yanvar 2020

**TƏDRİSİN METODİKASI THE METHODOLOGY OF TEACHING
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ**

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/78-81

İradə Bəbir qızı Əliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

Açar sözlər: *nitq mədəniyyəti, şifahi nitq, tədris prosesi, ədəbiyyat dərsləri, müəllim faktoru*
Key words: *speech culture, oral speech, teaching process, literature lessons, teacher factor*
Ключевые слова: *речевая культура, устная речь, учебный процесс, уроки литературы, фактор учителя*

Müstəqil Azərbaycanda doğma dilimizin dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi bir zamanda yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək (düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, canlı, sadə, dəqiq və təsirli danışa və yaza bilmək və s.) məsələsi aktual bir məsələ kimi qəbul edilir.

Nitq mədəniyyəti insanın və cəmiyyətin mədəniyyət göstərəcillərindən ən vacibidir. Buraya həm yazılı, həm şifani nitq daxildir. Nitq mədəniyyətinə malik olan insan cəmiyyətdə sağlam mövqe tutaraq bu cəmiyyətin sağlam düşüncəli vətəndaşına, insanına çevrilir. Xüsusən, ziyalıların nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib məsələdir, çünki bu sahədə onlardan nümunə götürməlidirlər. “Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir” (1, 194). Nitq mədəniyyəti danışıq və yazı zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etmək, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir.

Hər bir ziyalı ədəbi dildə yüksək səviyyədə yazmalı və danışmalıdır. Ədəbi dilin mədəni səviyyəsi də o dildə danışan ziyalıların nitqinin mədənilik dərəcəsi ilə ölçülür. Nitq insanı digər canlılardan fərqləndirir. Bu nitqin səlis, rəvan və düzgün olması isə əsl gözəllikdir, insanın özünə inamını, hörmətini, şöhrətini artıran əsas amillərdəndir. Gözəl və mədəni nitq vərdişləri çox uzun sürən bir prosesdir. Hətta insanın ömrünün bütün dövrlərini əhatə edir. Gozəl və mədəni nitq vərdişlərinin əsası orta məktəbdə qoyulmalıdır. Deməli, bu vəzifəni həyata keçirən müəllimlərdir. "Uşaqlarda gözəl, ifadəli nitq vərdişi yaratmaq, vacib bir məsələ kimi, həmişə onların qarşısında durmuşdur. Keçmiş mollaxanalarda da bəzi mütərəqqi müəllimlər uşaqların nitqini zənginləşdirmək, onları bədii söz ustası kimi yetişdirmək üçün müəyyən üsullardan istifadə edirdilər. Onlar çox zaman həmin məqsədlə böyük söz ustalarından: Məhəmməd Füzuli, Şeyx Sədi, Firdovsi və başqalarının yüksək sənət əsərlərinin mütaliəsinə və çox hallarda əzbərlədilməsinə böyük əhəmiyyət verirdilər" (1, 4-5).

Nitq inkişafı dilin mənimsənilməsinin iki pilləsində - düzgün nitqin, yazının, oxunun və danışığın nitq normalarını gözləməsi və nitq məharəti - özünü biruzə verir. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyatın vəhdətidir.

Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyətidir. Tarixi inkişafın bütün dövrlərində nitqə, onun gözəlliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş, qiymət verilmişdir. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər vardır. Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, münasiblik, ifadəlilik, orijinallıq, səmimilik və s. Buraya həmçinin yazılı həmçinin orfoqrafiya və durğu işarələrinə əməl edilməsi də daxildir. Müəllim nitqinin əsas keyfiyyəti nitqin aydınlığıdır. Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərtdir. Nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çata bilməmişdir. İlk növbədə danışan nitq obyeki haqda geniş və obyektiv məlumata malik olmalıdır. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını haqda bu cür fikirlər söyləmişdir: “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşıq şəxsin fikri də dolaşıqdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur”.

Nitqin aydınlığına ziyan gətirən səhvlər nümunələrinə diqqət yetirək.

Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Danışıq zamanı qüsurlu cümlələrə tez-tez təsadüf edirik.

Müşavirədə xeyli qonaqlar çıxış etdilər.

Təcili atəşin dayandırılması tələb olundu.

Dövlət film fondundan itmiş məşhur bəstəkar Müslüm Maqomayev haqda film tapılmışdır.

Gördüyümüz kimi bu nümunələrdən əsas səhvlər cümlələrdə sözlərin düzgün ardıcıllıqla yerləşdirilməməsidir. Nitqin digər nöqsanı isə qeyri-aydın tələffüzlə bağlıdır. Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmuna, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Iti templə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı "udulur", səslər anlaşılmır.

Nitqin tam aydın olması üçün aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilməlidir.

1. Danışılacaq mövzu ətrafında əvvəlcə düşünmək, lazımi material və faktlar toplamaq;
2. Həmin materialı sistemləşdirmək;
3. Mətn yazılıdırsa, dönədönə oxumaq, oradakı əsas fikri ifadə edən sözləri (məntiqi vurğulu sözləri) aydın və nəzərəçarpacaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq;
4. Söz və qrammatik formaları düzgün və aydın tələffüz etmək;
5. Məzmuna uyğun intonasiya seçə bilmək;
6. Mətndə qarşıya çıxa biləcək mənası çətin sözləri (alınma sözləri, terminləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri və s. izah etmək;
7. İstinad olunan mənbəni (əsər, məqalə, radio və televiziya verilişləri və s.) göstərmək;
8. Fikri, çıxarılan nəticəni misallarla əsaslandırmaq;
9. Auditoriya ilə (eləcə də müsahiblə) əks əlaqəni yaratmaq – sual vermək, cavab almaqla deyilənlərin başa düşüldüyünü, mənimsənildiyini müəyyənləşdirmək, lazım gələrsə əlavə şərh vermək;
10. Dinləyicilərin mənafe uyğunluğu, şəxsi maralarını nəzərə alınmaq.

Bütün sadalanan cəhətlər yerində olsa da nitqin aydın və ya qeyri-aydın olmasında diksiyanın rolu böyükdür. Yazılı nitqi oxunaqlı edən aydın xətdirsə, şifahi nitqin düzəni də diksiyadan asılıdır. Diksiya qüsurlarının nümunələrinə diqqət yetirək: *bizəldi (bizə gəldi), gətdi (gətirdi), gə gedək (gəl gedək), lazım təşkilatlar (lazımi təşkilatlar), onagörə (ona görə), sonsamitlə bitən (sonu samitlə bitən), ümqrammatik (ümumi qrammatik), sutiyada (studiyada)* və s.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, bu sahədə şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin süstlüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla aydın diksiyaya nail olmaq mümkündür.

Nitq zamanı aydınlığın pozulması bir sıra hallarla bağlıdır. Bura danışanın sözlərin mənasını, işlənmə məqamlarını yaxşı bilməməsi, zəngin söz ehtiyatına mükəmməl yiyələnməməsi daxildir. Nitqin aydınlığı tələffüzlə sıx bağlıdır. Dil səsləri öz məxrəcində deyilməsə, hecanın tələffüzdən düşməsi, normal intonasiyaya əməl olunmaması, bütün cümlələrin ya yüksək, ya da alçaq templə deyilməsi, idmanla bağlı çəki dərəcələrinin və ya rəqəmlərin ardıcıl və sürətlə sadalanması, bəzi hərflərin sözlərin sonunda buraxılması şəxsin savadı, dünyagörüşü, mütaliəsi ilə, söz ehtiyatının kəmiyyət və keyfiyyətcə azlığının nəticəsidir. Sadalanan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakılar nəzərdə saxlanılmalıdır:

1) nitqin aydınlığına nail olmaq üçün danışılacaq mövzu öncə ətraflı öyrənilməli, lazımi material hazırlanmalıdır.

2) material fikirdə və ya yazılı qeydlərdə sistemləşdirilməlidir.

3) nəzərdə tutulmuş sübut, dəlil və ya faktları ifadə edəcək sözlər məntiqi vurğu hesabına aydın nəzərə çarpdırılmalıdır;

4) nitqin əsas hissəsindəki söz, ifadə və cümlələr aydın tələffüz edilməli, "bunun" əvəzinə "munun", "gətirdi" əvəzinə "gətdi", "gəl gedək" əvəzinə "gə gedəy", "ona görə" əvəzinə "oa gora", "nə üçün" əvəzinə "nöşün" və s. deyilməməlidir.

5) məzmuna uyğun intonasiya seçilməli, düzgün diksiya ilə ifadə olunan nitqin başa düşülməsinə (Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını çətinləşdirir) cəhd göstərilməlidir. Çıxış edənlər (mühazirəçi, məruzəçi, lektor, diktor, müəllim və başqaları) səsini, nəfəsini idarəetmə bacarığını təkmilləşdirməli, diksiya ilə bağlı şivə qüsurlarını

Müstəqil Azərbaycanın vətəndaşlarının nitq qabiliyyətinin inkişafında təbii ki, müəllimlərin, pedaqoqların böyük rolu vardır. Çünki hər kəs ana dilində aydın, təmiz danışmaq bacarığını müəllimlərdən öyrənir. Şagirdlər və tələbələr müəllimdən və onun nitqindən faydalandıqları üçün müəllimlərin üzərinə ikiqat məsuliyyət düşür. Hər bir sözün əsas, ilkin mənası olduğu kimi, sonradan törəmə müxtəlif məna çalarları da vardır. Müəllim öz nitqində bunlardan əsas məqsədini bildirmək üçün yerli-yerində, ustalıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Deməli, müəllimin nitqinə verilən əsas tələblərdən biri də onun sözdən istifadə etmək bacarığıdır. Bu mənada ali məktəb müəlliminin mühazirələri bir örnək olmalıdır. Mühazirə şifahi nitqin formalarından biridir. Müəllimin mühazirəsi elmi cəhətdən məzmunlu, mövzu baxımından aktual olmalıdır.

Bunlarla yanaşı müəllim auditoriyanı razı sala bilmək üçün yüksək nitq mədəniyyətinə, yaxşı danışıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Danışan gərək auditoriyanın səviyyəsini nəzərə alsın, öz çıxışına qabaqcadan hazırlaşsın. Gələcək nəslin nitq mədəniyyətinə döğru və düzgün şəkildə yiyələnməsində dil-ədəbiyyat müəllimlərinin, filoloq-metodistlərin üzərinə daha mühüm vəzifə düşür. Onların nitqi, danışığı qrammatik baxımdan düzgün və dəqiq, obrazlı ifadələrlə zəngin olmalıdır. Müəllim şagird üçün bilik və savad meyarı olduğu üçün onun nitqində elmilik, tədris etdiyi fənni yaxşı mənimsəməsi çox vacibdir. Məhz buna görə də konkret olaraq, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi öz nitqini ədəbi dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları əsasında qurmalıdır. "Müəllim hər bir dərsə hazırlaşarkən deyəcəyi və sübuta yetirəcəyi qaydaları, dərslikdəki elmi məlumatları və icra ediləcək tapşırıqları bir daha diqqətlə nəzərdən keçirməli, əgər təsadüfən mexaniki olaraq dərslikdə hər hansı məsələnin elmi açılışı səhv qoyulubdursa, müəllim onu özü əvvəlcədən bilməlidir" (4, 145-146). Müəllimin nitqində diqqəti cəlb edən və nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərindən sayılan nitqin aydınlığı və dəqiqliyidir. O, bilikləri nə qədər düzgün şərh etsə də, fikrin ifadəsi üçün daha dəqiq olan söz və ya ifadə seçməli, şagirdlərin bu və digər məsələni aydın şəkildə başa düşməsinə nail olmalıdır. Məsələn, eyni söz və ya ifadəni bir neçə cümlənin başında təkrar etmək şagirdləri yorur, dərsi maraqsız edir.

Düzgün, aydın, dəqiq nitq nümayişi üçün daha geniş imkanları ədəbiyyat dərslərində yaranır. Lakin çox zaman müəllimlər ədəbiyyat dərsləri zamanı nə özləri əzbərdən, ifadəli şəkildə şeir parçası söyləyir, nə də şagirdlərdən tələb edirlər. Bu nöqsan şagirdlərin, eləcə də müəllimlərin nitqinin ürəyəyatımlılığını və ekspressivliyini azaldır. Prof. H.Həsənov təmiz nitqə belə tərif verir: "Əxlaq normalarından kənara çıxmayan, yararsız, yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır" (5, 96). Fikrini ədəbi dildə ifadə edən hər kəs nitqin təmizliyinə xüsusi fikir verməlidir. Yəni onun nitqində dialekt sözləri, yersiz əcnəbi ifadələr, jarqonlar, vulqarizmlər, tüfeyli sözlər və s. işlədilməməlidir. Bunlar nitqi korlayır, onun sahibi haqqında mənfi fikir formalaşdırır. Müəllim öz nitqində və şagirdlərin danışığında bu hallara qarşı ciddi mübarizə aparmalı, şagirdləri başa salmalıdır ki, uğurla işlənən milli söz olduğu halda, əcnəbi sözlərdən istifadə nitqimizi korlayır. Bu mənada oyun xarakterli məşğələlər qurub tələbə və ya şagirdlərə bir-birinin nitqində olan artıq söz və ifadələri qeyd edib qüsurlanı aşkarlasınlar. Məsələn, "Uje oxumuşam"; "Bir çaşka çay gətir" və s. kimi ifadələrin dilimizdən təmizlənməsinə fiki verməliyik. Müəllimlərin əsas vəzifəsi yersiz əcnəbi sözlərin, məhəlli (dialekt) söz və ifadələrin, vulqarizmin qarşısını qətiyyətlə almaq, bu cəbhədə ardıcıl və prinsipal mübarizə aparmaqdır.

Nitqin ifadəliliyi də müəllimlik sənətinin başlıca əlamətlərindən sayıla bilər. Dil və ədəbiyyat müəllimi quru, cansız cümlələrlə danışa bilməz, onun vurğu və intonasiyadan yerli-yerində istifadəsi nitqi canlandırır, şagirdlərin qəlbində dərin izlər buraxır. Kəskin, qətiyyətli, orijinal, ifadəli nitq dinləyicilərin hislərinə təsir edir, onların marağını artırır, diqqətini cəlb edir, söylənilən fikrə onlarda maraq oyadır. Müəllim nitqinin ifadəliliyi şagirdlərdə gələcəyə inam hissini gücləndirir, onlarda emosional-obrazlı qavramanın yaranmasına səbəb olur. "Orta məktəb həyat üçün elə adamlar hazırlamalıdır ki, onlar öz müşahidələrini və ya istədikləri fikir və hissləri düzgün ifadə etməyi bacara bilsinlər; buna görə məktəbin əsas vəzifələrindən biri də şagirdlərdə müxtəlif növ təəssürat və daxili həyəcanları ifadə edə biləcək münasib söz və ifadələr tapmaq bacarığı yaratmaqdır" (6, 69-70). Nitqin rabitəliliyi müəllimin natiqlik qabiliyyətinin əsas yekunu sayıla bilər. Məntiqilik, ardıcıllıq, sistemlilik, hər bir nitq sahibinin, xüsusilə müəllimin danışığında özünə möhkəm yer tutmalıdır. Müəllim öz sözünə necə başlayacağını, deyəcəyi fikirləri nə cür əlaqələndirəcəyini əvvəldən müəyyənləşdirməlidir. Mövzunun qarşı tərəfə hansı yolla çatdırılacağı və ona vurulacaq yekunun söylənilən fikirlə məntiqi cəhətdən necə bağlanacağını müəllim özü üçün aydınlaşdırmalıdır. Nitq prosesi ayrı-ayrı hissələrdən, detallardan ibarətdir. Bu detalların hər birinin müəllim nitqində tutduğu yer aydın olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı: Maarif, 1966, 75 s.
2. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: APİ, 1990, 80 s.
3. Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslik). Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
4. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2003, 422 s
5. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: BDU, 2003, 396 s.
6. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı: 1966, 235s.

The role of the teacher in teaching the speech culture

Summary

The cultural level of the literary language is also measured by the cultural level of the speech of the intelligentsia speaking in that language. Of course, teachers and educators play an important role in developing the ability of citizens of independent Azerbaijan. Because everyone learns from their teachers the ability of accurate and clean speech. Wider opportunities for accurate and clean speech appear in literature lessons. The teacher must address these situations seriously in his speech and in the students' discourse, and he must explain to students that the use of foreign words distorts our speech. In this sense, playing games can be useful for students by pointing out the deficiencies in the words and phrases that are in each other's speeches.

Роль учителя в преподавании культуры речи

Резюме

Культурный уровень литературного языка также измеряется культурным уровнем речи интеллигенции, говорящей на этом языке. Конечно, учителя и педагоги играют важную роль в развитии речевых способностей граждан Независимого Азербайджана. На уроках литературы появляются более широкие возможности для развития правильной, ясной и точной речи. Учитель должен серьезно относиться к этим ситуациям в своей речи и в беседе с учениками. Он должен объяснять ученикам, что использование иностранных слов, даже если они не имеют удачного национального эквивалента, все равно искажают нашу речь. В этом смысле семинары, практические занятия в виде игр могут быть полезны для студентов, так как появляется возможность устранения речевых ошибок.

Рецензент: доц.З.Мамедова

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 13 yanvar 2020 Qəbul edilib: 16 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/82-85

Xəyalə Mirələm qızı Məcidova
Bakı Slavyan Universiteti

DİL ÖĞRETİMİNDE TEMEL ARAÇ OLAN EDEBİ METİNLERİN SEÇİMİ VE KULLANIMI

Anahtar kelimeler: *edebi metin, dil, konu, okuma, anlatım.*
Key words*: literary text, language, subject, reading, expression.*
Ключевые слова*: литературный текст, язык, предмет, чтение, выражение*

Günümüzde dil eğitimine büyük önem verilmekte, çoğu gelişmiş ülkede yeni yaklaşım ve yöntemler uygulanmaktadır. Yabancı dilin doğru ve etkili bir şekilde kullanımını sağlamak bir dilin öğretimi ve öğrenimindeki temel amaçlardan biri olmalıdır. Bu bağlamda dil öğretiminde (Türkçe) konuşma, dinleme, okuma ve yazma becerilerinin geliştirilmesi önemlidir. Bunun için öğrencilerde ilgi ve merak uyandırabilecek yardımcı ders materyallerine gerek duyulmaktadır. Dil öğretiminde bu tür materyallerin başında edebî metinler gelmektedir. Bilindiği gibi dil öğretiminin en önemli ve temel aracı metinlerdir. Metinler öğrencilerin dil, zihinsel ve sosyal becerilerini geliştirmede önemli bir yere sahiptir. Bu konuda çeşitli araştırmalar yapılmakta, metinlerin nasıl seçileceği ve işleneceği, öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek için en uygun metinlerin neler olacağı üzerinde önemle durulmaktadı. Eskiden dil öğretiminde dil bilgisi, kelime, kültür gibi yaklaşımlar uygulanıyordu. Öğretim sürecinde ise dil bilgisi kuralları, atasözleri, edebiyat, tarih, coğrafya, genel kültür gibi konulara ağırlık veriliyordu. Bunları öğretmek için edebî metinler kullanılıyor ve bu metinler derinlemesine inceleniyordu. Bu anlayış 1950' li yıllara doğru değişmeye başlamıştır (8,45). Dil öğretiminde iletişim kurma amacı ön plana çıkmış ve dilin günlük yaşamda kullanılması önem kazanan metinler, dil öğretiminde kullanımına göre edebî, üretilmiş, özgün ve özel metinler olarak gruplandırılmaktadır.

Gerek dil öğretiminde konuların üzerine bina edileceği metinler, gerekse bilgileri pekiştirmeye yarayan yardımcı metinler her halükârda öğrencinin ilgisini çekecek ve hatta onu içinden kavrayacak nitelikte olmalıdır. Yani sadece dil öğrenmeye araç değil, meraklandıran, cezbeden, ilginç gelen, düşündüren, duygulandıran, sürükleyen, beğeni toplayan metinler olmalıdır. Başka bir ifadeyle, kendisini ilgiyle ve zevkle dinlediğimiz bir insanın işlevini üstlenmelidir. Öğrenilmeye çalışılan dil, bu nitelikleri taşıyan metinler aracılığıyla daha da sevimlileşir ve merak edilen bir dünyanın anahtarına dönüşür. Bu niteliklere sahip olan metinler de ancak bir sanatkâr eli değmiş metinler olabilir. Biz bu metinlere 'edebi metinler' diyoruz. Bu, bazen güzel bir şiirdir, bazen ilginç bir hikâyedir; bir masaldır, bir efsanedir, bir anıdır, bir romandır.

Ayrıca öyküleyici, bilgilendirici ve şiir gibi de sınıflandırılmaktadır. Öyküleyici metinde öyküleyici metin yapısı kullanılır. Bu tür yazılar genel olarak roman, masal öykü gibi türler olmaktadır. Bunlar yaşantımızı zenginleştiren yazılardır. Öyküleyici metinler bizleri bulunduğumuz ortamdan başka bir ortama götürmekte ve düş dünyamızı geliştirip zenginleştirmektedir:

Evet, acaba dört yaşımda var mıydım? Ondan önce hiç bir şey bilmiyorum. Bilinç, başımıza nasıl yakmayan bir yıldırım gibi düşer. Tolstoy, daha dokuz aylık bir çocukken kendisinin banyoya sokulduğunu hatırlıyor. İlk duygusu bir hoşlanma! Benimki müthiş bir sıkıntıyla başladı. Ben ilk kez kendimi Şirket vapurunda hatırlıyorum. Hâlâ gözümün önünde: Sanki dünyaya o anda doğmuşum, annemin kucağı… Annem, yanındaki çok sarı saçlı, genç bir hanımla gülüşerek konuşuyor, cıgara içiyorlar. Annem cıgarasını ince gümüş bir maşaya takmış. Ben bunu istiyorum .(7,86)

Bilgilendirici metin yapıları genellikle neden-sonuç, olumlu-olumsuz karşılaştırmalar, tanımlamalar, sıralamalar, açıklama, sorun-çözüm, inceleme, delil sunma vb. olmaktadır. Bilgilendirici metinler, makale, eleştiri, deneme, gezi yazıları, röportaj, günlük, anı, fıkra, mektup gibi türlerdir. Bunlara öğretici metinler de denilmektedir. Bu tür metinlerde bir konu hakkında bilgi vermek ya da o konuyu açıklamak amacıyla yazılar yazılır. Bu yazılarda anlatım açık, kesin ve yalın olarak kullanılır. Kelimeler gerçek anlamıyla kullanılır, süslü, mecazlı kelimelere yer verilmez. Yazının amacı açık ve seçik olarak ortaya konulur. Anlatımı güçlendirmek için örnek, tanım ve karşılaştırmalara yer verilir:

Nazca tekstil mağazası *Gelişiminde farklı hammaddeler ve üretim yöntemleri kullanarak farklı renklerin ve geometrik şekillerin tasarımının altını çizdi..Nazca uygarlığı, Peru'nun güney sahilinde, Mesih'ten önce 200 ve Mesih'ten sonra 700 yıl arasında gelişen Kolomb öncesi bir kültürdü..Bu kültürün en temsili tezahürlerinden biri, günümüzde büyük ilgi çeken Nazca çölünde Pampas de Jumana'da bulunan jigliflerdir. Nazca tekstillerinde üretilen mantoların ve giysilerin bitişleri, geniş kalitesi, tasarım çeşitliliği ve kullanılan renk paleti nedeniyle halen incelenmektedir*. (4,54)

Edebî metinler şiir, masal, destan, hikâye, roman, tiyatro, karagöz, ortaoyunu gibi çeşitli türlerden oluşmaktadır. Bu metinlerin iyi yazılmış olmaları, bir ülkenin kültürünü yansıtmaları, dil ve kültür öğretiminde özel bir role sahip olmaları gibi nedenlerle dil öğretimindeörnek metinler olarak kullanılmaları sürecinde gerektiği sık sık vurgulanmaktadır. Eğitim edebî metinlerin dili etkili ve verimli olarak öğreteceği, öğrencilerin birey olarak gelişmelerine yardım edeceği, başka kişi ve kurumlarla ilişkilerini geliştireceği açıklanmaktadır. Ayrıca öğrencinin kendini ve dünyayı anlaması, kişiliğini ve yaratıcılığını geliştirmesi için gerekli olduğu dile getirilmektedir (8,60). Edebî metinler daha çok geleneksel dil öğretim yaklaşımlarında görülmektedir. Dil kurallarını öğrenen kişi dili iyi kullanabilir. Bu nedenle dil öğretiminde öncelik dil bilgisi öğretimine verilir." denilmiştir. Kelime yaklaşımında, "öğrenciye öğretilecek ilk şey dilin ögeleridir. Yani kelimelerdir." Bu anlayışla dil öğretiminde "kelime" öğretimine geniş yer verilmiştir. Kültür yaklaşımında ise "dille-kültür" ilişkisi kurulmuş, "Öğretilen bir dilin kültürü ve mantığı da öğretilmelidir." düşüncesinden hareketle kültürel amaçlara ağırlık verilmiştir.

Şöyle ki, öğrencilere dil bilgisi kurallarını, kelimeleri ve kültürü öğretmek için edebî metinlere yer verilmesi zorunlu görülmüştür. Öğrencilere verilen metinlerde edebiyat, tarih, coğrafya, atasözleri, genel kültür gibi konuların olmasına dikkat edilmiştir. Uygulamada dil bilgisi kuralları ve kelime öğretimi için gezi yazısı, roman gibi türler seçilmiştir. Önceleri gezi yazıları içinde edebiyat, tarih ve coğrafya konuları birleştirilerek ders kitaplarına yerleştirilmiştir. Ardından ders kitaplarında romanlar verilmeye başlanmıştır. Romanın tümü değil önemli bir bölümü seçilerek ders kitaplarına alınmıştır:

Samim ayağa kalktı ve odada dolaşmaya başladı. Meralin "r" harflerini nasıl telâffuz ettiğini düşünüyordu. Bilhassa "i"den sonra. Kendisi birkaç defa "güzeldi"yi tekrarladı. Birincide "i" harfinden sonra,"r" ne kadar ihmal edilirse edilsin, T'nin başka harfle çarpışmasından çıkan ve "ş"ye çalan bir ses, ikincide 'T'nin boş kalan önünde yalnız kendi hafif aksinin çınladığı bir sessizlik meydanı vardı. Fakat birincinin sesi uzak bir ihtimalle, Samimin dikkatinden kaçmış olabilirdi. Sonra, Meral "güzeldir" dediğini söylemek için vakit kaybetmemişti. Kadın sezgisi ve yalan melekesi, o kadar kısa bir an içinde böyle bir izahı yakalayabilir miydi? Şuuraltı endüstrisinin bundan daha ne büyük harikalara muktedir olduğu düşünülürse, yalanın cinsi de, sürati de imkânsız değildi.(10,125)

Böylece, öğrencilere dille birlikte dilin kültürü de öğretilmeye çalışılmıştır. Dünyamızda 18 ve 19. Yüzyıllarda kullanılan "Dil Bilgisi- Çeviri Yöntemi"nde edebî metinlere çok değer verildiği, eğitim sürecinin merkezine alındığı, sistemli ve yoğun biçimde kullanıldığı bilinmektedir. Bu yöntemde metin amaç olarak ele alınmış ve metindeki bilgiler derinlemesine incelenmiştir. Metin incelemede anlam üzerinde fazla durulmamış, klasik büyük yazarların sözleri taklit edilerek dil öğretimi yapılmıştır. Okulda ve ders kitaplarında büyük yazarların, edebiyatçıların eserlerine geniş yer verilmiş, bunların kültürel ve sanatsal yönleri üst düzeye çıkarılmıştır. Metin incelemede metnin yapısı, olaylar, karakterler, ana düşünce vb. Konuların belirlenmesi üzerinde durulmuştur. Öğrencilerin okuma ve anlama becerilerini geliştirmek için metni defalarca okuması ve anlaması gerektiği dile getirilmiştir.

Böylece, bazı araştırmacı ve yazarlar olumlu görüş belirtirken bazıları sert eleştiriler yapmıştır. Olumlu görüşlerden bazıları şöyledir. "Edebî metin kullanmak her şeyden önce öğrencilerin okuma ve yazma becerilerini geliştirir. Bu metinler öğrencinin dil, sosyal, kültürel, tarihi, estetik, hitabet, gibi çeşitli bilgilerinin geliştirilmesine yardım eder. Edebî metin inceleme çalışmaları dil öğretimin başlangıcında yani ilk öğrenmelerde daha düzgün ve standart bir dil öğretimini sağlar, öğrencileri argodan uzaklaştırır. Edebî metinlerle dil öğrenme ve ilerleme daha kolay olur. Telaffuz çalışmaları, sesli okuma gibi etkinlikler öğrencinin metne saygı duymasını, öğretmenin çeşitli değerleri ortaya koymasını, giderek öğrencinin metinleri daha düzgün biçimde okumasına yardım eder. Diğer taraftan bu metinler dil öğretimi ve öğrenci için uygun mudur? Öğrencilere edebî ve tarihi bu metinleri vermek doğru mudur? Dil sınıfında bir tiyatro eserinin ya da mektubun bir bölümünü incelemek doğru mudur ? Bu konudaki görüşler ise şöyledir. Séoud'a göre dil öğretmek edebiyat öğretmek değildir. Dil öğretmek sadece dil dil bilgisi, kelime ve kültür öğretmek değildir (2,79). Bu nedenle edebî metinlere bu kadar yer vermek doğru değildir. Eğitimin başlangıcında olan öğrencilere dil yerine edebiyat öğretmenin uygun olmadığını, edebiyat ile dil öğretiminin karıştırılmamasını, öğrencilere ilk sınıflarda edebî metin verilmemesini, ilk 3-4 yılın kitaplarında dil bilgisinin olmaması gerektiğini açıklamaktadır.

Yazarlar ise edebî metinlerin seçiminde öğrencinin dil düzeyi ve ilgisinin dikkate alınması gerektiğini, farklı yazım tür ve stilleri keşfetme, farklı yazarları keşfetme ve aşamalı olarak ilerlemeye. Bu yaklaşımda, dil öğretiminde ağırlıklı olarak özgün metinlere yer verilmiştir. Bunlar gazete yazıları, mektuplar, afişler, yemek tarifleri, notlar, şiirler, haberler, resimli romanlar, roman özetleri, hikâyeler gibi olmaktadır. Ayrıca metinler öğrencilerin kişisel ilgi ve merakları ile ilişkilendirilirse dilin işlenmesi daha hızlı olur ve öğrenilen becerilerin kalıcılığı artar. Özgün metinlerin dil öğretiminde çok yararlı olduğu vurgulanmıştır. Özgün

metinler kullanılarak geliştirilen dil öğrenim modelleri keşfederek öğrenme, etkinliklerle öğrenme ve kendi başına öğrenme olarak sıralanmıştır.

Edebî metinler, sözlü iletişimi destekleyen ve yazılı anlamayı geliştiren metinler olarak kabul edilmiş, bu nedenle de dil öğretiminde bu metinlerin kullanımı yapılandırıcı dil öğretim yaklaşımıyla gündeme gelmiştir. Yapılandırıcı yaklaşıma göre "Dil, edinilmez öğrenilir." Dil öğrenme bireyin aktif çabalarıyla gerçekleşir. Dil becerileri zihinsel gelişime ve sosyal ilişkilere bağlı gelişir. Yani dil tek başına değil sosyal etkileşmelerle öğrenilir. Bu süreçte dil ve öğrenme, ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır.

Öğrenme dili gerektirir dil de öğrenmeyi etkiler. Bu nedenle dil ve zihinsel becerileri geliştirme birlikte ele alınır. Dil öğretiminde kullanılan metinler genel olarak değerlendirildiğinde, her yaklaşımın amaçlarına ulaşmak için metinlerden farklı biçimlerde yararlandığı ve farklı metinler kullandığı görülmektedir. Bazı yaklaşımlar edebî metinlerle dil bilgisi, kelimeve kültür öğretmeye çalışırken bazıları da amaçlanan kültüre yönelik çalışmalar yapmaktadır. Son yıllarda iletişimsel yaklaşımla birlikte edebî metinler daha az kullanılmakta ve yerini edebî olmayanmetinler almaktadır. Günümüzde ise yapılandırıcı yaklaşımla birlikte dil öğretiminde özgün ve özel metinler ön plana çıkmakta, ders kitaplarına bu tür metinler seçilmektedir.

Azerbaycan'da Türkçe öğretiminde kullanılan metinler incelendiğinde dünyamıza benzer uygulamalar ortaya çıkmaktadır. Türkçe öğretiminde kullanılan metinler dil öğretim yaklaşımlarına göre değişmekte, önceleri edebî metinlerin kullanılırken son yıllarda özgün ve özelmetinlere geçildiği görülmektedir.

Edebî Metinler: Ülkemizde uzun yıllar geleneksel ve davranışçı yaklaşımla Türkçe öğretimi yapılmıştır. Bu anlayışın gereği olarak Türkçe öğretiminde dil bilgisi kuralları, kelime ve kültür öğretimi öne çıkmış, ders kitaplarında ise sadece edebî metinlere yer verilmiştir. Edebî metinlerden şiir, destan, hikâye, roman, tiyatro gibi türlere daha fazla ağırlık verilmiştir. Öğrencilere verilen metinlerde edebiyat, tarih, coğrafya, atasözleri, genel kültür gibi konuların olmasına dikkat edilmiştir. Uygulamada dil bilgisi kuralları ve kelime öğretimi için gezi yazısı, roman gibi türler seçilmiştir. Romanın tümü değil önemli bir bölümü seçilerek ders kitaplarına alınmıştır. Dil öğretiminde ezber, taklit ve tekrara önem verilmiş, öğrencilerin zihinsel becerilerini geliştirmeye fazla önem verilmemiştir. Metinler amaç olarak ele alınmış ve metindeki bilgiler derinlemesine incelenmiştir. Metin incelemede metnin yapısı, olaylar, karakterler, ana düşünce vb. konuların belirlenmesine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Öğrencilerin okuma ve anlama becerilerini geliştirmek için metinlerin defalarca okunması gerektiği vurgulanmıştır. Türkçe öğretiminde uzun yıllar sürdürülen bu uygulama öğrencilerin Türkçeyi bilinçli olarak öğrenmesine ve dil becerilerini geliştirmesine yeterince katkı sağlayamamıştır.

Sonuç

Dil öğretiminde kullanılan metinler incelendiğinde bunların genel olarak "edebi metinler, üretilmiş metinler, özgün ve özel metinler" olduğu görülmektedir.

*Ev her zamankinden sesliydi. Sanki tüm elektrikli aletler çalışıyordu. Dışardan gelen gürültüler de cabasıydı. Bir tek insan sesi yoktu içerde. Bağıra bağıra şarkı söylemeye başladı. Susturmak istiyordu onları. bildiği tüm şarkıları söyledi. Sınırlıydı bilebildiği şarkı sayısı. Anlamsız sözcüklerle bağıra bağıra ezgiler düzüyordu. Ev susmuştu. Bir tek onun anlamsız sözcükleri çınlıyordu duvarlarda. Birden kendi sesini duydu ve sustu. Gidip tek tek evdeki tüm elektrikli aletleri çalıştırdı. Şimdi ev her zamankinden daha sessizdi. (*7,89)

Metinlerin seçimi ise dil öğretim yaklaşım ve yöntemlerine göre değişmektedir. Her yaklaşım amaçları doğrultusunda kendine özgü metin anlayışı oluşturmuş, ölçütlerini belirlemiş ve bu doğrultuda seçimler yaparak uygulamaya koymuştur. Türkçe öğretiminde de benzer gelişmeler olmuştur. Önceleri yoğun biçimde edebi metinler kullanılırken, dünyamızda olduğu gibi önemli yenilikler yapılmış, yeni programlar ve dil öğretim yaklaşımları uygulamaya konulmuştur. Böylece, Türkçeyi doğru, güzel ve etkili kullanan, düşünen, araştıran, öğrenen, sorgulayan, gelişen, kendinin ve ülkemizin geleceğine yön veren bireyler yetiştirme amaçlanmıştır.

Kaynakça

1. Kaynakça MEB. (2005). İlköğretim Türkçe dersi (1-5. sınıflar) öğretim programı ve kılavuzu. Ankara: MEB Basımevi.
2. Aydın Su. Atasözleri sözlüğü, Ankara, 1998
3. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, TDK, Ankara, 2 Baskı, 1986Cevdet K. Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman, II cilt, Dünya yayınları, İstanbul, 2004
4. Eflatun C.G. Halk Şiiri Antolojisi, İstanbul, Varlık.1959

5. Ergin. M. Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 5 Baskı, XXVIII
6. Eyüboğlu K. On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve deyimler, İstanbul, 1975
7. Güntekin R.N. Bütün eserleri, İnkilap Yayinevi, İstanbul, 1987
8. Güneş, F. Türkçe öğretimi ve zihinsel yapılandırma. Ankara, Nobel Yayınları, 2007
9. Öztelli C. Karacaoğlan-bütün şiirleri, İstanbul, 2005
10. Safa P.On üç kitap seti, Kitapyurdu, İstanbul, 2012
11. Seyfeddin.Ö. Bütün hikayeler 1, İstanbul, 2002

The selection and use of literary texts as the main tool for learning language

Summary

Literary texts are the most important tool fon reader to comprehend and speak in this language. Furthermore, texts have significant role of enrichment of word treasury, learning new words and increcesing aut look. Therefore, distinguished texts have to be obvious, readable and purposeful.

Выбор и использование художественные текстов как основных средств для обучения языку

Резюме

Художественные тексты являются важным средством для развития навыков речи и понимания на том или ином языке. Кроме того художественные тексты играют значительную роль в обогащении словарного запаса, в изучении новых слов и формировании мировоззрения. И поэтому тексты должны выбираться целенаправленно, чтобы они были понятны и доступны в чтении.

Rəyçi: prof.Ş.Q.Hüseynov

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 22 yanvar 2020 Qəbul edilib: 25 yanvar 2020

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/86-89
Севиндж Шубай кызы Кулизаде
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
sevincgulizade65@mail.ru

О ДЕЯТЕЛЬНОСТНОМ ПОДХОДЕ К ПРОБЛЕМЕ ИСКУССТВЕННОГО БИЛИНГВИЗМА

Ключевые слова: *билингвизм, лингвистика, социология, интерференция, транспозиция, формирование искусственного билингвизма, доминирующее положение, продуцируемый, эксплицитное положение*
Açar sözlər*: ikidilli, dilçi, sosioloqiya, müdaxilə, köçürmə, süni bilinqvizmin formalaşması, dominant mövgə, istehsal olunur, açıq ifadə*
Key words: *bilingualism, linguistics, sociology, interference transposition, the formation artificial bilingualism, dominant position, produced, explicit, expression*

Двуязычие – одна из важнейших проблем, поставленных общественным развитием пред науками, исследующими языковую коммуникацию. Её решение, как уже отмечалось в литературе, предполагает использование различных подходов: лингвистического, социологического, психологического, педагогического и др. (1, с.193).

Конкретным практическим результатом исследований в этой области должна быть разработка методов формирования искусственного билингвизма.

Наиболее плодотворным представляется деятельностный подход к проблеме формирования двуязычия. При таком подходе умения и навыки, развиваемые на отдельных этапах обучения родному и чужому языку, рассматриваются как взаимосвязанные части единой системы, что позволяет учитывать «возможность возникновения новых видов деятельности, умирание одних действий и операций и рождение других» (2, с. 13), а также выделять универсальные умения, необходимые билингву в процессе пользования двумя языковыми системами. Практика показывает, что в процессе формирования искусственного билингвизма исключительно важное значение приобретают, в частности, умения осуществлять в сжатые сроки смысловой анализ структуры текста (в процессе рецептивных видов речевой деятельности) умения логически строить высказывания (в процессе репродуцирования и продуцирования). Недостаточно сформированные в средней школе или на начальном этапе обучения в вузе, эти умения значительно труднее развиваются при пользовании двумя языковыми системами.

Итак, эффективность процесса обучения иноязычной речевой деятельности существенно зависит от степени и правильности использования механизма переноса, понимаемого как способность учитывать предшествующий опыт владения родным языком для организации речевой деятельности на изучаемом языке. Считается, что этот опыт используется для прогноза предстоящей речевой ситуации и «преднастройки соответствующих речевых механизмов к действию, т.е. к порождению и восприятию речи» (3, с.7). Это даёт основание утверждать, что знания, умения и навыки, приобретаемые в процессе учения вообще и в процессе обучения иноязычной речи в частности, расширяются и углубляются на базе уже известного. Из этого следует, что роль переноса теоретических знаний и практических умений и навыков в обучении, несомненно, велика. Именно явление переноса позволяет человеку использовать в своей мыслительной деятельности то, что ему уже известно, при совершенно новых или относительно новых обстоятельствах.

Вместе с тем процесс формирования речевой деятельности на изучаемом языке оказывает влияние и на пользование учащимся родным языком. Положительные результаты этого влияния, например, проявляются в том, что заметно увеличивается лексический запас родного языка, расширяется кругозор учащегося, который одновременно постигает и мир вещей, отображённый в формах языка (4, с.10).

Это ведёт к необходимости в лингводидактических исследованиях, включающих сопоставление контактирующих языков, рассматривать процесс интерференции и транспозиции (5, с.52), отмечаемых в обеих языковых системах.

Исследования в этой области дают основания утверждать, что в методике преподавания следует учитывать не только явления интерференции и транспозиции родного языка (6, с 185-191; 7, с.137-143), но и обращать серьёзное внимание на такие вопросы, как, например, влияние формирующихся умений пользования иноязычной речью на умения и навыки речепорождения на родном языке, так

как это влияние на отдельных этапах развития двуязычия может быть отрицательным. В процессе формирования искусственного билингвизма развитие умений и навыков владения первичной и вторичной языковой системой осуществляется с различных исходных точек. Умения и навыки владения языковой системой родного языка в значительной мере уже сформированы у учащихся, идёт процесс их совершенствования, так как языковая компетенция редко достигает и в родном языке высшей полноты - отдельные уровни владения им осваиваются далеко не всем (8, с 3). В то же время умения пользования языковой системой вторичного языка находятся в начальной стадии становления.

Процесс развития навыков пользования двумя языковыми системами протекает в одном направлении, но его фазы не совпадают. Продвинутому этапу формирования умений и навыков владения родным языком, как правило, соответствует начальный этап становления умений пользования иноязычной речью. При этом отмечено, что чем лучше билингв владел языковой системой родного языка , тем успешнее осуществляется процесс развития навыков владения иноязычной речью.

Таким образом, процесс формирования и совершенствования умений и навыков владения двумя языковыми системами протекает в неодинаковых (по уровню умений) условиях и во многом зависит от степени сформированности умений владения языковой системой родного языка, через который, как известно, осуществляется обучение второму языку.

Естественно, что на начальном этапе обучения, когда учащиеся уже в значительной степени овладел языковой системой родного языка, но делает первые шаги в усвоении языковой системы изучаемого, родной язык в процессе пользования двумя языковыми системами занимает доминирующее положение. Продуцируемая иноязычная речь оказывается, как правило, несформированной, неправильной.

В таких случаях принято классифицировать билингвизм на основе критерия «правильность или неправильность иноязычной речи» (9, с.28) и именовать «субординативным» или «подчинённым». Использование этих терминов обусловливает тем, что билингв ещё не достиг совершенства в изучаемом языке, и поэтому умения и навыки, относящиеся ко вторичной языковой системе, занимают по сравнению с аналогичными речевыми механизмами первичной языковой системы подчинённое место.

Если же рассматривать процесс учения с точки зрения его методической организации (приёмы формирований умений и навыков репродуцирования/ продуцирования на изучаемом языке, усилия преподавателя и время, затрачиваемое им) и сравнить с аналогичными показателями, характеризующими процесс совершенствования умений и навыков продуцирования на родном языке, то становится очевидным, что изучаемый язык на начальном этапе обучения с подчинённого положения перемещается на главное, доминирующее.

В самом деле, родному языку в этот период отводится второстепенное место, так как справедливо считается, что на уроке учащиеся должны как можно больше находиться в сфере изучаемого языка и как можно меньше обращаться к родному.

Таким образом, как правило, внимание преподавателей языка сосредоточивается лишь на одной из сторон искусственного двуязычия - на развитии навыков и умений, необходимых учащемуся при речевой деятельности на изучаемом языке. Умения и навыки, сформированные ранее, при пользовании родным языком, занимают в этом процессе, как уже говорилось, подчинённое положение. Они систематически и целенаправленно не совершенствуются, иногда просто не учитываются в процессе овладения учащимся чужим языком. Кроме того, неправомерно считается, что эти навыки и умения надёжно сформированы и не могут подвергаться изменениям (во всяком случае в сторону их ослабления).

На самом деле это не так. Их расшатывание может быть вызвано рядом различных факторов. В основе одних лежат явления, обусловленные психолингвистическими и психологическими причинами (условно можно отнести к субъективным).

Объективные факторы (обусловленные психолингвистическими причинами) связаны с мерами по предупреждению и устранению интерференции родного языка, поскольку, по образному замечанию Л.В.Щербы, в процессе обучению чужому языку « ведётся постоянная неусыпная борьба с родным языком» (10,с.8), главным образом в форме « активного подавления языкового сознания, проявляющегося при речи на родном языке» (11, с. 95-101). Эти, безусловно полезные с точки зрения изучение чужого языка меры, необходимость которых доказана многочисленными исследованиями и практикой обучения, расшатывают сформировавшуюся у учащихся определённую установку в речи на родном языке, которая обусловливает целостный подход к построению фраз и создаёт алгоритм речевой деятельности, проявляющийся в тесной связи между объектом и способом его обозначения (4,с.10).

К объективным факторам (обусловленным психологическими причинами) следует отнести, в частности, некоторые возрастные особенности учащихся.

Исследования педагогов и психологов, проводимые с детьми и юношами в разных странах и разной среде, показывают, что в разные периоды определённые психологические особенности личности явно ослабевают, а другие становятся доминирующими. Так, при письменном изложении рассказа или сказки на родном языке дети и младшие подростки, как правило, описывают действия, поступки, события, старшие подростки и юноши – преимущественно мысли и чувства действующих лиц.

Таким образом, если в процессе формирования иноязычной речи в среде юношей опять обращаться к картинам, рассказам и сказкам, то такое «низвержение» их (или даже взрослых) на уровень языковой деятельности детей и младших подростков не воспринимается учащимися положительно. Неестественность ситуации, в которой они оказываются при развитии речевых умений, психологически отрицательно влияет не только на отношение к изучаемому языку, что уже общеизвестно, но и не подкрепляет умений и навыков, формирующихся в этом возрасте при пользовании родным языком.

Субъективные факторы, как правило, методического характера связаны с недостаточно чётким управлением учебным процессом. Как уже говорилось, чужой язык воспринимается через призму родного языка, им учащиеся пользуются при сопоставлении и выявлении семантических сходств и различий в контактирующих языках, при проверке правильности усвоения смысловой стороны слова, фразы, контекста. В этих случаях оправдан учебный перевод на родной язык. Такой перевод, как правило, не является литературным и скорее носит характер подстрочника, но в учебных целях он необходим. Однако не следует забывать, что элемент поспешности и неряшливости, низкая требовательность к речевому оформлению любого высказывания на родном языке в процессе учебной деятельности на занятиях нежелательны.

Педагогический опыт показывает, что недостаточное внимание к оформлению речевого действия на родном языке в течение длительного периода может привести (и приводит) к ослаблению сформированных ранее умений и навыков, имеющих непосредственное отношение к культуре речи учащегося. Это явление носит скрытый характер и эксплицитно проявляется лишь на продвинутом этапе обучения в процессе становлений умений и навыков литературного перевода. Экспериментально проверено ,что в этот период при оформлении литературного перевода на родной язык учащиеся допускают значительное количество различных по своему характеру ошибок.

Другим существенным фактором методического характера, влияющим на ослабление умений пользования родным языком, является то, что при изучении чужого языка учащиеся сосредоточивают внимание на изучение структуры предложения, словосочетания, фразеологизмов и отдельных слов. Установлено, что смысл текста не является простой суммой смыслов элементов ,его составляющих, т.е. предложений, а представляет собой качественно иное образование.

В учебной же практике, подчёркивает В.Г.Костомаров, план содержания часто затмевается планом выражения, который естественно сводится к уровню языковых единиц. Направляя внимание учащегося на обеспечение нормативных требований в процессе использовании языковых средств, мы упускаем из виду коммуникативную целесообразность и норму родного языка, что, естественно, разрушабет не только традиционную общественную культуру речи, но и влияет на «культуру языка» как исторического национально-культурного достояния (12, с. 17).

Причины непроизвольного расшатывания умений, связанных с логико-смысловым развёртыванием и свёртыванием целого текста на родном языке в условиях для проявления обратной интерференции, которая находит эксплицитное выражение при графическом оформлении содержания, извлечённого из текста на чужом языке. Таким образом, уровень сформированности двуязычия приближается к координативному, однако достигает его лишь в редких случаях.

Существенной причиной такого положения является недостаточно эффективное управление процессом учения при поэтапном формировании умственных действий в условиях формирующегося искусственного билингвизма.

Литература

1. Филин Ф.П. История общества и развитие двуязычия. Известия, 1989
2. Леонтьев А.Н. Категория деятельности в современной психологии. М., 2014
3. Фрумкина Р.М. Модель субъективного прогноза. М., 2003
4. Гак В.Г. Межъязыковое сопоставление и преподавание иностранного языка. Санкт-Петербург, 2004
5. Шанский Н.М. Русская лингводидактика и языкознание. М., 1989

6. Кашкуревич Л.Г. Интерференция и положительный перенос на уровне словосочетания. М., 1974
7. Костомаров В.Г. Вопросы культуры речи в подготовке преподавателей-русистов. М., 1979
8. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л., 1958
9. Верещагин Е.М. Вопросы теории речи и методика преподавания иностранных языков. М.,1969

Süni bilinqvizm probleminə aktiv fəaliyyət yanaşması

Xülasə

Bu yazıda süni ikidilliyin formalaşması probleminə yanaşma müzakirə olunur. İkidilli, elmlırin və aşağıdakı dil ünsiyyətindən əvvəl,ictimai inkişafın yaratdıqı ən vacib problemidir. Məqalədə süni bilingufflizmin formalaşması metodların inkişafına diqqət yetirilmişdir.

Active approach to the problem of artificial bilingualism

Summary

This article discusses the approach to the problem of formation of artificial bilingualism. Bilingualism is the most important problem posed by social development before the sciences and the following language communication in this article, the object of research is the development of methods for the formation of artificial bilingualism.

Рецензент: доц. Н.Ч.Мусабекова

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 15 yanvar 2020 Qəbul edilib: 19 yanvar 2020

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

DOI: 10.36719/AEM/2007-2020/50/90-94
Sevinc Vaqif qızı Əskərova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
pinko88@mail.ru

KOQNİTİV TƏDQİQATLAR SAHƏSİNDƏ İNCƏSƏNƏTİN EPİSTEMOLOGİYASI

Açar sözlər: *incəsənətin epistemologiyası, koqnitiv tədqiqatlar, sokonstruktivizm, transsendentalizm*
Key words: *epistemology of art, cognitive research, co-constructivism, transcendentalism*
Ключевые слова: *эпистемология искусства, когнитивные исследования, со-конструктивизм, транс-циенденталисм*

Məlumdurki, biliklər sistemi kimi elm inkişaf etdikcə onu öyrənən xüsusi nəzəriyyə sahəsi də yaranır. Bu epistemologiya (epistemos yunanca bilik deməkdir) adlanır. O, ümumi idrak nəzəriyyəsinin (qnoseologiyanın) ayrılmaz tərəfini təşkil edir (2,247).

İdrak nəzəriyyəsi (qnoseologiya və ya epistemologiya) nəzəri fəlsəfənin elə hissəsidir ki, burada idrakın təbiəti, onun imkanları və hüdudları, biliyin reallığa münasibəti, idrakın subyekt və obyekti kimi problemlər öyrənilir; idrak prosesinin ümumi ilkin şərtləri, biliyin doğruluq şərtləri; həqiqətin krite- risi (meyarı), idrakın forma və səviyyələri və bir sıra başqa problemlər tədqiq edilir. Başqa sözlə idrak - biliyin qazanılması və inkişaf etdirilməsi, onun daim dərinləşdirilməsi, genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesidir.

Bir çox elm sahələri də idrak problemləri ilə məşğuldur. Məsələn, R.Volfun yazdığı kimi: "psixologiya da idrakı öyrənir, lakin epistemologiya idrakın daxili mexanizmi ilə az maraqlanır, bizim necə fikirləşməyimizi, nə bilməyimizi müəyyən etməyin, sübut etməyin və ya təsdiq etməyin mümkünlüyü ilə məşğul olur" (1,271).

Elmi izah və nəticələrə keçməzdən öncə bir neçə məqamların açıqlanmasına ehtiyac duyulur. Beləki hazırkı məqalənin məqsədi koqnitiv elmin mühüm konseptual-metodoloji komponenti kimi, incəsənətin epistemologiyasının əhəmiyyətini dərk etmək cəhdidir. Bunun üçün aşağıda göstərilən vəzifələri həll etmək lazımdır: xarici və ölkə alimlərinin əsərlərində göstərilən sahənin tədqiq edilməsinin müasir vəziyyətinin spesifikasını müəyyən etmək; incəsənətin epsitemologiyası sahəsinin əsas istiqamətlərini və koqnitiv tədqiqatlar korpusuna qoşulması perspektivlərini işarələmək, eləcə də epistemologiyanın koqnivistika trendləri ilə determinləşdirilən fundamental problemlərinin həllində bədii-koqnitiv təcrübə sahəsinin evristik potensialını konstruksiyalaşdırmaq.

Məqalənin aktuallığı onun epistemologiyanın mərkəzi problemlərindən biri, bütövlükdə müasir mədəniyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən mədəniyyətin rasional-diskursiv, bədii-koqnitiv və bioloji sahələrinin birliyini və sıx qarşılıqlı əlaqəsini iddia edən transdissiplinar mədəni-konvergent prosesi fenomeni aspektində biliklərin genezisi və assimilyasiyasının əldə edilməsi probleminin həllinə istiqamətlənmiş olması ilə şərtləndirilir (11). Bədii yaradıcılığın koqnitiv əsaslarının təhlili, "sosium-mədəniyyət-beyin" sisteminin tədqiqi zamanı biomədəni sosial-konstruktivizm mövqeyindən metodik və metodoloji alətlərin tətbiq edilməsinin mümkünlüyü baxımından perspektivinin vurğulanması, mədəniyyətin inkişafının hər bir mərhələsi üçün maksimal dərəcədə dolğun olan insanın təfəkkür fəaliyyətinin şəklinin qurulması, xüsusi ilə alimlərin elmi konsepsiyaların məzmununa, elmi fənnlərin formalaşması və inkişafı xarakterinə əhəmiyyətli təsir göstərən elmdənkənar amillərlə hesablaşmalı olduqları düyün nöqtələrində biliyin obyektiv sərhədlərinin müəyyən edilməsi problemin həlli üçün olduqca məhsuldardır (4,78-89).

Yaradıcılıq məntiqinin və kreativ təfəkkürün inkişafı və məşq etdirilməsi üsullarının tədqiq edilməsi-süni intellektin yaradılması, bio və tibbi texnologiyaların inkişafı üzrə tədqiqatlar yolunda müasir, qanunauyğun və zəruri bir addımdır. Göstərilən istiqamətdə aparılan tədqiqatlar belə deməyə imkan verir ki, bədii-koqnitiv fəaliyyətin refleksiv komponenti özünün nüvəsi qismində sosial və humanitar elmlərin xolistikl metodologiyasından istifadə edir ki, bu incəsənətə nəzəri mübadilə proseslərinin katalizatoru yəni, onun tətbiq edilməsinin adekvatlığı aspektində elmi biliklərin mədəni vasitəçisi rolunu oynamağa, incəsənəti təkcə elmlə transdissiplinar qarşılıqlı əlaqəyə qadir deyil, həm də insan mədəniyyətinin balanslığını, texnoloji və mənəvi təkamülünün korrelyasiyasını həyata keçirməyə xidmət edən mürəkkəb sosial-mədəni və ontogenetik şərtləndirilən konstruksiya kimi "həyatqoruma" amili funksiyasını yerinə yetirməyə qadir tamamilə unikal refleksiv mədəniyyət komponenti kimi işarələməyə imkan verir.

Təqdim edilən işin yeniliyi bədii fəaliyyətin neyrofizioloji, sosio-mədəni və fəaliyyət amilləri ilə onların elmin və epistemologiyanın fəlsəfəsinin bazis təsəvvürlərinə əhəmiyyətli təsiri aspektindən determinləşdirilmiş koqnitiv refleksiv əsaslarının aktuallaşdırılmasıdır ki, bu da öz mahiyyətinə görə yenidir. Sənətşünaslığın ümumelmi biliklər korpusu sırasında ənənvi olaraq yanlışlıqla möhkəmlənmiş təcridliyi, epistemologiya və incəsənətin fəlsəfəsinin elm və bio-art, texnoloji incəsənət kimi mədəniyyət fenomenləri çərçivəsində yaradıcılıq prosesi subyektlərinin özlərinin koqnitiv fəaliyyət üçün koordinatlar sistemini verdikləri konseptual reallıqlara yadlığı Kun variantlı paradiqmada-klassik və qeyri-klassik (sənəşünaslıq terminologiyasında – "klassik-romantik") bədii-nəzəri sistemə apellyasiyanı davam etdirməklə özünün iflasını nümayiş etdirir. Məqalə göstərilən problemin həllinə gücü çatan töhfəni verməyə xidmət edir.

Koqnitiv elm transdissiplinar tədqiqatların intensiv inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir. Son onilliklər ərzində koqnitiv tədqiqatlarda magistral xətt rolunu mütamadi olaraq sosial və mədəni neyroelm oynayır (3,91-107). Bu nöqteyi nəzərdən mədəniyyətin neyrodeterminəşməsi, insan təkamülünün təbii və sosial traektoriyalarının qarşılıqlı şərtləndirilməsi fenomeni "sosium-beyin-mədəniyyət" sisteminin bütövlüyünün tədqiqatı çərçivəsində fəal müzakirə edilir və nəinki beyinin formalaşması və fəaliyyəti haqqında qəbul edilən əvvəlki təsəvvürlərə əhəmiyyətli dərəcədə yenidən baxmağa məcbur edir, həm də neyrobioloji strukturlar və bu və ya digər mədəniyyətin, o cümlədən bədii koqnitiv fəaliyyətin daşıyıcısı olan sosium arasında qarşılıqlı fəaliyyətin mexanizmləri haqqında qeyri-adi suallar qoyur (9, 193-201).

Hələ XX əsrin əvvəllərində alman psixoloq və dünyada ilk eksperimental psixologiya labarotoriyasının yaradıcısı Vilhelm Vundt sosial-mədəni kontekstin insanın psixiki funksiyalarına təsirinin və onların əks təsirinin tədqiqini aparmışdır. "Xalqların psixologiyası" adlı elmi işində o, vurğulayırdı ki, mental təzahürlər müəyyən sosial qrupların fəaliyyətinin nəticəsidir (12, 324-327).

Etnik mədəniyyətin subyektin psixikası strukturunda kök atması ideyası sonradan ardıcıl olaraq rus psixoloqları L.Q.Vıqotski və A.R.Luriya tərəfindən inkişaf eydirilmişdir ki, elə onlar da müasir psixologiyada sosio-mədəni istiqamətin təməlini qoyanlardırİnsanın sosial-mədəni formalaşması və bu və ya digər sosial-mədəni toplum nümayəndələrini xarakterizə edən müəyyən davranış növləri arasında qarşılıqlı əlaqəni əsaslandırmaqla onlar belə bir fərziyyə irəli sürdülər ki, insanın mədəni və bioloji həyat xəttləri prenatal inkişafın lap əvvəlindən başlayaraq biri biri ilə sıx əlaqəlidir (13, 66-77).

İncəsənətin koqnitiv parametrlərinin tədqiq edilməsi idrak fəlsəfəsində müasir transdissiplinar tendensiya ilə həmahəngdir ki, bu özünü təkcə ənənəvi təlimlərə və problemlərə qeyri-adi yanaşmalarda deyil, həm də incəsənətin epistemoloji sxemləri və geniş çəvrədən olan elmi fənnlərin sintezi kontekstində yeni koqnitiv-metodoloji prinsiplərin hazırlanmasında təzahür edir ki, onların da bir çox olduqca məhsudardır. İncəsənət fenomeninin məhz epistemoloji göstərişlərinin dərk edilməsinə istiqamətlənmə L.Q.Berqer, B.Varqa, P.P.Qaydenko, B.M.Qaleyeva, O.N.Danilova, İ.A.Yevin, C.Kaloti, A.A.Koblyakov, A.N.Kruqlov, Y.L.Feynberq, D.R.Hofştadter, N.Şvindt-Qross və başqalarının tədqiqatlarında kifayət qədər hissedilən tendensiyadır. Vurğulamaq lazımdır ki, onlarda israrlı tendensiyanı eyni zamanda subyektin kreativ fəaliyyətinin diskursiv və intuitiv elementləri, təbiət elmləri və bədii mədəniyyətin bütün zənginliyi təcrübəsinin vahid məntiqi zənciri ilə əlaqələndirirlər ki, bu dil-musiqi-riyaziyyat, riyaziyyat-təsviri incəsənət-musiqi, bədii layihələndirmə-informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və s. kimi qarşılıqlı əlaqələrin əsaslandırılması ilə illüstrasiya olunur. Lakin göstərilən təzahürlərin neyroelmi determinantlarının müəyyən edilməsi ölkə alimlərinin problemi sahəsinə daxil deyil (6).

XXI əsrin əvvəli neyroelmin bölməsi-neyroestetikanın formalaşması ilə əlamətdardır ki, onun predmeti incəsənət əsərlərinin yaranması və təhlilinin neyroloji prinsipləridir. Hələ ki, yaranış mərhələsini yaşayan bu istiqamətin nümayəndələrinə görə koqnitiv-bədii yaradıcılığın təbiəti və tarixi üzvü şəkildə tarixi və bioloji determinasiyalı mədəniyyət kontekstinə daxil edilmişdir. Koqnitiv-bədii fəaliyyət gedişində enaktivist başa düşülən subyekt müəyyən növdən olan inteqrasiyalı koqnitiv-bədii patternlər şəklində obrazlar əks etdirir ki, bu da göstərilən fənn sahəsinin predmetidir. Burada hind psixoloqu V.Ramçandran işlərini qeyd etmək lazımdır. İncəsənətin epsitemologiya sahəsinin koqnitiv tədqiqatlar korpusuna daxil olmasının əsas istiqamət və perspektivlərini konkretləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən sahənin daha perspektivli istiqaməti kimi sosial və mədəni neyroelm sahəsindəki ən yeni nailiyyətləri incəsənətin ontoloji məkanı proyeksiyasında biomədəni sokonstruktivizm mövqeyindən dərk etmək, strukturlaşdırmaq və ümumiləşdirmək səyləri görünür. Fənnlərarası və transdissiplinar tendensiyaların güclənməsi, onların post qeyri-klassika əsasları ilə korrelyasiyalı qarşılıqlı əlaqəsi incəsənətin koqnitivləşməsinə gətirib çıxardı ki, bu da estetik funksiyanın tədqiqat funksiyasına transformasiyasında ifadə əldə etdi, eləcə sənətşünaslığın epistemoloji tərkibinin xüsusi aktuallığını qazandı. XX-XXI əsrlərin qovşağında bütöv diskursiv təcrübələr şəbəkəsinin bədii strategiyaları-"biomedia", "nanomedia", "hybridmedia"-artıq bədii yaradıcılığın klassik metodologiyasına uyğun olaraq interpretasiya və reprezentativ prinsiplərin realizə edilməsinə deyil,

konstruktivliyin yeni anlayışının axtarışına, texnologiyanın bütövlükdə yeni anlayışına və onun mədəniyyətdə antipod kimi deyil, təbiətin sonsuz davam etməsindəki roluna istiqamətlənmişdir, insan isə burada-onun təkamülü prosesində yalnızca bir mərhələdir. Daha sonra Science və Bioart kimi transdissiplinar mədəniyyət fenomenlərinin ortaya çıxması ilə incəsənət müasir mədəniyyətin bütün intellektual məkanı üzərində kritik və nəzəri refleks spektrinə, incəsənətin epistemologiyası isə-onun müxtəlif cinsli koqnitiv təcrübələri və mənəvi fəallığı sintes etməyə imkan verən və konseptual karkasın hazırlanması və informasiya-bilik axınlarının ümummədəni inteqrasiyalı patternlərlə birləşməsinin baş verdiyi problemli düyün nöqtələrdə koqnitiv təcrübələrin bütün korpusunu təşkil edən özünüeyniləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün elmin müasir epsitemoloji fəlsəfəsi üçün zəruri olan effektiv metodoloji alətləri təklif edən koqnitoloji forpostuna çevrilir. Enaktivizmin paradiqma karkasına “aşağıdan” müdaxilə etməklə incəsənət təbiət elmləri, bioloji təkamül nəzəriyyəsi, neyrofiziologiya, psixomotor hərəkət nəzəriyyəsi, epsitemologiya, texnika və kompüter texnologiyaları arasında boşluğu doldurmağı bacardı, incəsənətşünaslıq isə koqnitiv, xüsusən də neyroelmi tədqiqatlar tandeminə dayanıqlı şəkildə daxil oldu. Ənənəvi subyekt-obyekt mexanizmlərindən fərqli, inteqrasiyalı koqnitiv patternlərin meydana gəlməsi koqnitiv-bədii fəaliyyətin əsas və mexanizmlərinə yenidən baxılmasını, eləcə də həmin vəzifələrə adekvat olan təfəkkür üslubunun metodoloji karkasının hazırlanmasını tələb edir (6).

Neyroelmin ən yeni nailiyyətləri göstərir ki, öz məzmununa görə sosio-mədəni amillər beyində baş verən obyektiv biokimyəvi proseslərə və genetik məzmunun və beynin fəallığının dəyişməsinə əhəmiyyətli və hətta həlledici təsir göstərir, sonuncular isə öz növbəsində dərketmə, diskurs və insanın bütövlükdə idrak fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin müəyyən xarakteri ilə xarakterizə edilən müəyyən sosial-mədəni mühitlərin formalaşması və dəstəklənməsinə xidmət edə bilər. Bu idrak subyektinin biomədəni so-konstruktivizm mövqeyindən təhlilini ehtiva edir, bu da bütövlükdə subyektin koqnitiv fəaliyyəti fenomeni, incəsənətin özünün fenomeninə (diskursiv və intuitiv-biolojiyə münasibətdə təbii şəkildə bədii-koqnitiv reallıq genezisini determinləşdirən “üçüncü” komponentin mövcudluğunu nəzərdə tutur münasibətdə klassik epistemologiyanın ənənəvi loqosentrik göstərişlərinə, eləcə də incəsənətin deantropologiyası perspektivlərinə faktiki olaraq yenidən baxılması zərurətini bildirir. Tədqiqatın göstərilən vektoru “çevik” rasionallığın onun “lokal” və “universal” səviyyələrinin insanın bütöv mənəvi fəallığı məkanında “sosium-mədəniyyət-beyin” bütöv sistemi strukturunda konkret sosiumun və mədəniyyətin vəziyyətində ontogenetik şərtləndirilməsi və realizə edilməsinin qarşıqlılı şərtləndirilməsini nəzərə almaqla epistemoloji əsaslarının axtarışı ilə birbaşa qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir (7, 29-32).

Belə bir faktı diqqətə alaraq ki, elmin fəlsəfəsi və epsitemologiya koqnitiv tədqiqatların konseptual istiqamətini, problematikanın fundamentallığını və metodoloji sabitliyini təmin edirlər, bu başlanğıcdan koqnitiv elmlərin problemlər sahəsini, məhz intellekt və biliklərin təbiəti haqqında, təfəkkür prosesləri və və beyinin ontogenetik əsaslarının nisbəti haqqında, sosio-mədəni və bioloji olaraq determinləşdirilmiş əqli fəaliyyətin simvolik təbiəti və s. haqqında məsələləri konstruksiyalandırmış, burada müasir mədəniyyətin idraki mənəvi təcrübələrinin bütün məcmusunun inkişaf vektorunu verən koqnitivistikanın bu forpostu üçün evristik perspektivləri işarələmək lazımdır (8, 76-86).

Epistemologiya üçün bədii-koqnitiv fəaliyyətin neyroelmi əsasları idrak subyektinin ənənəvi transsedentalizm və koqnitiv universallıq təsəvvürlərinin təkrar dərk edilməsi və transformasiya zərurətinin qavranmasına əlavə impuls verir. Məhz-sosial-mədəni və bioloji determinantlar və idrak təcrübəsi arasında konkret korrelyasiyaların qurulması hesabına idrak mexanizmlərinin fəaliyyət komponentlərinə böyük əhəmiyyət verilir. İdrakda mütləq və relyativləri, tədqiqatın xolistik və analitik metodları arasında nisbətin yeni tərəflərinin aşkar edilməsi aspektində elmi və bədii koqnitiv təcrübələrin qarşılıqlı determinasiyasının qurulması bütövlükdə idrak proseslərini tənzimləyən təməl definisiyaların bərpası üçün yaxşı impuls olacaqdır. İncəsənət və bədii idrak fəaliyyətinin beyinin psixofizioloji və neyrofizioloji təzhürləri kimi dərk edilməsinin və biliklərin bədii-koqnitiv konseptlər formasında nəqlinin xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi idrak fəaliyyətində aprior və aposterior nisbət haqqında təsəvvürlərin korrelyasiyasına imkan verəcək, eləcə də tədqiqatın kantian proqramının formalaşmaqda olan neyroestetika sahəsi ilə uyğunluğunun konkret tərəfləri və perspektivlərini aşkar edəcəkdir (6).

Elmin fəlsəfəsi üçün elmdə koqnitiv proseslər haqqında təsəvvürlərə arxalanaraq bədii yaradıcılığın koqnitiv-refleksiv mexanizmlərinin neyrobioloji şərtləndirmə prizmasından keçərək estetik həyəcanlarla generasiya edilən təhlili artım nöqtələrinin ümumiliyi və birliyi ideyasını əsaslandırmağa imkan verəcək. Bu isə öz növbəsində beyinin reprezentasiya və spesifik təşkili mexanizmlərinin fəaliyyətini və subyektin bədii koqnitiv yaradıcılıq prosesində müəyyən sosio-mədəniyyət kontekstində determinləşdirilmiş idrak göstərişlərinin dəqiq korrelyasiyasını, eləcə də əks asılılığın mövcudluğunu müəyyən etmək imkanı verəcəkdir. Neyroelm məlumatları əsasında rasional diskursun ontoloji məkanı haqqında təsəvvürlərin

transformasiyası müasir incəsənətin parlaq ifadəli konseptləşməsini, riyaziləşməsini, formalizmini və intellektual yüklülüyünü izah etməyə - subitasiya (S.Dean tərəfindən kəşf edilən "rəqəm hissi") fenomeni mövqeyindən onun diskurs spesifikasını müəyyən edən incəsənət növlərinin bütün məcmusunun koqnitiv karkasının ayrılmaz struktur elementi kimi riyazi modellərin fəaliyyət göstərməsi nümunəsində bədii və riyazi yaradıcılığın aprior əsaslarının statusunun dərk edilməsi kimi məntiqi-analitik komponentlərlə yaradılır intuisiyasının determinləşməsinin, mütləq istənilən bədii-koqnitiv reallıq çərçivəsində onun bütün elementləri səviyyəsində "qızıl orta" prinsipinin təsirinin konstantlığını, əsasında insanın beyni və sinir sisteminin neyrofizioloji xüsusiyyətlərinin durduğu musiqidə stereoqnoz təzahürünü, incəsənətdə fraktalların neyrobioloji determinasiyasını, dirçəliş dövrü təsviri incəsənətində J.Dezarqın proyeksiyalı həndəsənin formalaşması xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verəcəkdir. İstər qərb, istərsə də şərq mentallığında koqnitiv-bədii yaradıcılıq subyektinin fəallığının spesifika və istiqamətinin təhlili vasitəsi ilə gen-mədəni qarşılıqlı təsirlər mexanizmlərinin dəqiq şəklinin müəyyən edilməsi insanın pisxofizioloji xüsusiyyətlərinin formalaşması və onların transgenerasiyalı irsiyyəti üçün epigenez proseslərində bədii yaradıcılığın (onun həm generasiya, həmdə qavrama mərhələlərində) mühümlüyünü dərk etməyə imkan verəcək (10,4-18).

Tədqiqatların göstərilən istiqamətlərinin dominant nəticələri təkcə bədii-koqnitiv deyil, həm də bütövlükdə mədəniyyətin idrak sahəsinin genezisini təbii şəkildə izah edən diskursiv və intuitivə aid bioloji komponentin-"üçüncünün"-mövcudluğunu nəzərdə tutmaqla incəsənət fenomeninə münasibətdə klassik epsitemologiya göstərişlərinə yenidən baxılması, yaradıcı koqnitiv qabiliyyətlərin realizə edilməsində baş beyinin neyrostrukturlarının plastiklik həddinin aşkarlanması, eləcə də bütövlükdə koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafı və onların idarəedilməsi üçün beyinin plastikliyinin öyrənilməsinin mühümlyünün müvafiq anlaşılmasının əldə edilməsi olmalıdır.

Beləliklə, incəsənətin epsitemologiyasının koqnitiv elmin səmərəli konseptual-metodoloji komponenti kimi əhəmiyyətinin təhlili göstərir ki, müasir art-məkanın bədii-nəzəri sisteminin konseptual əsasını yanaşmalar və istiqamətlərin məcmusu təşkil edir ki, onlar özlərinin nüvəsi qismində təbiət-elmi biliklərin, texnika və texnologiyaların metodologiya və metodlarına əsaslanırlar. Bu da öz növbəsində nəinki təkcə inteqrasiya etməklə elm və incəsənət kimi biri birindən ənənəvi olaraq uzaq olan sahələr arasında çoxəsrlik "gərginliyi" aradan qaldırmağa, həm də insanın texnoloji və mənəvi təkamülünün tarazlaşdırılmasının, korrelyasiyasının həyata keçirilməsinə xidmət etməli olan mürəkkəb sosial mədəni və ontogenetik şərtləndirməli konstruksiyanın-inteqrasiyalı intellektual təhsil kimi incəsənətin genezisi və təkamülü haqqında təsəvvürləri əsaslandırmağa imkan verəcəkdir. Bu texnoloji prosesin təkamülü, bəşəriyyətin mənəvi-əxlaqi inkişafı və onun ekoloji tarazlığın əldə etməsi prosesində texniki-humanitar balansın təmin olunmasında mühüm komponent kimi incəsənətin koqnitiv və metodoloji statusunun möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir. Bu prosesin nəticəsi şəxsi koqnitiv mexanizmlərinin və dəqiq və təbiət elmlərinin koqnitiv mexanizmlərinin konvergensiyasına nisbətdə incəsənətin epistemologiyasının "həlledən" parametrlərinin işarələnməsi olur ki, o idrak prosesinin bütöv şəklinin formalaşması üçün, eləcə də bir sıra innovasiyalı koqnitiv texnologiyalarla birləşmiş olan internəzəri mübadilə proseslərinin katalizatoru qismində çıxış edən metarefleksiyanın ümumelmi modelinin hazırlanması prosesində bədii-koqnitiv təcrübə sahəsinin yüksək idrak potensialını izah edir. Artıq aparılmış olan tədqiqatların məlumatları koqnitiv tədqiqatlar müstəvisində incəsənət epistemologiyasının olduqca yüksək evristik potensialını göstərir: transdissiplinarlıq prizması vasitəsi ilə bədii yaradıcılıq sahəsinin neyrokoqnitiv əsaslarının təhlili elmin müasir fəlsəfəsinin bir sıra problemli düyünlərinin həllində mütləq yeni yanaşmadır-elmin və mədəniyyətin qeyri-rasional sahələrinin təkamülü, elmin və incəsənətin koqnitiv strukturlarının idrakın ümummədəni təkamülü səviyyəsində inteqrasiyalı qarşılıqlı əlaqəsi problemi incəsnət növlərinin bütün məcmusunun onun diskursiv spesifikasını müəyyən edən koqnitiv karkasının ayrılmaz strukturlaşdırıcı elementi kimi riyazi modellərin fəaliyyəti nümunəsində yaradıcılıq intuisiyasının məntiqi-analitik təfəkkür komponentləri ilə determinləşməsini üzə çıxarır. Neyroelm ideyalarının incəsənətin epistemologiyası sahəsinə inkorporasiyası istər riyaziyyat, istərsə də incəsənət sahəsində idrak prosesinin təbiətinin neyrobioloji determinasiyası haqqında təsəvvürləri transformasiya edir və təkcə riyazi deyil, həm də subitasiya (S.Dean tərəfindən kəşf edilən "say hissi") fenomeni kimi çıxış edir. Fraktal incəsənətin neyrobioloji determinləşməsi, istənilən bədii-koqnitiv reallığın özünün elementlərinin bütün səviyyələrində tabe olduğu "qızıl orta" qanunu, əsasında insan beyni və sinir sisteminin neyrofizioloji xüsusiyyətlərinin durduğu musiqidə stereoqnoz fenomeni mövqeyindən aprior əsaslara həqiqi qiymətini verir. Bundan əlavə o, məntiqi koqnitivizmlə əlaqəli olan xəttlərin inkişafını nəzərdə tutmaqla yeni şəraitdə psixologizm proqramının dirçəldilməsinə əsaslar verir. İnsan beyinin önverilən (apriori) fərdi xüsusiyyətləri (subitasiya fenomeni, naviqasiya mexanizmləri şəklində "qabıq" sisteminin mövcudluğu) nəzərdə tutulmaqla neyroelm bazisinin nəzərə alınması ilə fəaliyyət transsendentalizmi konsepsiyasına yenidən baxılması, sosial-mədəni amillərlə determinləşdirilən

fərdüstü (aposterior) xüsusiyyətlər (misal üçün, analitik və ya sintetik təfəkkürün dominantlığı; fərdiyyətçi (qərb) və "kollektivçi" (şərq) cəmiyyətlər) ənənəvi transsendentalizmə xas olan idrak subyektinin koqnitiv universallığının məhdudluğunun dərk edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir və idrak subyektinin sosial-mədəni, fəaliyyət və neyrofizioloji fəallıq determinləşməsi proseslərini yenidən interpretasiya etməyə, eləcə də İ.Kantın transsendentalizm konsepsiyasına biomədəni sokonstruktivizm ideyasına müvafiq olaraq yeni ölçülər verməyə məcbur edir (5,7-21).

Ədəbiyyat

1. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları (mühazirə kursu) Bakı, «NURLAR» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007,504 səh.
2. Hacıyev Z. Fəlsəfə. *Ali məktəblər üçün dərslik.* "Turan evi" nəşriyyatı, Bakı 2012, 488
3. Бажанов В.А., Краева А.Г. Феномен трансдисциплинарной когнитивной революции // Российский гуманитарный журнал. 2016. Т. 5. № 2. С. 91-107.
4. Бажанов В.А. Социум и мозг: биокультурный со-конструктивизм // Вопросы философии. 2018. № 2. С. 78-89.
5. Бажанов В.А., Краева А.Г. Музыка в фокусе современной нейронауки // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2017. № 40. С. 7-21.
6. Краева А.Г. Эпистемология искусства в пространстве когнитивных исследований: оснавные направления, современное состояние и преспективы. Грамота, 2018. № 11(97).
7. Киященко Л.П. Когнитивная инновация в фокусе философии трансдисциплинарности // Знание. Понимание. Умение. 2012. № 2. С. 29-32.
8. Киященко Л.П. Беспокойство становления целостностью. Вариации на тему трансдисциплинарности // Вопросы философии. 2015. № 11. С. 76-86
9. Князева Е.Н. Трансдисциплинарные стратегии исследований // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2011. № 10. С. 193-201.
10. Фаликман М.В., Коул М. «Культурная революция» в когнитивной науке: от нейронной пластичности до генетических механизмов приобретения культурного опыта // Культурно-историческая психология. 2014. Т. 10. № 3. С. 4-18.
11. Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы / под ред. В. Бажанова, Р. Шольца. М.: Навигатор, 2015. 564 с
12. Вунд В. Психология народов. М.: Эксмо, 2002. 864 с
13. Лурия А. Лекции по общей психологии. СПб.: Питер, 2006. 320 с.

The epistemology of art in the field of cognitive research

Summary

The presented article analyzes the neurogenetic basis of artistic thinking, the interaction aspect of science and art. The implications of this research for the scientific philosophy are determined. At the same time, Kant's new conception of transcendentalism, in line with the idea of biocultural coconstructivism, defines the role of epistemology in the scientific philosophy and cognitive research in modern times.

Эпистемология искусства в области когнитивных исследований

Резюме

Как известно, с развитием науки, появилась теория изучения научной мысли – эпистемиология. В данной статье анализируются нейрогенетические основы художественного мышления, аспект взаимодействия науки и искусства. Определяется значимость этого исследования для научной философии. В сфере искуствоведения важны такие понятия как дискурсия и интуиция.

Rəyçi: prof. Ə.M.Tağıyev

Məqalə tarixçəsi
Göndərilib: 21 yanvar 2020 Qəbul edilib: 24 yanvar 2020

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

TARİX HISTORY ИСТОРИЯ

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

HÜQUQ JURISPRUDENCE ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

SOSİOLOGİYA SOCIOLOGY СОЦИОЛОГИЯ

PEDAQOGİKA PEDAQOGY ПЕДАГОГИКА

TƏDRİSİN METODİKASI THE METHODOLOGY OF TEACHING МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Texniki redaktor:
Aynur Mustafayeva

Korrektor:
Şəbnəm Allahverdiyeva

Kompüter tərtibatı:
Tahirə İmamova

Çapa imzalanmışdır: 28. 12. 2019
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 11 ç.v.
Sifariş: 218

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunmuşdur
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,
Mətbuat pr, 529-cu məhəllə
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Address: 529 block., Matbuat ave.,
Yasamal dis.,Baku,AZ 1073
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,
Метбуат пр., 529-ый квартал
Tel.: (+994 12) 510 63 99
Mob.: (+994 50) 209 59 68
(+994 55) 209 59 68